

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»**

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 56 (1165) 2015

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2015

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute»

BULLETIN

**NATIONAL TECHNICAL
UNIVERSITY «KhPI»**

Series: Actual Problems of the History of Ukraine

№ 56 (1165) 2015

Collected Works

The Publication was founded in 1961

Kharkiv
NTU «KhPI», 2015

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ».
– 2015. - № 56 (1165) – с. 92.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Є.І. Сокол, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.; Є.І.Сокол, д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;

А.І.Грабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;

В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домнін, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;

П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепиков, д-р техн. наук, проф.;

С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.І.Кравченко, д-р техн.наук,

проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.; О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.;

М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф.; В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.;

П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.; В.О.Пуляєв, д-р техн. наук, проф.;

М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.;

Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.; Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, доцент

Члени редколегії: Л.М.Бесов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф., В.І.Ніколаєнко, канд.

іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст. наук, доцент,

Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П.Требін, д-р. філос.

наук, проф., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № 11 від 25. 12. 2015 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2015

ЗМІСТ

Вовчко М. І. Акультурація євреїв Галичини в другій половині XIX – на початку XX століття: реформовані синагоги і братства для поховання	4
Гордійчук М. Г. Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті.....	13
Єремєєва І. В. Соціальна стратифікація в театральних трупях Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття	21
Крамський В. В. Дмитро Вишневецький та українське козацтво у зовнішній політиці Московської держави наприкінці 1550-х – на початку 1560-х років... ..	27
Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст	38
Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії напередодні української революції 1917-1921 років.....	43
Резніков В. В. Селянська боротьба із денікінським режимом на Харківщині (червень-грудень 1919 року).....	52
Телуха С. С. Взаємодія митрополита Київського та Галицького Антонія (Храповицького) з гетьманом П. П. Скоропадським.....	64
Харламов М. І. Діяльність першої Харківської губернської пожежної конференції 1923 року.....	71
Харченко А. В. Фактор міграції у формуванні єврейської громади Харкова другої половини XIX – першої чверті XX століття: до постановки проблеми	76
Реферати.....	81
Рефераты	84
Abstracts.....	87

CONTENTS

Vovchko M. The Acculturation Process of Galicia's Jewish Population in the second half of the XIXth – early XXth century: reformed synagogues and burial societies.....	4
Hordiichuk M. Volodymyr Menchyt's (1837-1936): historiographic review before the 100th death anniversary	13
Yeremeyeva I. Dnieper Ukraine Theater Troupe Social Stratification in the second hand of the XIX – at the beginning of the XX century.....	21
Kramskiy V. Dmytro Vyshnevetsky and Ukrainian Cossacks in the foreign policy of the Moscow State at the end of 1550s - the beginning of 1560s	27
Masliychuk V. By the biography of Ivan Pereverzev Kharkiv historian and linguist end of the XVIII century	38
Motenko Y., Shyshkina Y. Social and Economic Characteristic of Kharkiv Guberniya Peasants on the Eve of Ukrainian Revolution of 1917–1921	43
Reznikov V. The peasant struggle against Denikin regime in Kharkiv region (June-December 1919	52
Teluha S. Interaction Metropolitan of Kyiv and Galician Anthony (Khrapovitsky) Hetman P. P. Skoropadsky.....	64
Kharlamov M., Titarenko A., V. A. Tretiakov V., Oleynik D. The activities of the First Kharkov Provincial Fire Conference 1923	71
Kharchenko A. «Population movable...and its number is growing every year»: the impact of migration on the formation of the Jewish community of Kharkiv	76
Реферати.....	81
Рефераты	84
Abstracts.....	87

М. І. ВОВЧКО

АКУЛЬТУРАЦІЯ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧНИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: РЕФОРМОВАНІ СИНАГОГИ І БРАТСТВА ДЛЯ ПОХОВАННЯ

У статті розглянуто окремі аспекти процесу акультурації (як прийняття мови та культурних особливостей оточення), які відбувалися у середовищі прогресивних євреїв Галичини, що вважалися спадкоємцями ідеології маскілів. Релігійна реформа, запропонована прихильниками Гаскалі, найбільш виразно втілювалася у діяльності реформованих синагог та у трансформаціях обряду поховання. Такі нові елементи як проповіді, музика, правила поведінки під час літургії мали на меті підкреслити естетичні смаки прогресивних євреїв, які, однак, не бачили нічого дивного у тому, щоб водночас зберегти традиційний порядок молитов та заборону використання музичних інструментів у суботу. У більшості реформованих синагог використовували поряд із івритом німецьку мову, навіть після того як відбулася колонізація публічних установ у Галичині. Хоч ідеологія Гаскалі і передбачала певну акультурацію, проте її послідовники закладали, що таким чином єврейське суспільство збереже свою самостійність і навіть зможе вийти на новий етап у своєму культурному та духовному розвитку.

Ключові слова: акультурація, братства для поховання, Гаскала, євреї, реформовані синагоги.

Вступ. У ХІХ столітті Галичина була місцем проживання однієї з найбільших у Східній Європі єврейських спільнот, яка в 1910 році налічувала понад 800 тисяч осіб. За релігійними вподобаннями галицькі євреї ділилися на хасидів, консервативних (ортодоксійних) євреїв та невелику групу прогресивних євреїв, або маскілів. Останні сформувалися під впливом ідей просвітницького руху, отримавши назву Гаскала, та вирізнялися цікавістю до загальної культури і прагненням реформувати єврейське життя. Ізраїльський дослідник Ізраель Барталь вважає, що у Східній Європі Гаскала стала відповіддю єврейської спільноти на виклики модернізації, а проекти маскілів мали на меті насамперед вберегти євреїв від надто радикальних змін [7, р. 97]. Ці проекти передбачали серед іншого й те, що євреї добровільно відмовляться від традиційної культурно-релігійної відокремленості. Зусилля маскілів були спрямовані насамперед на створення шкіл і закладів для навчання рабинів, де євреї могли б отримувати світські знання; на покращення матеріального становища євреїв шляхом «продуктивізації» (зміни професійної структури) [11, р. 216-217]. Маскіли також запропонували концепцію релігійної реформи, яка передбачала переосмислення суті юдаїзму з позиції філософії ідеалізму та трансформацію літургії. Втіленням цієї концепції стали реформовані синагоги, різноманітні благодійні та освітні інституції, зокрема й такі, що займалися похованнями [27]. Прихильники Гаскалі виступали за оновлення релігії, однак вони не прагнули обмежити її значення і вплив на життя визнаців юдейського

віросповідання [21, р. 190]. У статті проаналізуємо напрями розвитку реформи релігійного життя, що їх запропонували маскіли в другій половині ХІХ столітті, коли серед освічених та заможних євреїв набула популярності ідея асиміляції.

Дослідити, наскільки глибоко проникли нові правила у внутрішнє життя єврейських спільнот, – головна **мета** запропонованої статті, а це, свою чергою, дасть змогу зрозуміти, як процеси акультурації вплинули на середовище прогресивних або цивілізованих євреїв у Галичині.

Поняття «прогресивні/поступові або цивілізовані євреї» – відносно широке: ним позначають і послідовників Гаскалі (маскіли), і прихильників інтеграції євреїв (асиміляторів). Різниця виявляється у тому, що до групи маскілів зараховують євреїв, які переважно були самоуками, тоді як у другій половині ХІХ століття серед поступових євреїв переважали особи з світською освітою, які належали до професійної інтелігенції (адвокати, службовці, публіцисти) Див. [12, s. 45-46].

Виклад основного матеріалу. Початки творення середовища прогресивних євреїв розпочалося приблизно від 20-х років ХІХ століття, коли в Галичині з'явилися перші читачі творів Мойсея Мендельсона. Перші об'єднання цивілізованих євреїв – «Bet- und Unterstützungs Verein» (Релігійно-цивілізаційне товариство) у Кракові [15, s. 310] та «Verein zur Beförderung des Vortschrittes unter den galizischen Israeliten» (Комітет для поширення освіти серед галицьких євреїв) у Львові – виникли у 40-х роках ХІХ століття [5, s. 24]. Польська дослідниця Анна

© М. І. Вовчко, 2015

Якімишин виокремлює три чинники, що сприяли розвиткові цієї групи. Цивілізовані євреї вважали себе спадкоємцями традиції Гаскали – єврейського просвітництва. В їхньому існуванні був зацікавлений уряд Австрійської держави, шукаючи підтримки у своїх намаганнях ліквідувати культурну окремішність своїх підданих-євреїв у Галичині. Врешті, формування групи відображало зміни у ментальності й світогляді єврейського населення, чому сприяв доступ до світської освіти та знайомство із доробком провідних мислителів тієї епохи [14, s. 15-16]. За підтримки влади представники середовища прогресивних євреїв уже в середині XIX століття входили до складу керівництва єврейських громад (гмін) та до різноманітних товариств освітнього чи благодійного типу, що функціонували у структурі гмін. Окрім цього, освічені євреї входили до міських рад та представницьких органів влади, таких як Галицький Сейм та Рейхсрат, поступово перебираючи на себе роль посередників у стосунках між офіційною владою та єврейськими громадами. Середовище цивілізованих євреїв у таких містах, як Львів та Краків з часом склало серйозну конкуренцію консервативним елітам.

Одна з головних цілей об'єднань прогресивних євреїв – заснування окремих молитовних будинків, що їх названо реформованими синагогами або темплями (від лат. 'храм'). Першим храмом стала синагога у Тернополі, збудована в 1819 році з ініціативи відомого маскіла Йозефа Перла [33, p. 234]. Згодом синагоги з аналогічною назвою постали у Львові (1846 рік), Кракові (1862 рік), Перемишлі (1890 рік), Тарнові (злам 1880-90-х років), Станіславі (1899 рік), Дрогобичі (1909 рік) та в деяких менших містах [29]. Ці синагоги вважалися приватними, тобто їх спорудження та утримання здійснювалася коштом тих, хто в них молився.

Характерною рисою реформованих синагог у XIX столітті стало впровадження до літургії музичного супроводу і професійного співу [3, с. 339]. Чоловічий хор, яким диригував кантор, діяв практично при кожній реформованій синагозі, і сама лише присутність хору наділяла будь-яку синагогу ознаками модерності та поступовості. Так було у випадку збудованої в 1865 році у єврейському кварталі Дрогобича хоральної синагоги [26, p. 20]. В усьому іншому ця синагога нагадувала звичайні (традиційні) синагоги євреїв-ашкеназів [41]. Більш прогресивні члени єврейської громади міста вочевидь не вдовольнилися такими змінами, і їх

стараннями у 1909 році в місті постала поступова синагога-темпль, збудована у стилі віденської сецесії неподалік від центральної площі міста [2, с. 47].

У Станіславі (тепер Івано-Франківськ) група євреїв, які називали себе «цивілізованими ізраелітами», також намагалася через релігійні практики показати свою окремішність. Від початку 1880-х років, не маючи достатньо коштів на спорудження власної реформованої синагоги, єврейська інтелігенція двічі на рік – на свято Рош Гашана та Йом-Кіпур – винаймала театральну залу, де збиралася для молитви [39, s. 4; 32, s. 5]. Важливого значення набували навіть окремі елементи реформованого обряду, які підкреслювали релігійні та естетичні вподобання частини громади. Приміром, у 1889 р., після звістки про смерть архикнязя Рудольфа Габсбурга, очільник єврейської гміни м. Станіславів Герш Гальперн розпорядився організувати заупокійне богослужіння у головній міській синагозі. Щоб надати цьому богослужінню відповідний формат, він перевдягнув синагогального співака у кантора, а з його помічників створив хор [39, s. 40].

Використання під час літургії музичного супроводу, переважно органу, також вважалося важливою ознакою реформованого обряду. Впровадження інструментальної музики до синагог вперше відбулося у Гамбурзі в 1818 році і викликало широку дискусію. Рішенням з'їзду рабинів у Франкфурті-на-Майні в 1845 році, у реформованих синагогах дозволили використовувати органи задля підкреслення особливої урочистості богослужіння [13, p. 32]. У Галичині поступові євреї також часто не могли знайти спільної думки стосовно використання органів. У Львові почали говорити про це лише в 1893 році, коли встановлення фісгармонії у приміщенні львівського храму спричинило численні нарікання, позаяк такі дії «дуже ображали почуття правовірних євреїв» [10, s. 225]. Відтак музичні інструменти у цій синагозі використовували лише під час шлюбів чи для інших урочистостей [34, s. 8]. У відкритій в 1890 році реформованій синагозі у Перемишлі від самого початку була фісгармонія, кантор і чоловічий хор, так само, як і у Тарнові та в Кракові [28, s. 3; 40]. Проте відомо, що орган використовували спорадично, зокрема під час богослужінь, які виходили за рамки звичного циклу: з нагоди державних свят, особистих урочистостей (шлюбів) тощо [23, s. 106]. У Станіславі органи зазвучали вперше щойно в

1927 році під час церемонії одруження одного з членів поступової синагоги [39, s. 107].

Свої характерні особливості, зокрема ті, що стосувалися внутрішнього планування молитовних залів та способів організації літургії, галицькі реформовані синагоги запозичали у реформованої синагоги *Stadttempel* у Відні (*Seitenstettengasse, 4*) [4, s. 146], заснованої в 1826 році. Керівництво останньої дотримувалося помірковано-модерних традицій богослужіння, на відміну від аналогічних закладів у Гамбурзі чи Пешті [31, р. 180-181]. З цієї причини у краківському темплі, як і в інших реформованих синагогах Галичини, традиційний порядок молитов зберігався, хоч і з незначними скороченнями. Серед нововведень були заборона ходити, голосно молитися чи розмовляти під час літургії; на порушників чекало покарання у формі грошового стягнення [14, s. 27]. Такі заборони, ймовірно, були продиктовані бажанням відмежуватися від стереотипного образу євреїв і відповідати стандарту «цивілізованої» поведінки. Увага до зовнішніх елементів літургії, на думку Анни Козінської-Вітт, свідчить про те, що синагоги темплі засновували не з метою змінити засади юдаїзму, а заявити про себе в адекватній формі [15, s. 315].

Ще однією новацією, яка відрізняла реформовані синагоги від звичайних, стали проповіді (німецькою, а згодом польською мовою), що їх виголошувала спеціально найнята для цього особа – проповідник поступової синагоги. У Галичині на посади проповідників, як правило, обирали тих, хто здобув не лише релігійну, але й світську освіту. Крім своїх безпосередніх обов'язків, проповідники часто викладали релігію у державних школах, виступали як публічні лектори в різних клубах чи товариствах, брали участь у громадських заходах, співпрацювали з місцевою владою, надаючи різноманітні консультації, балотувалися на виборах до представницьких органів. Наприкінці 1897 року у Львові статус проповідника поступової синагоги був визнаний місцевою владою таким, що дорівнює статусові міського (гмінного) рабина. Це свідчить про доволі міцні позиції табору поступових, а також немалий вплив їхнього духовного лідера Єхескієля Каро (працював у 1892-1916 роках) [47]. На той час синагога темплі у Львові об'єднувала близько 600 осіб – це переважно сім'ї єврейських інтелігентів та, меншою мірою, багатих промисловців і купців, які платили щорічні внески за місця у синагозі (від 3 до 20

злотих ринських) [35, s. 2]. Після невеликої реконструкції ця синагога в 1911 році могла помістити вже 776 осіб [46, арк. 14-24].

Синагога темплі у Кракові на початку свого існування діяла як приватний молитовний дім для 200 родин, а в 1913 році у ній молилося близько 450-ти осіб [23, s. 87]. Статус проповідника краківської реформованої синагоги спочатку був скромним. Приміром, до 1886 року проповідник не мав права проводити церемонію одруження, а до 1897 року його не зараховували до службовців громади.

Поступово, із загостренням міжнародних протистоянь в Галичині, реформовані синагоги починають перебирати на себе функції місць для вираження політичної позиції її членів та керівництва. У 1880-х роках вперше поряд із відзначенням обов'язкових державних свят (наприклад, днів народження чи іменин цесаря та членів правлячої династії) у синагогах проводили богослужіння у дні польських національних свят, таких як річниця Січневого повстання, прийняття Конституції 3 травня 1791 року, народження чи смерті відомих поетів. Зокрема у Львові з ініціативи товариства прихильників асиміляції «*Agudas Achim*» (з івр. Союз Братів) особливо урочисто відзначали 200-ліття битви біля Відня (вересень 1883 року): у міському темплі відбулося урочисте богослужіння, і до аналогічного святкування заохочували на провінції [24, s. 191]. Перепоховання Адама Міцкевича в липні 1890 року у Кракові перетворилося на широкомасштабну демонстрацію, одночасно з якою свій патріотичний ентузіазм виявили і місцеві євреї – окрім урочистого богослужіння у темплі, вони організували вечір поезії А. Міцкевича, лекції про роль поета у польській культурі й у примиренні євреїв та поляків [25, s. 113]. На такі урочистості нерідко запрошували і християн, зокрема представників місцевої влади.

Євреї, які гуртувалися навколо реформованих синагог, у другій половині XIX століття опинилися перед дилемою вибору між німецькою та польською культурними опціями. Початково темплі, зокрема львівський та краківський, вважалися осередками німецької культури, а поступові євреї саме з нею пов'язували своє духовно-політичне відродження [17, р. 190]. Однак після 1867 р. у провінції зростав вплив польської політичної еліти, що проявилось у закріпленні статусу польської мови як головної в офіційних установах. Зміни відбулися й на діяльності реформованих синагог, оскільки їхні члени

шукали способів у нових обставинах зберегти свій статус і вплив. У 1880-х роках проблема вибору між збереженням німецької мови діловодства та проповідей і переходом на польську мову особливо загострилася. Краківська реформована синагога ще у 1868-1875 роках найняла польськомовного проповідника, яким став уродженець м. Ченстохова Шимон Данковіч [22, s. 56]. Проте його наступники, окрім Озіяша Тона (розпочав працювати у 1897 році), зверталися до слухачів німецькою мовою. Львівська поступова синагога почала публікувати частину звітів про свою діяльність, оголошення та запрошення польською мовою від середини 1880-х років, але найняла польськомовного помічника для проповідника лише у 1903-1904 роках [4, s. 163]. Причина, ймовірно, крилася в тому, що більшість відвідувачів синагоги розуміли лише німецьку мову. Консервативно налаштовані члени поступових синагог також заявляли, що «у божому домі не личить говорити польською мовою» [42, s. 139], тому що вона за культурним статусом не могла рівнятися з німецькою, а тим більше з івритом. Проте на початку ХХ століття у більшості галицьких реформованих синагог польська мова таки закріпилася у статусі мови проповідей та діловодства. Мовна переорієнтація також була пов'язана із критикою, особливо з боку преси. Приміром, у 1903 році журналіст газети «Kurjer Lwowski» обурювався тим, що «євреї у поступовій синагозі слухають німецькі проповіді у той час, коли президент гміни [громади – М. Вовчко] Еміль Бик постійно говорить про асиміляцію, а в управлінні синагоги є аж три адвокати» [18, s. 2].

Ще одним прикладом того, як упродовж другої половини ХІХ століття змінювалися елементи традиційного релігійного життя, що водночас були частиною соціального устрою єврейських громад, є діяльність братств «Хевра Кадіша» (*hevrot kadisha* з івр. «святі братства»), або т. зв. братств для поховання, братств доброї смерті. Ці важливі об'єднання існували у кожній громаді і займалися усім, що пов'язане з похороном. Члени братств за певну винагороду брали на себе всі клопоти – від моменту смерті до замовлення надгробного каменя (мацеви), і на них лежала відповідальність за дотримання релігійних норм.

Після включення Галичини до складу Австрійської імперії поховальні братства не були заборонені, але їх діяльність значною мірою ускладнилася. Згідно з приписами Талмуду, тіло померлого єврея потрібно закопувати в землю,

обгорнувши лише тканиною, натомість закриті з усіх сторін дерев'яні труни у єврейській традиції ніколи не використовувалися. Австрійські чиновники вбачали у цьому грубе порушення норм гігієни і намагалися заборонити такий спосіб поховання. Восени 1849 року влада провінції навіть видала спеціальне розпорядження, в якому наказувала галицьким євреям транспортувати і хоронити померлих у трунах, особливо якщо причиною смерті були інфекційні хвороби [30, s. 72-73]. Постанова Галицького намісництва від 22 червня 1884 року передбачала високі штрафи та покарання (100 злотих ринських або 14 днів арешту) для тих євреїв, які й надалі перевозитимуть померлих на далекі відстані без труни. Однак проти цього виступила львівська громада й оскаржила правочинність дій Намісництва у Міністерстві внутрішніх справ [45, арк. 85]. На думку євреїв, такі обмеження порушували їх права як релігійної спільноти, на доказ чого вони наводили відповідні уривки з Талмуду. З усього видно, що спроби влади змінити традицію поховань не увінчалися успіхом, і більшість євреїв навіть під загрозою покарання продовжували дотримуватися релігійних засад.

Із появою нових ідейних течій та оформленням середовища прогресивних євреїв проблема похоронів стала предметом внутрішніх дискусій. Частина громади схилилася до думки, що традиції, пов'язані з похованням, є спадком середньовіччя і їх потрібно осучаснити. У Львові в 1859 році розпочало діяльність товариство «Chesed Weemeth» (з івр. «ласка і вірність»), поштовхом до створення якого стало закриття єврейського цвинтаря в 1855 році через епідемію холери, і потреба перевозити померлих на віддалений від міста Янівський цвинтар, де для євреїв відвели окрему ділянку. Це товариство стало своєрідним аналогом братств «Хевра Кадіша»; його члени також займалися похованням померлих, але організовані ними церемонії враховували й урядові заборони. Приналежні до товариства «Chesed Weemeth» особи дбали про те, щоб «усунути нелад і прикре враження, яке справляє єврейський похорон, запроваджуючи відповідний караван [засіб транспортування тіла на цвинтар – М. Вовчко]», та відмовлялися проводити поховання, якщо від часу смерті, відповідно до урядових постанов, не минало 48 годин (єврейська традиція наказує хоронити померлих негайно, найкраще того ж або наступного дня, крім суботи) [20, s. 42-43]. Подібну діяльність ініціювало створене у 1870 році в Станіславові «Товариство Поступових».

Окрім боротьби за релігійну реформу й утримання молитовного дому для «поступових ізраелітів», члени товариства вимагали «змінити дотеперішній примітивний спосіб проведення поховальних обрядів [...], хотіли, аби поховальні обряди відбувалися так само, як у великих містах, тобто щоб померлих возили і ховали в трунах» [39, s. 74; 19, s. 3].

Вибір способу поховання, а відтак і організації, яка ним займалася, був важливим показником належності до поступової чи консервативної частини спільноти. Для перших істотним приводом привносили зміни до усталеної традиції було те, що поховальні обряди могли бачити усі, що зрештою виставляло євреїв у негативному світлі. Так, на початку 1870-х років краківська газета «Кгај» констатувала, що єврейські похорони наповнені аморальними сценами та є огидним прикладом варварських звичаїв; ішлося зокрема про присутність на похоронах великої кількості жебраків, які агресивно домагалися милостині [44, s. 191-192]. Місцеве «Братство доброї смерті» перебувало під контролем ультраортодоксів та представників хасидського суду, що іноді створювало проблеми навіть гмінному рабинові Ш. Шрейберу. Члени «Хевра Кадіша» у Кракові зараховували всіх «прогресивних» євреїв до еретиків і вимагали від них непомірно великі суми за свої послуги. Через це краківське товариство поступових євреїв «Bet- und Unterstützungs Vereins» пропонувало впровадити використання катафалка, впорядкувати кладовище і затвердити тарифи на поховання [16, p. 123]. У 1872 році влада на прохання кагалу розпустила братство «Хевра Кадіша» і доручила сформуванню нове, яке діяло б на підставі статуту. Воно з'явилося вже через рік, а плату за поховання утримували в межах 3-500 злотих ринських. Але навіть такий крок не зумів запобігти суперечкам довкола цієї інституції, яка продовжувала демонструвати свою незалежність від кагалу, а особливо від його прогресивної частини [44, s. 192-193]. Ортодоксійні євреї, вдало використовуючи аргумент про свободу віросповідання, успішно відстоювали право дотримуватися давніх обрядів.

Приблизно в 1889 році братство для поховання у Перемишлі отримало від Галицького Намісництва затвердження свого статуту, а отже, право легально діяти. Президентом товариства «Chewra Kadisza», членами якого на той час було 520 осіб з Перемишля та 120 з околиці, обрали Ігнація Гольдфарба, кандидата адвокатури. Однак за

своїм характером це об'єднання тяжіло до традиційної організації поховань. Про це свідчить небажання місцевої інтелігенції вступати до нього. Газета «Ojczyzna», яку видавали члени товариства «Agudas Achim», засуджувала таку позицію. На думку редакції, асимільовані євреї не повинні відмежовуватися від решти спільноти, а власним прикладом впливати «на нижчі суспільні верстви, аби вони нарешті відкинули варварський спосіб поховання померлих у відкритих скринях, проти чого розсудливі люди стільки виступали. Товариство [«Хевра Кадіша» – М. Вовчко] сповнило б цивілізаційну місію, якби змогло швидко запровадити серед нижчих верств єврейського населення у Перемишлі звичай поховання померлих у закритих трунах, як це відбувається у цілому цивілізованому світі» [38, s. 138].

Деякі поховальні церемонії з родинних справ перетворювалися на події суспільного значення, а похоронні процесії – на багатолюдні демонстрації. За таких обставин прогресивні євреї прагнули влаштувати похорон так, щоб показати себе з найкращого боку, при цьому навіть переймаючи деякі християнські елементи.

У 1880 році відбувся похорон Мойжеша Бейсера, лікаря і члена міської ради Львова. На похорон прибули делегації від міської ради на чолі з президентом міста, різних товариств та об'єднань. Тіло померлого поклали до труни, а караван, на якому її везли, був заставлений вінками з квітів; також був присутній хор із поступової синагоги, який співав молитву «Їзкор» [8, s. 29-30]. Хор і квіти ніколи не використовувались у єврейській поховальній традиції, а були запозиченням від християнських церемоній.

На похороні іншого львівського єврея Зигмунта Рукера жалобну процесію очолювали сироти з єврейського притулку, які несли прапор, далі йшли учні шкіл, представники товариства ремісників також з прапором, корпус військових ветеранів з капелою. На поховальному ридвані було близько сорока вінків, за ним прямували члени міської ради та очільники єврейської гміни, представники товариств, членом яких був померлий, студенти університету та політехніки, а над могилою лунали довгі промови [43, s. 100-101].

Маєр Балабан, пишучи про похорон своєї тітки Бабетти, дружини інспектора поліції Яна Колішера, відзначив, що на церемонію запрошували співаків з поступової синагоги [6, s. 5].

Такі новації викликали осуд консервативних євреїв. Вони називали нововведення «гойовськими» і навіть погрожували накласти прокляття на тих, хто їх дотримуватиметься. Відомо, що прихильників нового способу поховання померлих не було багато: у 1904 році до товариства «Chesed Weemeth» належало близько 300 львівських євреїв, які кожного місяця платили внесок 9 корон (приблизно 4,5 злотих ринських), а за вступ до товариства від 30 до 60 корон – чималі гроші у тогочасних умовах [37]. Зібрані кошти використовувалися для організації похоронів і для виплати допомоги вдовам та дітям померлих членів. Детальний аналіз звітів згаданого товариства засвідчив, що більшість його членів належали до реформованої синагоги, а також до іншої львівської синагоги «Осе Тов» (Сикстуська синагога) [1, с. 127-133]. У решті галицьких міст, крім Перемишля і, можливо, кількох інших, братства «Хевра Кадіша» діяли, як і раніше, попри спроби заборонити їх чи принаймні змусити працювати відповідно до законів. У 1885 році один з львівських маскілів Ізидор Бернфельд так описував діяльність поховальних братств: «святі братства («Хевра Кадіша») є об'єднаннями, де не приймають нових членів, вони не підлягають жодним зверхникам і є справжнім нещастям для родини померлого, тому що на власний розсуд визначають плату за свої послуги. Фанатики, які найчастіше стоять біля керма, найбільше переслідують поступові родини, а їх рішення не підлягають оскарженню. Буває, що тіло лежить непохованим цілий тиждень, або родина не хоче чи не може виконати вимоги «Хевра Кадіша», викрадає його до сусідньої гміни, де поховання коштуватиме менше» [9, с. 93].

Список літератури: 1. *Бойко О.* Синагоги Львова / *Оксана Бойко.* – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 200 с. 2. *Бойко О.* Хоральна і поступова синагоги в Дрогобичі / *О. Бойко* // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2010. – № 8. – С. 35-49. 3. *Котляр Є.* Сакральна і повсякденна єврейська архітектура / *Є. Котляр* // Нариси з історії та культури євреїв України. Упор. Леонід Фінберг та Володимир Любченко. – Київ: Дух і Літера, 2005. – С. 330-359. 4. *Balaban M.* Historia Iwowskiej Synagogi Postępowej. Lwów: Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej we Lwowie, 1937. Print. 5. *Balaban M.* Historia projektu szkoły rabinów i nauki religii mojszowej na ziemiach polskich. Lwów: Nakładem Przełożęstwa Zboru Izraelickiego we Lwowie, 1907. Print. 6. *Balaban M.* «Z wczorajszego Lwowa. Ulica

Szeroka. Die breite Gass. Kamienica Rubinsteinowska». *Chwila* 8 Kwietnia 1926: 5. Print. 7. *Bartal I.* The Jews of Eastern Europe, 1772-1881. Philadelphia: University of

Висновки. Завдяки відносно ліберальному законодавству Австро-Угорщини у ділянці свободи віросповідання єврейські громади мали гарантовану автономію релігійного життя. Більшість великих гмін ділилися на менші групи за ідейними чи політичними вподобаннями, тому їм було складно домовитися про спосіб поховань чи організацію богослужінь. Суперечності та неузгодженості провокували появу відцентрових тенденцій, зокрема заснування окремих молитовних домів та зміну обряду поховання. Релігійна реформа у Галичині мала поміркований характер, а зміни найчастіше стосувалися зовнішніх атрибутів літургії. Реформовані синагоги і благодійні товариства стали центрами, що об'єднували євреїв, подібних за світоглядом та соціальним статусом. Поступові євреї намагалися погодити приписи юдаїзму із вимогами світського права, ідеологією Гаскалі та правилами естетики, дотримання яких давало їм підстави зараховувати себе до повноправних громадян. Безперечно, вони були більш відкритими на акультурацію, наслідком чого стало використання неєврейських мов у синагогах та запозичення певних традицій поховання. Проте ці процеси мали суттєві обмеження. Середовище поступових євреїв загалом виступало проти таких нововведень, які б наслідували християнські традиції. Це може свідчити про їхню прив'язаність до традиційного юдаїзму, рівно як і про тісні зв'язки з одновірцями. Для галицьких євреїв із світською освітою більш пріоритетним було бажання стати новою елітою єврейських громад, аніж інтегруватися у християнське суспільство.

Pennsylvania Press, 2005. Print. 8. *Beiser J.* Życiorys Mojżesza Beisera Doktora medycyny, Obywatela honorowego. Lwów: Nakładem autora, 1881. Print. 9. *Bernfeld I.* Sprawa uregulowania gmin wyznaniowych. Ojczyzna 24. 1885: 93. Print. 10. «Biedny ten kahal!» Przyszłość 20 Lipca 1893: 225. Print. 11. *Feiner S.* «Towards a Historical Definition of the Haskalah». New Perspectives on the Haskalah. Ed. Shmuel Feiner and David Sorkin. London-Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001. 184-219. Print. 12. *Friedman F.* Die galizischen Juden im Kampfe um ihre Gleichberechtigung (1848-1868). Frankfurt am Main, 1929. Print. 13. *Frühauf T.* The Organ and Its Music in German-Jewish Culture. Oxford University Press, 2009. Print. 14. *Jakimyszyn A.* «Żydzi krakowscy w latach 1795-1868: konflikty wewnątrzgminne oraz geneza ruchu postępowego». Synagoga Tempel i środowisko krakowskich Żydów postępowych. Ed. Michał Galas. Kraków: Austeria, 2010. 11-37. Print. 15. *Kozińska-Witt H.* «Stowarzyszenie izraelitów postępowych w Krakowie 1864-74». Duchowość

żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Szmeruka, Kraków 26-28 kwietnia 1999. Ed. Michał Galas. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. 309-327. Print. **16.** *Kozińska-Witt H.* «The Association of Progressive Jews in Kraków, 1864-1874» Polin. Studies in Polish Jewry. Jews in Kraków 23. 2011: 119-134. Print. **17.** *Kravtsov S.* «The Progressive Synagogue in Lemberg/Lwow/Lviv: Architecture and Community». Jews and Slavs 23. 2013: 185-214. Print. **18.** «Kronika. Żydzi a niemczyzna» Kurjer Lwowski 8 Lutego 1903: 2. Print. **19.** *Kurjer Stanisławowski* (Stanisławów) 28 Sierpnia 1887: 3. Print. **20.** *L. I.* «Korespondencja. Lwów w styczniu 1869». Izraelita (Warszawa) 29 Stycznia. 1869: 42-43. Print. **21.** *Manekin R.* «Galician Haskalah and the Discourse of Schwärmerei». Secularism in Questions. Jews and Judaism in Modern Times. Ed. Ari Joskowitz and Ethan B. Katz. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. 189-208. Print. **22.** *Maślak-Maciejewska A.* Rabin Szymon Dankowicz (1834-1910) – życie i działalność. Kraków: Austeria, 2013. Print. **23.** *Maślak-Maciejewska A.* Z dziejów judaizmu w XIX-wiecznym Krakowie – tożsamość, poglądy religijne i instytucje środowiska Żydów postępowych. Niepublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny. Kraków, 2015. **24.** *Maślak-Maciejewska A.* «Działalność towarzystwa Agudas Achim i jego związki z synagogami postępowymi we Lwowie i Krakowie» Kwartalnik Historii Żydów 1 (249). 2014: 173-203. Print. **25.** *Maślak-Maciejewska A.* «Wydarzenia patriotyczne organizowane w synagodze Tempel w Krakowie» Synagoga Tempel i środowisko krakowskich Żydów postępowych. Ed. Michał Galas. Kraków: Austeria, 2010. 103-129. Print. **26.** *Mendelsohn E.* Painting a People. Maurycy Gottlieb and Jewish Art. Hanover and London: Brandeis University Press, 2012. Print. **27.** *Meyer M.* «Reform, Religious». The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastn Europe, 2010. Web. 23 Sep. 2015. **28.** «Otwarcie nowej synagogi» Gazeta Przemyska 18 Września 1890: 3. Print. **29.** *Podyma A.* «Synagogi postępowe Galicji» Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie Tom XXXIV. 2002: 101-115. Print. **30.** «Rozporządzenie Rządu krajowego z dnia 10. Listopada 1849. № 60». Powszechny Dziennik praw kraju i rządu dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwami Oświęcimia i Zatorza z Wielkim Księstwem Krakowa. III część wydana i rozesłana 24 Czerwca 1850. Lwów, 1854: 72-73. Print. **31.** *Rozenblit M.* «The Struggle over Religious Reform in Nineteenth-Century Vienna». AJS Review 14/2. 1989: 179-221. Print. **32.** *Schipper N.* «Stanisławów, 25 września 1887». Ojczyzna 1 Października 1887: 5. Print. **33.** *Sinkoff N.* Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands. Brown Judaic Studies, 2004. Print. **34.** *Sprawozdanie i zamknięcie rachunków zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie za czas od 1 września 1905 do 31 sierpnia 1906.* Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1907. Print. **35.** *Sprawozdanie i zamknięcie rachunków Zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie od 1 września 1901 do 30 sierpnia 1902.* Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1903.

Print. **36.** *Sprawozdanie i zamknięcie rachunków Zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie od 1 września 1901 do 30 sierpnia 1902.* Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1902. Print. **37.** *Sprawozdanie rachunkowe towarzystwa dobroczynności «Chesed Weemeth» za rok 1904.* Lwów: Nakładem Towarzystwa dobroczynności «Chesed Weemeth», 1905. Print. **38.** «Stowarzyszenie «Chewra Kadysza» w Przemysłu» Ojczyzna 1 Września 1889: 138. Print. **39.** *Streit L.* Dzieje Synagogi Postępowej w Stanisławowie. Stanisławów: Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej w Stanisławowie, 1939. Print. **40.** *Tańska O.* «Żydowskie miasto Tarnów». Web. <http://www.racjonalista.pl/kk.php/t,5592>. **41.** «The Religious Life of the Jews of Drohobycz by Yehuda Ben Avraham». Web. <http://jewishgen.org/Yizkor/Drohobycz/dro095.html>. **42.** «Z chwili» Ojczyzna 16 Września 1888: 139. Print. **43.** «Zygmunt Rucker (Wspomnienie pośmiertne)» Ojczyzna 1 Lipca 1888: 100-101. **44.** *Żbikowski A.* Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1918. Warszawa: DiG, 1994. Print. **45.** *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів, фонд 92, спр. Рс-26, 150 арк.* **46.** *Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 701, оп. 2, спр. 1654, 25 арк.* **47.** *Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 701, оп. 2, спр. 1237, 35 арк.*

Bibliography (transliterated): **1.** Bojko, O. *Synagogy L'vova.* – Oksana Bojko. – Lviv: VNTL-Klasyka, 2006. – 200. Print. **2.** Bojko, O. *Horat'na i postupova synagogy v Drogobychi.* – O. Bojko. – Visnyk Harkiv's'koi' derzhavnoi' akademii' dyzajnu i mystectv. – 2010. – No 8. – 35-49. Print. **3.** Kotljar, J. Sakral'na i povsjakdenna jevrejs'ka arhitektura. – J. Kotljar. – Narysy z istorii' ta kul'tury jevrei'v Ukrai'ny. Ed. Leonid Finberg ta Volodymyr Ljubchenko. – Kyiv: Duh i Litera, 2005. – 330-359. Print. **4.** Bałaban, M. *Historia lwowskiej Synagogi Postępowej.* Lwów: Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej we Lwowie, 1937. Print. **5.** Bałaban, M. *Historia projektu szkoły rabinów i nauki religii mojżeszowej na ziemiach polskich.* Lwów: Nakładem Przełożenstwa Zboru Izraelickiego we Lwowie, 1907. Print. **6.** Bałaban, M. “Z wczorajszego Lwowa. Ulica Szeroka. Die breite Gass. Kamienica Rubinsteinowska“. Chwila 8 Kwietnia 1926: 5. Print. **7.** Bartal, I. *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. Print. **8.** Beiser, J. *Życiorys Mojżesza Beisera Doktora medycyny, Obywatela honorowego.* Lwów: Nakładem autora, 1881. Print. **9.** Bernfeld, I. *Sprawa uregulowania gmin wyznaniowych.* Ojczyzna 24. 1885: 93. Print. **10.** “Biedny ten kahal!” Przyszłość 20 Lipca 1893: 225. Print. **11.** Feiner, S. “Towards a Historical Definition of the Haskalah”. New Perspectives on the Haskalah. Ed. Shmuel Feiner and David Sorkin. London-Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001. 184-219. Print. **12.** Friedman, F. *Die galizischen Juden im Kampfe um ihre Gleichberechtigung (1848-1868).* Frankfurt am Main, 1929. Print. **13.** Frühauf, T. *The Organ and Its Music in German-Jewish Culture.* Ox-

- ford University Press, 2009. Print. **14.** Jakimyszyn, A. "Żydzi krakowscy w latach 1795-1868: konflikty wewnętrzne oraz geneza ruchu postępowego". Synagoga Tempel i środowisko krakowskich Żydów postępowych. Ed. Michał Galas. Kraków: Austeria, 2010. 11-37. Print. **15.** Kozińska-Witt, H. "Stowarzyszenie izraelitów postępowych w Krakowie 1864-74". Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Szmeruka, Kraków 26-28 kwietnia 1999. Ed. Michał Galas. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. 309-327. Print. **16.** Kozińska-Witt, H. "The Association of Progressive Jews in Kraków, 1864-1874" Polin. Studies in Polish Jewry. Jews in Kraków 23. 2011: 119-134. Print. **17.** Kravtsov, S. "The Progressive Synagogue in Lemberg/Lwów/Lviv: Architecture and Community". Jews and Slavs 23. 2013: 185-214. Print. **18.** "Kronika. Żydzi a niemczyzna" Kurjer Lwowski 8 Lutego 1903: 2. Print. **19.** Kurjer Stanisławowski (Stanisławów) 28 Sierpnia 1887: 3. Print. **20.** L. I. «Korespondencja. Lwów w styczniu 1869». Izraelita (Warszawa) 29 Stycznia. 1869: 42-43. Print. **21.** Manekin, R. "Galician Haskalah and the Discourse of Schwärmerei". Secularism in Questions. Jews and Judaism in Modern Times. Ed. Ari Joskowitz and Ethan B. Katz. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. 189-208. Print. **22.** Maślak-Maciejewska, A. Rabin Szymon Dankowicz (1834-1910) – życie i działalność. Kraków: Austeria, 2013. Print. **23.** Maślak-Maciejewska, A. Z dziejów judaizmu w XIX-wiecznym Krakowie – tożsamość, poglądy religijne i instytucje środowiska Żydów postępowych. Niepublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny. Kraków, 2015. **24.** Maślak-Maciejewska, A. "Działalność towarzystwa Agudas Achim i jego związki z synagogami postępowymi we Lwowie i Krakowie" Kwartalnik Historii Żydów 1 (249). 2014: 173-203. Print. **25.** Maślak-Maciejewska, A. "Wydarzenia patriotyczne organizowane w synagodze Tempel w Krakowie" Synagoga Tempel i środowisko krakowskich Żydów postępowych. Ed. Michał Galas. Kraków: Austeria, 2010. 103-129. Print. **26.** Mendelsohn, E. *Painting a People. Maurycy Gottlieb and Jewish Art*. Hanower and London: Brandies University Press, 2012. Print. **27.** Meyer, M. "Reform, Religious". The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastn Europe, 2010. Web. 23 Sep. 2015. **28.** "Otwarcie nowej synagogi" Gazeta Przemyska 18 Września 1890: 3. Print. **29.** Podyma, A. «Synagogi postępowe Galicji» Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie Tom XXXIV. 2002: 101-115. Print. **30.** "Rozporządzenie Rządu krajowego z dnia 10. Listopada 1849. No 60". Powszechny Dziennik praw kraju i rządu dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi z Księstwami Oświęcima i Zatorza z Wielkim Księstwem Krakowa. III część wydana i rozesłana 24 Czerwca 1850. Lwów, 1854: 72-73. Print. **31.** Rozenblit, M. "The Struggle over Religious Reform in Nineteenth-Century Vienna". AJS Review 14/2. 1989: 179-221. Print. **32.** Schipper, N. "Stanisławów, 25 września 1887". Ojczyzna 1 Pazdziernika 1887: 5. Print. **33.** Sinkoff, N. *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands*. Brown Judaic Studies, 2004. Print. **34.** Sprawozdanie i zamknięcie rachunków zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie za czas od 1 września 1905 do 31 sierpnia 1906. Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1907. Print. **35.** Sprawozdanie i zamknięcie rachunków Zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie od 1 września 1901 do 30 sierpnia 1902. Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1903. Print. **36.** Sprawozdanie i zamknięcie rachunków Zarządu Gminnej Synagogi postępowej we Lwowie od 1 września 1901 do 30 sierpnia 1902. Lwów: Nakładem Zarządu Gminnej Synagogi postępowej, 1902. Print. **37.** Sprawozdanie rachunkowe towarzystwa dobroczynności "Chesed Weemeth" za rok 1904. Lwów: Nakładem Towarzystwa dobroczynności "Chesed Weemeth", 1905. Print. **38.** "Stowarzyszenie "Chewra Kadysza" w Przemysłu" Ojczyzna 1 Września 1889: 138. Print. **39.** Streit, L. *Dzieje Synagogi Postępowej w Stanisławowie. Stanisławów*: Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej w Stanisławowie, 1939. Print. **40.** Tańska, O. "Żydowskie miasto Tarnów". Web. <http://www.racjonalista.pl/kk.php/t,5592>. **41.** "The Religious Life of the Jews of Drohobycz by Yehuda Ben Avraham". Web. <http://jewishgen.org/Yizkor/Drohobycz/dro095.html>. **42.** "Z chwili" Ojczyzna 16 Września 1888: 139. Print. **43.** "Zygmunt Rucker (Wspomnienie pośmiertne)" Ojczyzna 1 Lipca 1888: 100-101. **44.** Żbikowski, A. *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1918*. Warszawa: DiG, 1994. Print. **45.** *L'viv'ska nacional'na naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka, viddil rukopysiv, fond 92, spr. Pc-26, 150 ark.* **46.** *Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy u L'vovi, f. 701, op. 2, spr. 1654, 25 ark.* **47.** *Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy u L'vovi, f. 701, op. 2, spr. 1237, 35 ark.*

Надійшла (received) 05.11.2015

Вовчко Марія – аспірантка кафедри історії Центральної та Східної Європи ЛНУ імені Івана Франка, Львів; Тел.: +380975138648; e-mail: mvovchko@gmail.com.

Wovchko Mariya – PhD of the Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv; Tel.: +380975138648; e-mail: mvovchko@gmail.com.

УДК 94(477.83/86=411.16):26-523-43]«18/19»

Акультурація євреїв Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.: реформовані синагоги і братства для поховання / М. І. Вовчко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 4–12. Бібліогр.: 47 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглянуто окремі аспекти процесу акультурації (як прийняття мови та культурних особливостей оточення), які відбувалися у середовищі прогресивних євреїв Галичини, що вважалися спадкоємцями ідеології маскілів. Релігійна реформа, запропонована прихильниками Гаскала, найбільш виразно втілювалася у діяльності реформованих синагог та у трансформаціях обряду поховання. Такі нові елементи як проповіді, музика, правила поведінки під час літургії мали на меті підкреслити естетичні смаки прогресивних євреїв, які, однак, не бачили нічого дивного у тому, щоб водночас зберегти традиційний порядок молитов та заборону використання музичних інструментів у суботу. Хоч ідеологія Гаскала і передбачала певну акультурацію, проте її послідовники закладали, що таким чином єврейське суспільство збереже свою самостійність і навіть зможе вийти на новий етап у своєму культурному та духовному розвитку.

Ключові слова: акультурація, братства для поховання, Гаскала, євреї, реформовані синагоги.

УДК 94(477.83/86=411.16):26-523-43]«18/19»

Акультурація євреїв Галиції во второй половине XIX – в начале XX в.: реформирование синагоги и братства для погребения / М. И. Вовчко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 4–12. Бібліогр.: 47 назв. – ISSN 2079-0813.

В настоящей статье рассматриваются некоторые аспекты процесса аккультурации (в значении принятия языка и культурных моделей окружающего общества), охватившие прогрессивных евреев в Галиции, являвшихся преемниками идеологии немецких маскилов. Религиозная реформа в Галиции нашла свое выражение в деятельности реформированных синагог и в изменениях погребального обряда. Проповеди, музыка, обязательства приличного поведения во время молитов, имели целью подчеркнуть эстетические предпочтения прогрессивных евреев. При этом сохранялась традиционная литургия на иврите и запрещение играть на органе по субботам. Хотя идеология Гаскала предусматривала определенную степень аккультурации, она тяготела к сохранению еврейского общества в качестве самостоятельного субъекта, поддерживая его духовное и культурное обновление.

Ключевые слова: аккультурация, братства для погребения, Гаскала, евреи, реформированные синагоги.

UDC 94(477.83/86=411.16):26-523-43]«18/19»

The Acculturation Process of Galicia's Jewish Population in the second half of the XIXth – early XXth century: reformed synagogues and burial societies / M. I. Vovchko // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 56 (1165). – P. 4–12. – Bibliogr.: 47. – ISSN 2079-0813.

The present article deals with some aspects of acculturation processes (the adoption of the language and cultural models of the surrounding society) of the spiritual heirs of the Maskilim broadly named The Progressive Jews in Galicia. Religious reform in Galicia had the most vivid embodiment in modern (reform) synagogues and in modernized burial rite. That modernized changes reflected modern aesthetic sensibilities, such as a vernacular sermon, beautiful music decorous service while maintaining the traditional liturgy in Hebrew and rejecting organ on Sabbath. Most of Galician synagogues continued to offer German-language sermons into the twentieth century, decades after the Kingdom of Galicia and Lodomeria had become overwhelmingly Polonized. Although Haskalah advocated a certain degree of acculturation, it favored the continued existence of Jewish society as a distinct entity and sought to promote the spiritual and cultural renewal of Jewish society.

Key words: acculturation, Jews, Haskalah, reform synagogues, burial societies.

УДК 930 (477) В. Менчиць

М. Г. ГОРДІЙЧУК**ВОЛОДИМИР АМВРОСІЙОВИЧ МЕНЧИЦЬ (1837-1916): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД НАПЕРЕДОДНІ СОТИХ РОКОВИН З ДНЯ СМЕРТІ**

У статті наведено історіографічний огляд діяльності В. Менчиця (1837-1916) - видатного етнографа, власника мережі книгарень, де поширювалася зокрема і українофільська література, члена Петербурзької, Київської та Єлисаветградської громад. Його постать є цікавою для дослідників, зокрема й через його родинні зв'язки із М. Грушевським. Проаналізовано фактори недостатньої уваги дослідників до колоритної постаті В. Менчиця. На жаль, його постать і надалі залишається поза увагою дослідників громадського руху і потребує актуалізації як цікавий і непересічний приклад життєвого шляху українофіла в XIX столітті.

Ключові слова: В. Менчиць, громадський рух, етнографія, історіографія, книгар, М. Грушевський, українофіли.

Вступ. Сучасні суспільно-політичні реалії спонукають до ґрунтовніших студій розвитку українського національного руху в XIX і XX століттях. Значний інтерес становить такий напрям історичних досліджень, як персоналістика. Завдяки їй розглядаються певні історичні події та явища крізь призму світосприйняття їх конкретною особистістю – творцем цих подій. Аналіз життєвого шляху та діяльності окремих постатей дає можливість глибше осмислити історичні явища, розкрити зміст та специфіку суспільних рухів.

Незважаючи на появу значної кількості ґрунтовних біографічних досліджень про діячів українського національного руху XIX-го століття, деякі постаті залишаються поза увагою дослідників. Серед них – постать Володимира Амвросійовича Менчиця (1817-1916).

Метою цього дослідження є аналіз історіографічних відомостей про життя і творчість В. А. Менчиця – видатного фольклориста, книгаря і учасника громадського руху, постать якого є малознаною в українській історіографії. Мережа із дванадцяти книгарень (переважно на Півдні України, хоча були книгарні в Києві та в Петербурзі), де можна було знайти, зокрема, й українофільську літературу, робить його важливою постаттю серед представників громадського руху XIX століття. Причетність В. Менчиця до діяльності Петербурзької, Київської та Єлисаветградської громад, активна робота щодо збирання етнографічних матеріалів є яскравим свідченням його демократичного і українофільського світогляду. М. С. Грушевський, чийм дядьком по материній лінії був В. Менчиць, зазначав, що «се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкому значенні слова, з українськими інтересами» [1, с.120-121].

Актуальність даної роботи викликана відсутністю ґрунтовних студій про В. Менчиця. Зважаючи на 100-ті роковини з дня смерті В. Менчиця та святкування 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського в 2016 році запропонована стаття є своєрідним підсумком української історіографії в аспекті дослідження життя та діяльності В. Менчиця.

Виклад основного матеріалу. При житті В. Менчиця не було написано жодної статті про його наукову і громадську діяльність. Слід відзначити згадку в праці І. Франка про його внесок у збирання етнографічних матеріалів, що увійшли до збірника «Малороссийские предания и рассказы», виданого М. П. Драгомановим [2, с. 181] В Етнографічному огляді Імператорського товариства любителів природознавства антропології та етнографії при Московському університеті за 1895 рік наявна замітка про збічник Володимира Менчиця. В ній зазначено, що він був співробітником Південно-західного відділу Російського географічного товариства [3, с. 180]. Тотожні відомості про Володимира Менчиця знаходимо в примітці ґрунтовного етнографічного дослідження Степана Савченка [4, с. 219.]. Брошури написані В. Менчицем (були надруковані в 1876 р.) Микола Петров відніс до категорії «перекладних і оригінальних малоросійських брошур», що містять популярні відомості про сили природи, хвороби, мирові суди, повинності [5, с. 72; 6, с. 371].

Перші згадки про В. Менчиця, як намагання розповісти суспільству про діяльність цієї яскравої персони, знаходимо у невеликому некролозі, котрий в березні 1916 року розмістила газета «Киевская мысль». Автором некрологу, згідно досліджень С. Панькової, був відомий театрознавець, критик і публіцист Всеволод

© М. Г. Гордійчук, 2015

Чаговець [7, с. 425]. Згідно стислої характеристики, небіжчика названо відомим працівником в галузі народознавства Півдня Росії. Автор некрологу ставить В. Менчиця в один ряд із В. Антоновичем та М. Драгомановим за активну участь у роботі по збиранню та документації пам'яток народної творчості. Він вказує, що «його ім'я займає почесне місце серед діячів тоді ще молодого плеяди народоловців» [8, с. 3]. Тотожний некролог був надрукований в «Историческом вестнике» [9, с. 574].

Слід зазначити, що автор некролога був родичем другої дружини В. Менчиця. З яким особисто познайомився на початку 90-х років XIX ст. на одному із родинних свят. Як зазначав В. Чаговець, «Я побачив його вперше на початку 90-х років. Ми знали Неонілу Констянтинівну Менчиць і його дочок: Тамару і Олену. Не тільки знали, але навіть були далекими родичами і знали їх в близьких, родинних відносинах.» [10, арк. 10]. Згодом в 1920-х роках В. Чаговець збирав матеріали про життя і творчість В. Менчиця» [7, с. 425]. В. Чаговець у рукописах біографічних заміток про В. Менчиця написав, що відзначив цю смерть маленьким некрологом про «колишнього народника українофільського напрямку, про члена старої громади, про «драгоманівця», що вніс свою лепту в скарбницю української культури» [10, арк.10]. В. Чаговець зазначав, що знання у В. Менчиця «носили характер універсальний, особливо у всіх галузях, що мали відношення до України і її минулого. Це універсалізм книголюба, бібліофіла, яким був В. А. [Володимир Амвросійович – М. Гордійчук] весь час і видимими знаками якого була величезна бібліотека, перевезена ним уже в Київ після ліквідації «книгарні та бібліотеки-читальні» [10, арк.11].

Наступним етапом зацікавлення постаттю В. Менчиця стала діяльність Історичної секції ВУАН. Його персона зацікавила Постійну комісію по складанню біографічного словника діячів України. Її науковий співробітник О. Тулуб звертався 24 серпня 1923 року до О. Михалевича, відомого громадського діяча і близького друга Володимира Менчиця, аби він прислав «матеріали до біографій земляків – Тобілевичів, Ястребова, Менчиця...» [11, арк.1].

О. Михалевич, будучи важко хворим і в матеріальній скруті, писав О. Тулубу біографічні відомості про Менчиця, котрі вдалося відшукати в особовому фонді останнього в ІР НБУВ. Імовірно в цей час О. Михалевич надіслав у ВУАН спогади В. Менчиця про перебування М. Костомарова у Петербурзькій громаді, що були

надруковані в українознавчому двомісячнику «Україна» [12, с. 66-68]. Після смерті О. Михалевича 1 лютого 1925 року його син передав через О. Тулуба ВУАН рукописи свого батька [13, с. 165].

Все ж таки співробітникам Історичної секції вдалося написати статтю про В. Менчиця. Зробила це нештатна постійна співробітниця цієї секції Н. А. Бракер (працювала в Комісії історії Полудневої України та Комісії Новітньої історії України). Саме вона написала першу спеціальну розвідку про нього, що ґрунтувалася на спогадах його друзів. Дослідниця громадського руху Єлисаветграду (жила в сучасному Кіровограді) називає В. Менчиця «українським антиком Єлисавету-Зінов'їнська» [14, с. 196]. Н. Бракер вказує, що його етнографічні записи «становлять окрасу «Малорусских преданий» М. Драгоманова. Вона вперше зазначає про наявність його великої етнографічної збірки поміж матеріалів Етнографічної Комісії ВУАН. Дослідниця називає його віруючим філософом-моралістом типу Сковороди, «що кохався в тонкій діалектиці, і разом з тим природознавець, що любовно студіював природу, зокрема рослинну, що її переважно вживав при своєму безплатному лікуванню» [14, с. 197].

Цікаві відомості містить чернетка статті Н. Бракер. Зокрема вона зазначає, що В. Менчиць «був членом-кореспондентом Київського «Исторического Общества имени летописца Нестора» і вказує, що «IV-ий том «Трудов» цього товариства складається здебільшого з його матеріалів» [15, арк. 2]. Вказані відомості не були опубліковані в статті збірника «За сто літ», оскільки інформація не відповідала дійсності. Ймовірно, дослідниця мала на увазі IV том «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства під керівництвом Павла Чубинського [16]. В цьому томі знаходимо етнографічні матеріали, котрі, містяться в так званому збірнику Пантелеймона Куліша (ІР НБУВ, ф.1., справа № 22380), що є насправді збірником В. Менчиця.

У статті про О. Михалевича дослідниця називає Менчиця почесним членом українського гуртка в Єлисаветграді, що користувався великим авторитетом в галузі літературної праці і видавництва [13, с. 156]. Авторка називає його «Єлисаветградським Сковородою», подає інформацію про запис Опанасом Михалевичем спогадів В. Менчиця про М. Костомарова. ґрунтуючись на свідченнях приятеля і кума О. Михалевича, М. Крижановського, Н. Бракер

вказує на можливість існування статті про В. Менчиця, котру написав Михалевич відразу після смерті етнографа, проте їй так і не вдалося відшукати її [13, с. 162].

Слід зазначити, що розвідки Н. Бракер були опубліковані в українознавчому збірнику «За століття» під редакцією М. Грушевського. Однією з провідних тем публікацій цього збірника була діяльність українських громад та їхніх осередків. Листування М. Грушевського демонструє шанобливу увагу до наполегливої праці дослідниці Н. Бракер зі збору матеріалів про представників громадівського руху Єлисаветграду [17, с. 242-243]. С. Панькова стверджує, що публікації про Менчиця на сторінках видань Історичної секції ВУАН появились з ініціативи М. Грушевського, котрий, був його племінником.

М. Грушевський, аналізуючи спогади В. Менчиця про Костомарова, зазначає, що ці мемуари «з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах покійника [Костомарова – М. Гордійчук]» [18, с. 20]. Саме він найімовірніше є автором біографічної примітки про В. Менчиця, котра супроводжує публікацію його спогадів, записаних О. Михалевичем в 1893 р. Слід відзначити, що єдина хибна інформація в цій примітці – це дата смерті д – «1915» [12, с. 66].

К. Студинський у своїй статті про взаємини Галичини з Україною згадує лист А. Вахнянина до Д. Танячкєвича від 12 вересня 1868 року, де присутня згадка про перебування В. Менчиця у Відні. Його ім'я згадують поруч імен Ганни Барвінок, видавця Івана Білозерського та книгаря Імшенецького з Борзни, яких А. Вахнянин бачив у Відні. «І Івана Білозерського бачив я там у вічі, і Імшенецького (з Борзни), Менчиця, хоч мушу сказати, що окрім остатнього, другі ще дуже у аристократизмі любують собі...» [19, с. 32].

І. Житецький у статті про київську громаду у 60-х роках XIX століття називає В. Менчиця серед представників Петербурзької громади, що гуртувалися навколо редакції журналу «Основа». Його ім'я зазначено серед видатних діячів XIX століття – М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Білозерського, В. Коховського, М. Стороженка, Я. Кухаренка, Д. Лебединцева, Г. Честахівського [20, с. 92].

Ймовірно єдиною спробою опублікувати етнографічні матеріали В. Менчиця була дослідницька робота співробітниць комісії історичної пісенності ВУАН Марії Жуковської.

Про плани щодо цієї публікації писав Михайло Грушевський [21, с. 294].

Політичні репресії в СРСР на початку 30-х років XX століття привели до закриття гуманітарних інституцій з українознавчим напрямом ВУАН. Ім'я В. Менчиця залишилось на десятиліття залишилось поза увагою дослідників.

З нагоди 50-річчя з дня смерті в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла невеличка замітка про В. Менчиця. Її автор Л. Стеценко переповідає фактологічний матеріал, котрий ми знаходимо у публікаціях Н. Бракер. Він вказує, що за життя Менчиця ніхто не поцікавився ні його біографією, ні зв'язками із видатними людьми, ні його внеском у фольклористику та етнографію [22, с. 87]. В іншій публікації автор констатує необхідність студій про наукову діяльність та спадщину В. Менчиця [23, с. 135]. Заклик дослідника так і не став у радянський період поштовхом до окремих спеціалізованих студій щодо внеску В. Менчиця у розвиток української етнографії XIX століття та його участі у громадівському русі другої половини XIX століття. В цьому контексті слід відзначити лиш згадку в статті М. Сиваченка про передачу П. Кулішем етнографічного збірника В. Менчиця І. Рудченку та про відповідні прохання І. Рудченка до В. Менчиця щодо дозволу користуватися цими матеріалами [24, с. 345]. Серед сучасних публікацій ми знаходимо низку згадок про В. Менчиця. Зокрема, згадку як про почесного члена єлисаветградського гуртку українофілів, як про члена Петербурзької громади [25, с. 127; 26, с. 70]. В. Менчиця називають «ходячою енциклопедією українського фольклору» [27, с. 106]. Його згадують в статтях як помічника В. Ястребова, видатного дослідника етнографії Півдня України, а також як про людину, що дала свої матеріали для збірника М. Драгоманова, С. Петров у своїй монографії про книжкову справу в Києві вказує існування друкарні В. Менчиця в Києві [28, с. 53; 29, с. 65; 30, с. 89].

Дослідниця Н. Романюк називає В. Менчиця надзвичайно цікавою особистістю. Вона зазначає, що його книгарня була оповита як радісними та і трагічними легендами [31, с. 102]. Н. Романюк відзначає великий внесок В. Менчиця у розвиток книгорозповсюдження в Єлисаветграді, називаючи його одним із найбільш оригінальних книгарів Єлисаветграду, стверджує, що він відкрив першу в Єлисаветграді книгарню [32, с. 221]. Дослідниця називає В. Менчиця одним із неформальних

редакторів-рецензентів І. Карпенка-Карого, оскільки він входив до «приятельського тріумвірату» – друзів Карпа Тобілевича [32, с. 222]. Про книгарню В. Менчиця в Херсоні, де можна було придбати українську літературу згадує у своїй статі Антоніна Мовчун [33, с. 38].

Ю. Пінчук згадує спогади В. Менчиця про М. Костомарова в контексті існування певних суперечностей між П. Кулішем і М. Костомаровим за часів їх діяльності в Петербурзькій громаді [34, с. 311-312].

Харківський дослідник-літературознавець Л. Ушкалов аналізує світогляд В. Менчиця. Він пише про своєрідне «сковоридинство», що домінує у його світосприйнятті і проявляється у піїтеті до природи, християнському моральному ригоризмі та прагненні «визволити духа з-під влади тіла» [35, с. 55]. Дослідник довіряє наведеним фактам Н. Бракер про світогляд В. Менчиця. Л. Ушкалов зазначає, що вона добре розумілася на філософських матеріях, оскільки вивчала й перекладала твори відомого неокантіанця А. Шпіра [35, с. 54].

Єдиною сучасною розвідкою про В. Менчиця можна вважати відомості про нього в монографії про родовід Михайла Грушевського «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)». В цій монографії вперше було введено до наукового обігу інформацію, що була виявлена в метричних книгах та клірикових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, а також у фонді Київської духовної семінарії [7, с. 427]. Пошукова робота дослідниці С. Панькової привела до виявлення нової раніше невідомої інформації про життя В. Менчиця, зокрема із листів його дочки Олени Володимирівної до дослідника В. Чаговця. С. Панькова, підсумовуючи наявні дослідження про В. Менчиця, зазначає, що складно скласти вичерпну біографію та презентувати у повному обсязі творчий доробок видатного етнографа. Проте, на її думку вимальовується портрет надзвичайно цікавої, самобутньої, непересічної у багатьох проявах особистості, яка переймалася духовним життям свого народу, цікавилась його культурою, історією, побутом [7, с. 428].

В рецензії на вищезгадану монографію О. Ясь називає В. Менчиця забутим українофілом та Єлисаветградським Сковородою, зазначаючи, що його ім'я і до сьогодні оповите таємничим, загадковим ореолом [36, с. 784].

Окремо слід відзначити студії над опублікованими етнографічними записами В. Менчиця. М. Драгоманов порівнює запис «Вірш

про багатого мужика Гаврила» і галицьке оповідання, що було надруковане у збірнику Садока Баронча «Bajki, Fraszki, Podania, Przyslowia I Piesni na Rusi» (Tarnopol, 1866) із європейськими сюжетними аналогами [37].

Ф. Сушицький детально аналізує легенду про Михайлика та Золоті Ворота, що була опублікована у збірнику М. Драгоманова [38, с. 20-22]. Аналізуючи цю ж саму легенду, М. Грушевський зазначає, що легенда записана його покійним дядьком Володимиром Менцицем в «особливо повній та інтересній формі» [39, с. 234].

Яскравим свідченням відсутності студій щодо діяльності В. Менчиця є статті про нього в енциклопедичних виданнях. Автором однієї із них є дослідник С. Білокінь, котрий також опублікував спогади М. Грушевського, в яких історик згадує про свого дядька. В цій статті не вказана причетність В. Менчиця до громадівського руху [40]. С. Білокінь також написав замітку і в «Українську літературну енциклопедію», згадавши в ній літературний твір «Волинська повість про «Шукай-добро» господаря» Автор зазначає, що в Менчиця був псевдонім «Господар» [41]. Ця теза є помилковою, не підтверджується наявними джерелами і пов'язана із невірними прочитанням назви вищезначеного літературного твору В. Менчиця.

Фактичним передруком із замітки С. Білокіня в «Українській літературній енциклопедії» є відомості в сучасному енциклопедичному виданні про Ружинщину Г. Махоріна [42]. Найменшою є замітка в «Енциклопедії українознавства», автори якої зазначають, що він був членом Петербурзької та Єлисаветградської громади, не згадуючи про його можливу причетність до діяльності Київської Старої громади [43]. Найсучаснішу біографічну замітку ми знаходимо в «Енциклопедії історії України», проте і вона не висвітлює участі В. Менчиця в громадівському русі та інші аспекти його діяльності [44].

Висновки дослідження. За століття з дня смерті В. Менчиця українські дослідники спромоглися лишень кількадесят згадок і декілька спеціалізованих статей про В. Менчиця. Завдяки згортанню українознавчих студій в СРСР наприкінці 20-х років ХХ століття ім'я В. Менчиця як і багатьох інших яскравих представників українського національного руху зникло з українознавчих досліджень. На жаль, його постать і надалі залишається поза увагою дослідників громадівського руху ХІХ століття і

потребує актуалізації як цікавий і непересічний приклад життєвого шляху українофіла в XIX

Список літератури: 1. *Грушевський М. С.* Споми́ни. Публікація С. Білоко́ня / *М. С. Грушевський* // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115-149. 2. *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 / *І. Я. Франко.*

етнографіи, состоящаго при Московском Университете. – 1895. – № 3. – 182 с. 4. *Савченко С. В.* Русская народная сказка (Исторія збірания и изучения) / *С. В. Савченко.* – Киев, 1914. – 544 с. 5. *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы. V. Новейшая украинская литература / *Н. И. Петров* // Исторический вестник. – Т. 13. – Спб, 1883. – С. 70-112. 6. *Петров Н. И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия / *Н. И. Петров.* – Киев, – 1884. – 474 с. 7. *Кучеренко М.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / *М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук.* – Київ, 2006. – 662 с. 8. *Чаговець В.* Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) / *В. Чаговець* // Киевская мысль. – 1916. – 20 марта. – № 80. – С. 3. 9. *Чаговець В.* Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) / *В. Чаговець* // Исторический вестник. – 1916. – Май, № 15. – С. 574. 10. *IP НБУВ*, Ф. X, спр. 30728. – 26 арк. 11. *IP НБУВ*, ф. 209, спр. 37. – 1 арк. 12. *Костомаров в петербургській громаді 1860-х.* З спо́минів Вол. Менчи́ця (Спогади записані А. Михалечем) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – кн. 3. – 1925. – С. 66-68. 13. *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич 1848-1925 рр. / *Н. Бракер* // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – 1930. – кн. 6. – С. 153-165. 14. *Бракер Н.* Володимир Амвросійович Менчи́ц (1937-1916) / *Н. Бракер* // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – 1929. – кн. 4. – С. 196-200. 15. *IP НБУВ*, фонд X, Спр. 14679. – 13 арк. 16. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край*, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный Отдел: Материалы и Исследования, Собранные П. П. Чубинским. – Т. 4. – СПб, 1877. – 716 с. 17. *Панькова С.* «За сто літ»: Показчик змісту / *С. Панькова, Г. Шевчук* // Український археографічний щорічник. – Т. 13/14. – Київ, 2006. – С. 240-287. 18. *Грушевський М. С.* Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини / *М. С. Грушевський* // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – кн. 3. – 1925. – С. 3-20. 19. *Студинський К. Й.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 / *К. Й. Студинський* // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 2. – С. 6-40. 20. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років / *І Житецький* // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91-125. 21. *Грушевський М. С.* Діяльність Історичної секції при Всеукраїнській Академії наук та

столітті, таємниці якого і досі є недослідженими.

– Львів, 1910. – 448 с. 3. *Этнографическое обозрение.* Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и

зв'язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929-1930 / *М. С. Грушевський.* – Київ, –1993. – С. 269-296. 22. *Стеценко Л. В.* В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті) / *Л. В. Стеценко* // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 2. – С. 87-88. 23. *Стеценко Л. В.* Забута сторінка минулого / *Л. В. Стеценко* // Дніпро. – 1967. – № 3. – С. 132-135. 24. *Сиваченко М. Є.* Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок / *М. Є. Сиваченко* // Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ: Наукова думка, 1974. – С. 337-401. 25. *Філоретова Л.* Єлисаветградська громада / *Л. Філоретова* // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – Вип. 9. (Серія № 6: Історичні науки). – С. 123-130. 26. *Клер І. Г.* Петербурзька українська громада у дослідженнях істориків другої половини XIX століття – початку XX століття / *І. Г. Клер* // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія, 2013. – вип. 7-8. – С. 70-75. 27. *Босий О.* Дослідник Степової України / *О. Босий, Л. Боса* // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 105-109. 28. *Волос О. В.* Краєзнавча діяльність науковців та земських установ з дослідження етнічного складу населення Херсонської губернії (друга третина XIX – поч. XX ст.) / *О. В. Волос* // Етнічна історія народів Європи. 36. наук. Праць. – Вип. 25. – Київ, 2008. – С. 51-57. 29. *Наумовська О.* Михайло Драгоманов – упорядник та дослідник народної прози / *О. Наумовська* // Вісник львівського університету. Серія філологія. – 2009. – Вип. 47. – С. 63-74. 30. *Петров С. С.* Книжкова справа в Києві / *С. С. Петров.* – Київ, 2002. – 376 с. 31. *Романюк Н. С.* Видавнича справа в Єлисаветграді: [монографія] / *Н. С. Романюк.* – Київ: КВЦ, 2014. – 156 с. 32. *Романюк Н. С.* Книгорозповсюдження в Єлисаветграді наприкінці XIX – на початку XX ст. / *Н. С. Романюк* // Наукові записки інституту журналістики. – Т. 55. – 2014. – квітень-червень. – С. 221-224. 33. *Мовчун А. І.* Народнопросвітні обрії Бориса Грінченка / *А. І. Мовчун* // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VII Грінченківські читання). – Київ, 2014. – С. 36-54. 34. *Пінчук Ю. А.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова : історико-біографічне значення / *Ю. А. Пінчук* // Вибрані студії з костомаровознавства. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського АН України, 2012. – С. 305-321. 35. *Ушкалов Л. В.* Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова / *Л. В. Ушкалов* // Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010-2013 років. – Харків: Майдан, 2014. – С. 49-62. 36. *Ясь О. В.*

Михайло Грушевський у колі родинного середовища (Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. – Київ: Вид-во «Кий», 2006. – 662 с.) / О. В. Ясь // Український археографічний щорічник. – 2007. – №12. – С. 780-784. **37.** Драгоманов М. П. Два українських «фабльо» та їх джерела. Нарис з історії загальної порівняльної літератури / М. П. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народно словесність і письменство. – Львів, 1900. – Т. 2. – С.66-94. **38.** Сушицький Ф. П. До історії поетичних оповідань про Михайлика й золоті ворота та про Батія / Ф. П. Сушицький // Записки історико-філологічного відділу. Всеукраїнської академії наук. – кн. II-III (1920-1922). – Київ, 1923. – С. 3-28. **39.** Грушевський М. С. Історія української літератури : В 6 т. 9 кн. – Т. 4. – Кн. 1 / упоряд. О. М. Таланчук; Приміт. С. К. Росовецького. – Київ: Либідь, 1994. – 336 с. **40.** Білокінь С. І. Менчиць Володимир Амвросійович / С. І. Білокінь // Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1981. – Т. 6. – С. 459. **41.** Білокінь С. І. Менчиць (Менчиц) Володимир Амвросійович / С. І. Білокінь // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. – Т. 3 : К-Н. – Київ, 1995. – С. 342. **42.** Махорін Г. Л. Ружинщина в іменах (Мала енциклопедія) / Г. Л. Махорін. – Житомир: ПП «Рута», 2011. – 172 с. **43.** Менчиць Володимир // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1520. **44.** Скрипник П. І. Менчиць Володимир Амвросійович / П. І. Скрипник // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 6.: Ла-Мі. – Київ: Наук. думка, 2009. – С. 617.

Bibliography (transliterated): 1. Hrushevskyy, M. S. *Spotnyu*. Publikatsiya S. Bilokonya. – M. S. Hrushevskyy. – Kyiv. – 1988. – Ed. 9. – 115-149. Print. 2. Franko, I. Y. *Narys istoriyi ukrajins'ko-rus'koyi literatury do 1890*. – I. Y. Franko. – Lviv, 1910. – 448. Print. 3. *Jetnograficheskoe obozrenija*. Izdanie Jetnograficheskago otdela Imperatorskago obshhestva ljubitelej estestvoznaniya, antropologii i jetnografii, sostojashhago pri Moskovskom Universitete. – 1895. – Ed. 3. – 182. Print. 4. Savchenko, S. V. *Russkaya narodnaya skazka (Ystoriya sobraniya u yzucheniya)*. – S. V. Savchenko. – Kyiv, 1914. – 544. Print. 5. Petrov, N. I. *Ocherki iz istorii ukrainskoj literatury*. V. Novejshaja ukrainskaja literatura. – N. I. Petrov. – Istoricheskij vestnik. – Vol. 13. – SPb, 1883. – 70-112. Print. 6. Petrov, N. I. *Ocherki istorii ukrainskoj literatury XIX cent.* – N. I. Petrov. – Kyiv, – 1884. – 474. Print. 7. Kucherenko, M. *Ya buv yikh starshyy syn (rid Mykhayla Hrushevs'koho)*. – M. Kucherenko, S. Pan'kova, H. Shevchuk. – Kyiv, 2006. – 662. Print. 8. Chagovec, V. *Vladimir Amvrosievich Menchic (nekrolog)*. – V. Chagovec'. – Kievskaja misl'. – 1916. – 20 marta. – Vol. 80. – 3. Print. 9. Chagovec, V. *Vladimir Amvrosievich Menchic (nekrolog)*. – V. Chagovec'. – Istoricheskij vestnik. – 1916. – Maj, Vol. 15. – 574. Print. 10. *IR NBUV*, F. X, spr. 30728. – 26. 11. *IR NBUV*, f. 209, spr. 37. – 1. 12. *Kostomarov v peterburz'kiy hromadi*

1860. Z spomyniv Ed. Menchytysya (Spohady zapysani A. Mykhalechem). – Ukrayina. Naukovyy dvokhmisyachnyk ukrajinoznavstva. – 1925. – Vol. 3. – 1925. – 66-68. Print. 13. Braker, N. *Opanas Ivanovych Mykhalevych 1848-1925*. – N.Braker. – Za sto lit. Materialy z hromads'koho y literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatkiv XX centuries. – 1930. – Vol. 6. – 153-165. Print. 14. Braker, N. *Volodymyr Amvrosiyovych Menchytys (1937-1916)*. – N.Braker. – Za sto lit. Materialy z hromads'koho y literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatkiv XX cent. – 1929. – Vol. 4. – 196-200. Print. 15. *IR NBUV*, fond 10, Spr. 14679. – 13. 16. *Trudy jetnograficheskostatisticheskoy jekspedicii v Zapadno-Russkij Kraj, Snarjzhennoj Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshhestvom. Jugo-Zapadnij Otdel: Materialy i Issledovanija, Sobrannye P. P. Chubinskim*. – Vol. 4. – SPb, 1877. – 716. Print. 17. Pan'kova, S. “*Za sto lit*”: Pokazhchyk zmistu. – S. Pan'kova, H. Shevchuk. – Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy shchorichnyk. – Vol. 13/14. – Kyiv, 2006. – 240-287. Print. 18. Hrushevs'kyy, M. S. *Kostomarov i novitnyia Ukrayina. V sorokovi rokovy*. – M. S. Hrushevs'kyy. – Ukrayina. Naukovyy dvokhmisyachnyk ukrajinoznavstva. – 1925. – Vol. 3. – 1925. – 3-20. Print. 19. Studyn'skyy, K. Y. *Do istoriyi vzaemyn Halychyny z Ukrayinoju v 1860-1873 year*. – K. Y. Studyn'skyy. Ukrayina : naukovyy dvokhmisyachnyk ukrajinoznavstva. – 1928. – Vol. 2. – 6-40. Print. 20. Zhytets'kyy, I. *Kyyivs'ka hromada za 60-kh rokov*. – I Zhytets'kyy. – Ukrayina: naukovyy dvokhmisyachnyk ukrajinoznavstva. – 1928. – Vol. 1. – 91-125. Print. 21. Hrushevskyy, M. S. *Diyalnist Istorychnoyi sektsiyi pry Vseukrajins'kij Akademiyi nauk ta zv'yazanykh z neyu istorychnykh ustanov Akademiyi v 1929-1930*. – M. S Hrushevskyy. – Cokhan P., Ul'yanovskyy V., Kirzhayev S. M. S. Hrushevs'kyy i Asademia: Ideya, zmahannya, diyal'nist. – Kyiv, –1993. – 269-296. Print. 22. Stetsenko, L. V. V. A. *Menchytys' (do 50-richchya z dnya smerti)*. – L. V. Stetsenko. – Narodna tvorchist' ta etnohrafija. – 1966. – Vol. 2. – 87-88. Print. 23. Stetsenko, L. V. *Zabuta storinka mynuloho*. – L. V. Stetsenko. – Dnipro. – 1967. – Vol. 3. – 132-135. Print. 24. Syvachenko, M. Y. *Ivan Rudchenko yak zbyrach i publikator ukrajins'kykh narodnykh kazok*. – M. Y. Syvachenko. – Syvachenko M. Y. Literaturoznavchi ta fol'klorystychni rozvidky. – Kyiv: Naukova dumka, 1974. – 337-401. Print. 25. Filoretova, L. *Yelysavethrads'ka hromada*. – L. Filoretova. – Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2012. – Vol. 9. (Seriya 6: Istorychni nauky). – 123-130. Print. 26. Klyer, I. H. *Peterburz'ka ukrajins'ka hromada u doslidzhennyakh istorykiv druhoj polovyny XIX – pochatku XX cent.* – I. H. Klyer. – Visnyk Mariupol'skoho derzhavnogo universytetu. Seriya: istoriya, politolohiya, 2013. – Vol. 7-8. – 70-75. Print. 27. Bosyy, O. *Doslidnyk Stepovoyi Ukrayiny*. – O. Bosyy, L. Bosa. – Narodna tvorchist' ta etnohrafija. – 2005. – Vol. 3. – 105-109. Print. 28. Volos, O. V. *Krayeznavcha diyal'nist' naukovtsiv ta zems'kykh ustanov z doslidzhennya etnichnogo skladu naseleennyia Khersons'koyi huberniyi (druha tretyna XIX – pochatku XX cent.)*. – O. V. Volos. – Etnichna istoriya narodiv

- Yevropy. Zb. nauk. Prats'. – Vol. 25. – Kyiv, 2008. – 51-57. Print. **29**. Naumovs'ka, O. *Mykhaylo Drahomanov – uporyadnyk ta doslidnyk narodnoyi prozy*. – O. Naumovs'ka. – Visnyk l'vivs'koho universytetu. Seriya filologia. – 2009. – Vol. 47. – 63-74. Print. **30**. Petrov, S. S. *Knyzhkova sprava v Kyievi*. – S. S. Petrov. – Kyiv, 2002. – 376. Print. **31**. Romanyuk, N. S. *Vydavnycha sprava v Yelysavethradi: [monohrafiya]*. – N. S. Romanyuk. – Kyiv: KVITs, 2014. – 156. Print. **32**. Romanyuk, N. S. *Knyhorozpovsyudzhennya v Yelysavethradi naprykintsi XIX – na pochatku XX cent.* – N. S. Romanyuk. – Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky. – Vol. 55. – 2014. – kviten'-cherven'. – 221-224. Print. **33**. Movchun, A. I. *Narodnoprosvitni obryi Borysa Hrinchenka*. – A. I. Movchun. – Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (VII Hrinchenkivs'ki chytannya). – Kyiv, 2014. – 36-54. Print. **34**. Pinchuk, Y. A. *Spohady Kateryny Yunhe pro Tarasa Shevchenka i Mykolu Kostomarov: istoryko-biografichne znachennya*. – Y. A. Pinchuk. – Pinchuk Yuriy. Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva. – Kyiv: Instytut ukrayins'koyi arkhеografiyi ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevs'koho AN Ukrayiny, 2012. – 305-321. Print. **35**. Ushkalov, L. V. *Lyudyna mezhi: Skovoroda v retseptiyi Mykhayla Drahomanova*. – L. V. Ushkalov. – Skovoroda, Shevchenko, feminizm...: Statti 2010-2013. – Kharkiv: Maydan, 2014. – 49-62. Print. **36**. Yas, O. V. *Mykhaylo Hrushevs'kyy u koli rodynnoho seredovyshcha* (Kucherenko M. O., Pan'kova S. M., Shevchuk, H. V. Ya buv yikh starshyy syn (rid Mykhayla Hrushevs'koho). – Ed. L. Vynar; vidp. za vypusk T. Khomenko. – Kyiv: Ed. Kyi, 2006. – 662. – Ukrayins'kyy arkhеografichnyy shchorichnyk. – 2007. – Vol. 12. – 780-784. Print. **37**. Drahomanov, M. P. *Dva ukrayins'kykh «fablio» ta yikh dzherela*. Narys z istoriyi zahal'noyi porivnyal'noyi literatury. – M. P. Drahomanov. – Rozvidky Mykhayla Drahomanova pro ukrayins'ku narodnyu slovesnist' i pys'menstvo. – Lviv, 1900. – Vol. 2. – 66-94. Print. **38**. Sushyts'kyy, F. P. *Do istoriyi poetychnykh opovidan' pro Mykhaylyka y zoloti vorota ta pro Batyya*. – F. P. Sushyts'kyy. – Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu. Vseukrayins'koyi akademiyi nauk. – Vol. II-III (1920-1922). – Kyiv, 1923. – 3-28. Print. **39**. Hrushevs'kyy, M. C. *Istoriya ukrayins'koyi literatury: V 6 Vol.* – Vol. 4. – 1. – Ed. O. M. Talanchuk; Prymit. C. K. Rosovets'koho. – Kyiv: Lybid', 1994. – 336. Print. **40**. Bilokin, S. I. *Menchyts' Volodymyr Amvosiyovych / S. I. Bilokin'*. – Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya. – Kyiv, 1981. – Vol. 6. – 459. Print. **41**. Bilokin, S. I. *Menchyts' (Menchyts) Volodymyr Amvosiyovych*. – S. I. Bilokin'. – Ukrayins'ka literaturna entsyklopediya : V 5 Vol. – Vol. 3. – Kyiv, 1995. – 342. Print. **42**. Makhorin, H. L. *Ruzhynshchyna v imenakh (Mala entsyklopediya)*. – H. L. Makhorin. – Zhytomyr: PP «Ruta», 2011. – 172. Print. **43**. Menchyts, Volodymyr. – *Entsyklopediya ukrayinoznavstva*. Perevydannya v Ukrayini. – Lviv, 1994. – Vol. 4. – 1520. Print. **44**. Skrypnyk, P. I. *Menchyts' Volodymyr Amvosiyovych*. – P. I. Skrypnyk. – Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny : U 10 Vol. – Vol. 6. – Kyiv: Nauk. dumka, 2009. – 617. Print.

Надійшла (received) 05.11.2015

Гордійчук Мирон Григорович, аспірант, КНУ імені Т. Шевченка, Київ; тел.: +380985210268; e-mail: myronio1991@gmail.com.

Gordiychuk Miron, PhD of the Taras Shevchenko National University of Kyiv; Tel.: +380985210268; e-mail: myronio1991@gmail.com.

УДК 930 (477) В. Менчиць

Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1936): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті / М. Г. Гордійчук // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 56 (1165). – С. 13–20. Бібліогр.: 44 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті наведено історіографічний огляд діяльності В. Менчиця (1837-1916) - видатного етнографа, власника мережі книгарень, де поширювалася зокрема і українофільська література, члена Петербурзької, Київської та Єлисаветградської громад. Його постать є цікавою для дослідників, зокрема й через його родинні зв'язки із М. Грушевським. Проаналізовано фактори недостатньої уваги дослідників до колоритної постаті В. Менчиця. На жаль, його постать і надалі залишається поза увагою дослідників громадівського руху і потребує актуалізації як цікавий і непересічний приклад життєвого шляху українофіла в ХІХ столітті.

Ключові слова: В. Менчиць, історіографія, громадівський рух, етнографія, українофіли, книгар, М. Грушевський.

УДК 930 (477) В. Менчиць

Владимир Амвросиевич Менциц (1837-1936): историографический обзор накануне сотой годовщины со дня смерти / М. Г. Гордийчук // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 56 (1165). – С. 13–20. Бібліогр.: 44 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье приведены историографический обзор деятельности В. Менциц (1837-1916) - выдающегося этнографа, владельца сети книжных магазинов, где распространялась в том числе и украинофильская литература, члена Петербургской, Киевской и Елисаветградской громад. Фигура В. Менциц интересна для исследователей, в том числе и из-за его родственныеъх связей с М. Грушевским. Проанализированы факторы отсутствия должного внимания исследователей к колоритной фигуры В. Менциц.

Ключевые слова: В. Менциц, историография, громадовское движение, этнография, украинофилы, книжник, М. Грушевский.

UDC 930 (477) V. Menchyts

Volodymyr Menchyts (1837-1936): historiographic review before the 100th death anniversary / M. G. Gordijchuk // Bulletin of NTU “KhPI”. Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU “KhPI”, 2015. – № 56 (1165). – P. 13–20. – Bibliogr.: 44. – ISSN 2079-0813.

The article presents historiographic review of the activity of Volodymyr Menchyts (1837-1916) – an outstanding ethnographer, the owner of bookshop chain which spread in particular the Ukrainophile literature, the member of the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society, the participant of Petersburg, Kyiv and Yelysavethrad hromadas. V. Menchyts is significant for scientists especially because of his kindred relationship with Mykhailo Hrushevsky (he was Mykhailo Hrushevsky's uncle on his mother's side). We analyse factors of absence of scientists' proper attention to racy figure of V. Menchyts that deserves the well-grounded monographic research. We present the periods of the study of Volodymyr Menchyts' figure: 1920-1930's, the next Soviet period and mentioning in modern Ukrainian historiography. This work is devoted to 100 anniversary of V. Menchyts' death.

Keywords: V. Menchyts, historiography, hromada movement, ethnography, Ukrainophiles, bookseller, M. Hrushevsky.

І. В. ЄРЕМЕЄВА

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В ТЕАТРАЛЬНИХ ТРУПАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі списків театральних акторів, виявлених в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Державному архіві Харківської області, а також опублікованих списків Харківських театрів визначено соціальний склад труп Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Виявлено співвідношення в трупах представників основних станів Російської імперії: селянства, міських обивателів, дворянства та духовенства. Детально розглянуто представленість в акторських колах таких суспільних прошарків із середовища міських обивателів як власне міщани, купці, почесні громадяни, цехові. Показано співвідношення у трупах представників інтелігенції, студентства, військових чинів, іноземних підданих.

Ключові слова: актори, соціальна стратифікація, стан, верства.

Вступ. Історія повсякденності в сучасній українській історичній науці набуває все більшої популярності. У рамках цієї нової історії вивчається не лише повсякденність як набір буденних актів, а й соціум. Відтак, вивчення соціальної стратифікації в театральних трупах Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття є актуальною проблемою історії повсякденності.

Метою статті став аналіз соціальної стратифікації у театральних трупах на основі списків акторів Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. В основу дослідження покладено неопубліковані списки акторів труп різних років, виявлених в Державному архіві Харківської області (далі – Держархів Харківської області) та Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Більша їх частина зроблена Чернігівським губернським жандармським управлінням. В свою чергу, ці переліки артистів можна класифікувати за хронологічним принципом: списки артистів малоросійської трупи Ф. Левицького, артистів руської драматичної трупи В. Свешнікової датовано 1906 роком; 1908 роком укладено список артистів трупи А. Чернова; 1909 роком – список артистів трупи Сінявіна, список товариства Країнських артистів під управлінням Троцького та список артистів трупи Т. Колісніченка; 1913 роком – перелік артистів театру «Червоний папуга», список артистів русько-малоруської трупи Юркевича; 1916-1917 роками – перелік акторів єврейської трупи А. Фішзона [1, арк. 51-54; 2, арк. 128-129; 3, арк. 72; 4, арк. 426-428; 5, арк. 109-110; 6, арк. 100-101; 7, арк. 8-9; 8, арк. 56; 9, арк. 50; 10, арк. 826].

Окрім списків артистів Чернігівського ГЖУ вивчено перелік артистів Харківського драматичного театру літнього сезону 1888 року та список єврейської трупи А. Фішзона 1904-1905 років [11, арк. 16-17; 12, арк. 6]. Також в дослідженні використано переліки акторів, опубліковані в «Матеріалах к истории харьковского театра 1780-1934», а саме: список артистів Харківського драматичного театру 1880-1881 років, драматичних артистів літнього театру Комерційного Клубу 1898 року, товариства русько-малоруської трупи під керівництвом Віленського 1898 року (сад «Баварія») [13, с. 247-249; 13, с. 258; 13, с. 261].

Виклад основного матеріалу. Для дослідження повсякденності акторів Наддніпрянської України другої половини ХІХ початку ХХ століття неабияке значення має відповідь на питання, хто був тим самим артистом на означеній території 100-150 років тому? Для наближення до повноцінної відповіді на це запитання, важливо з'ясувати, з якого соціального стану чи станів складалася акторська спільнота?

Склад труп змінювався двічі на рік, перед зимовим та літнім сезонами. Антрепренери, формуючи колектив театру, мали складати переліки ангажованих акторів. Проте жодного списку артистів, складеного антрепренером чи режисером трупи, в Держархівах Харківської та Полтавської областей, а також ЦДІАК України не було виявлено. Контракт київського міського саду «Шато» початку ХХ століття, знайдений у ЦДІАК України, закріплював за дирекцією право негайно знищити договір найму актора у випадку

© І. В. Єремеєва, 2015

війни, пожежі, політичного перевороту чи епідемії [14, арк. 7, 18]. Не виключено, що списки артистів також нищилися антрепренерами в разі означених катаклізмів і пережити дві революції у них просто не було шансу. Однак не лише у дирекцій розважальних закладів малися переліки акторів. Їх педантично складали і представники поліції. Такі списки використовували для контролю за міграцією населення та дотриманням, у зв'язку з цим, законодавчої вимоги мати при собі документ, що прирівнювався до паспорта – вид [15, с. 3]. Видавався він по досягненні повноліття, в 21 рік [15, с. 21, 37]. Людину, що покинула постійне місце проживання без виду, визнавали бродягою і карали виправним арештом з висилкою до Сибіру або до віддалених губерній. Саме тому в поліцейських списках, окрім особистих даних – прізвища, імені, імені по-батькові, стану, імені по-сцені, найчастіше вказувалося, де саме і на який термін отримано вид та за якою адресою проживав актор. З-поміж інших причин укладання поліцією акторських списків – реєстрація виїзду артистів іудейського віросповідання за межу осілості та визначення, хто із артистів-чоловіків знаходиться в ополченні або за якою причиною звільнений від військової повинності [10, арк. 826; 12, арк. 6]. Інколи в поліцейських документах вказувався вік артистів чи ампула. Отже, не зважаючи на різне призначення поліцейських списків труп та інваріантну складову змісту, вони точно відбивали їх кількісний та гендерний, а подекуди й становий склад.

Станову приналежність театральних акторів відображено у чотирнадцяти виявлених списках. Найбільша кількість міщан зафіксована у двох єврейських трупах А. Фішзона 1904-1905 років та 1916-1917 років [10, арк. 826; 12 арк. 6]. У першій із 27 осіб 27 записані як міщани, що склало 100% трупи. Трупа 1916-1917 років нараховувала 35 міщан, 1 селянина і 1 купця, а отже на 94,59% складалася з міщанства.

В інших трупах відсоток міських мешканців також зберігався на високому рівні: трупа Віленського на 68% складалася із цього стану, Ф. Левицького – на 56,5%, Харківського драматичного театру 1888 р. – на 55%, театру «Червоний папуга» – на 50% [13, с. 261-262; 1, арк. 51-54; 11, арк.16-17; 8, арк. 56]. Ще у шести колективах – театрі Комерційного Клубу, драматичному театрі м. Харкова 1880-1881 років, трупах В. Свешнікової, А. Чернова, Т. Колісніченка, Троцького кількість міщан коливалася від 25% до 43% [13, с. 258; 13, с. 247-

249; 3, арк. 72; 4, арк. 426-428; 7, арк. 8-9]. Лише у трупах Юркевича та Сінявіна вони склали 0% та 8,3% відповідно [5, арк. 109-110; 9, арк. 50]. При цьому у списку театру Юркевича в двох осіб із восьми походження не вказане взагалі, що не дає підстави відкидати можливість наявності у трупі хоча б невеликого відсотка міщанського елементу.

Окрім міщанства значна частина акторів у трупах являлася вихідцями із селянського стану. У колективах А. Чернова, Юркевича та Сінявіна вони склали по 42%, 50% і 75% відповідно [5, арк. 109-110; 9, арк. 50; 4, арк. 426-428]. Трупа Троцького містила чверть вихідців із цього стану [6, арк. 100-101]. Майже 20% акторів селянського походження працювало в антрепренерів Т. Колісніченка та Ф.Левицького [7, арк. 8-9; 1, арк. 51-54]. У трупах В. Свешнікової, Віленського, А. Фішзона 1916-1917 років, Харківському драматичному театрі 1880-1881 років та театрі «Червоний папуга» їх кількість коливалася від 3% до 11% [3, арк. 72; 13, с. 261-262; 10, арк. 826; 13, с. 247-249; 8, арк. 56]. В Харківському драматичному театрі 1888 року, Комерційному Клубі та трупі А. Фішзона 1904-1905 років вихідців із селян не було [11, арк. 16-17; 13, с. 258; 12, арк. 6]. Великі колективи зі складом трупи більш ніж двадцять осіб мали невелику кількість представників цього стану: у шести із восьми труп кількість вихідців із селян коливалася від 0% до 10%, а в інших двох складала 20% та 40%. В чотирьох трупах зі складом від 8 до 14 осіб кількість акторів селянського походження сягала від 21% до 75 %. Ця обставина дає підстави припустити, що вихідці із селян – мало освіченого стану, частіше наймалися у маленькі трупи низького поширення, в значно меншій кількості потрапляючи до великих авторитетних антрепріз.

Наряду із селянством, у трупах значну частину складали актори дворянського походження. Найвищий відсоток їх зафіксовано у трупі харківського Комерційного Клубу – 43,75% [13, с. 258]. Величезний колектив Харківського драматичного театру 1880-1881років та 1888 року на 25% складався з вихідців із дворян [13, с. 247-249]. Стільки ж їх було і у найменшій з аналізованих, трупі Юркевича [9, арк. 50]. У театрах під антрепризами В. Свешнікової, А. Чернова, Віленського, Троцького, Сінявіна кількість вихідців із цього стану коливалася від 4% до 16% [3, арк. 72; 4, арк. 426-428; 13, с. 261-262; 6, арк. 100-101; 5, арк. 109-110]. Ще у двох трупах, Ф. Левицького та Т. Колісніченка, працювали

дворянські діти [1, арк. 51-54; 7, арк. 8-9]. В трьох колективах – театрі «Червоний папуга», трупі А. Фішзона 1904-1905 років та 1916-1917 років – представники дворянства не зафіксовані взагалі [8, арк. 50; 12, арк. 6; 10, арк. 826]. Виразним став той факт, що найбільша кількість акторів дворянського походження виявлена у складі труп великого губернського міста – Харкова. Означені театри не вели кочового життя, оскільки мали свої приміщення для вистав і свого глядача.

Кількість вихідців із козацтва у проаналізованих трупах була невисокою. Один із чотирьох виявлених представників цього стану працював у російськомовному театрі В. Свешнікової на посаді контролера [3, арк. 72]. Інші служили артистами в українських трупах Ф. Левицького та Троцького [1, арк. 51-54; 6, арк. 100-101]. У вказаних акторів із театру Троцького місце походження не вказувалося. Козаки Іван Маховський, контролер із трупи В. Свешнікової та актор Федір Юрченко із колективу Ф. Левицького були родом із Полтавщини, з Ніжина [3, арк. 72; 1, арк. 51-54]. Примітно, що два знайдених в архівних справах випадки втечі козацьких дітей до театру сталися саме в Полтавській губернії. Один стосувався 18-річного Григорія Безпалого, який, за чутками, пристав до трупи артистів Донського і вже 2 місяці розшукувався батьком [16, арк. 32]. Інший полягав у викраденні актором Іваном Чабаном козацької доньки – 16-річної гімназистки Олени Потей [16, арк. 749, 758].

Вихідці із інших станів, наряду із козацтвом, склали відчутну меншість у трупах. Із спадкових почесних громадян по одному працювало у трупах Сінявіна й Ф. Левицького та двоє – у трупі Троцького [5, арк. 109-110; 1, арк. 51-54; 6, арк. 100-104]. Серед артистів Харківського драматичного театру 1880-1881 років записано не самого почесного громадянина, а його дружину [13, арк. 247-249]. У трупі Чернова служили дві дружини спадкових почесних громадян та одна донька [4, арк. 426-428].

Часто, але в незначній кількості, зустрічалися серед театральних артистів чиновники та представники їх родин. У Харківському драматичному театрі 1880-1881 років працювали канцелярський служитель, дочка губернського секретаря та син чиновника, в 1888 році – дружина губернського секретаря та донька колезького радника [13, арк. 247-249; 11, арк. 16-17]. Серед акторів трупи Ф. Левицького зафіксовано відставних колезьких реєстратора та

асесора, а в антрепризі В. Свешнікової записані дружина відставного титулярного радника та син колезького асесора [1, арк. 51-54; 3, арк. 72].

Подекуди траплялися у складі труп і майбутні представники інтелігенції. Михайло Нестеров, студент Харківського ветеринарного інституту та Костянтин Швердинський, студент Імператорського Харківського університету служили в трупі В. Свешнікової [3, арк. 72]. Вихованець старших курсів хімічного відділення Технологічного інституту імператора Олександра III, Георгій Лисенко, виступав у трупі Т. Колісніченка, а студент Санкт-Петербурзького Політехнічного інституту Микола Тимковський – у антрепризі Ф. Левицького [7, арк. 8-9; 1, арк. 51-54].

Були серед акторів і вихідці із цехових. По одному з них виявлено у колективах театрів харківського Комерційного Клубу та «Червоний папуга», та двох у трупі Ф. Левицького [13, с. 258; 1, арк. 51-54, 8, арк. 56].

3-поміж досліджених колективів лише у Харківському драматичному театрі 1880-1881 років працював представник освітньої інтелігенції: домашній вчитель Михайло Бабіков служив в амплуа «першого коханця» [13, с. 247-249]. Дружина інженера Анна Вальберг була зайнята у вихідних ролях. В цій же трупі зафіксовано іноземку – вдову пруського підданого Катерину Шмідгоф [13, с. 247-249]. Іноземна піддана, італійка Лідія Антілі, служила у Харківському драматичному театрі в літній сезон 1888 року [11, арк. 16]. Грецький підданий працював в трупі В. Свешнікової. Актор Епаміондр Дара тут носив героїчний псевдонім «Мінін» [3, арк. 72].

Представника купецтва виявлено у двох з чотирнадцяти труп. Ним була одна й та сама людина – антрепренер єврейської трупи, актор, купець 2-ї гільдії Авраам-Алтер Фішелевіч Фішзон [12, арк. 6; 10, арк. 826]. Оскільки антреприза являла собою вид підприємництва і А. Фішзон, як утримувач трупи, ним займався, можна зауважити, що кардинальної зміни діяльності в його житті не відбулося: в угоду часові змінився лише товар.

Той факт, що єдиний знайдений у списках труп купець виявився не православним ортодоксом, а юдеєм, певною мірою розкривав відношення до роботи в театрі православного купецтва. Нерідко виховані в традиційному релігійному дусі, вони дотримувалися усталених поколіннями норм життя. За цими нормами акторству як виду заробітку не було місця в житті купця і його родини. Випадки вступу до

акторських лав дітей чи жінок купців стали радше винятками, аніж розповсюдженим явищем. Серед вивчених списків труп лише в одній – харківській трупі драматичного театру 1880-1881 років – виявлено дружину та сина купця [16, с. 247-249]. Примітно, що вихідці із купецької родини служили у драматичному театрі Харкова – купецького міста.

Вкрай малочисленими виявилися в театральних трупах вихідці із духовенства. Лише у двох із чотирнадцяти проаналізованих труп виявлено акторів, що походили із цього стану: в трупі А. Чернова серед акторів значилося два сини дияконів, а у Троцького – син псаломщика [4, арк. 426-428; 6, арк. 100-10]. Новоспечені актори походили не із сімей вищого духовенства. У цьому стані ревно дотримувалися християнських догм, за якими театр і розваги взагалі заборонялися, вважалися гріховними і не корисними у справі порятунку душі. Закулісне та приватне життя акторів у переважній більшості також було далеким від норм християнської моралі і остаточно виключало цю професію із переліку богоугодних. Відношення духовенства до театру та його працівників зображено російським письменником М. Є. Салтиковим-Щедриним в романі «Господа Головлєви». В сім'ї бідного забитого сільського священика до актриси Аннєнки Головлєвої – «зірки» харківської сцени й улюблениці місцевих гультьяїв-офіцерів, віднеслися не як до прихожанки чи несумлінної вірянки, а як до заблудлої вівці [17]. Вступ до театру вихідців із родин духовенства за таких умов сприймався як табу, що і відобразилося на їх низькій кількості у трупах Наддніпрянської України.

На противагу духовенству, офіцери пишалися зв'язками та інтригами із легковажними актрисами і постійно відвідували не лише театр, а й гримерні кімнати місцевих баядерок. Не зважаючи на це, відношення до представників театральної богєми в військових колах залишалося неоднозначним. З однієї сторони близький зв'язок із актрисою був бажаним, як модний аксесуар [18, с. 240-241]. З іншої, жінок цієї професії рідко після чи замість будуару та ресторану водили під вінець. Відтак, мати актрису за дружину вважалося ганебним, а

Список літератури: 1. *Центральний державний архів України*, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Ф. 1439, оп. 1, спр. 576, арк. 51-54. 2. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 571, арк. 128. 3. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 576, арк. 72. 4. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 999, арк. 426-428. 5. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1126, арк. 109-110. 6. *ЦДІАК*

за коханку – престижним. За таких умов не викликає подиву, що у колективі В. Свешнікової виявлено не чинну, а колишню дружину підполковника [3, арк. 72]. В інших трупах їх взагалі не зафіксовано. Не часто зустрічалися серед акторів і діти військових. Син прапорщика служив у трупі А. Чернова, донька унтер-офіцера – в Харківському драматичному театрі 1880-1881 років, донька відставного поручика – в антрепризі Ф. Левицького [4, арк. 426-428; 13, с. 247-249; 1, арк. 51-54]. Відсутні у списках акторів і самі військові.

Уродженець Чернігівщини, артист А. Гарянов писав, згадуючи свою колегу по сцені В. Неверову, що вона, 35-річна вдова, поховавши єдиного сина, вважала сцену єдиним порятунком від жагучої туги [19, с. 41]. Схожу історію знаходимо у героїні п'єси О. Островського «Без вини винні», Єлєни Кручініної [20]. І хоч ці жінки не були дружинами військових, їх доля розкривала причини вступу на сцену вдів та незаміжніх жінок у віці. Окрім того, справа С. Слодецької про розлучення із чоловіком-адвокатом у повній мірі показувала, що, одружившись на актрисі, чоловіки нерідко в подальшому намагалися розірвати шлюб навіть шляхом використання інституту «кумівства», підкупу та непереконливих аргументів [21, арк. 2].

Висновки. Таким чином, аналіз станової стратифікації в трупах виявив майже повсюдну перевагу вихідців із міщанства над представниками інших станів. Наряду з міщанами помітний відсоток у трупах склали актори, що походили із селян – найбільш чисельного в Російській імперії взагалі та Наддніпрянській Україні в зокрема, стану. Значна кількість акторів вийшла з дворян. Напротивагу артистам, що походили із міщан, селян та дворян, і склали більшу частину труп, вихідці із цехових, козацького стану, чиновництва, іноземні піддані та діти представників означених соціальних верств хоч і траплялися серед акторів, однак, у значно меншій кількості. Представники духовенства, військових та православного купецтва в трупах виявлені не були. Поодинокими виявилися і випадки роботи в театрі членів їх родин.

України, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1126, арк. 100-101. 7. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1126, арк. 8-9. 8. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1523, арк. 56. 9. *ЦДІАК України*, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1523, арк. 50. 10. *ЦДІАК України*, Ф. 313, оп. 2, спр. 3223, 915 арк. 11. *Державний архів Харківської області* (далі – Держархів Харківської області) Ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 16-17. 12. *ЦДІАК України*, Ф. 442, оп. 854, спр.

393, 16 арк. **13.** *Парамонов А., Титарь В.* Материалы к истории Харьковского театра 1780-1934 / *А. Парамонов, В. Титарь.* – Харьков: Райдер, 2007. – 280 с. **14.** *ЦДІАК України*, Ф. 442, оп. 641, spr. 622, 25 арк. **15.** *Устав о паспортах и беглых.* – 1857. – 222 с. **16.** *Державний архів Полтавської області*, Ф. 758, оп. 1, spr. 9, 1011 арк. **17.** *Салтиков-Щедрин М. Е.* Господа Головлёвы [Электронный ресурс] / *М. Е. Салтыков-Щедрин.* – Режим доступа: http://az.lib.ru/k/schedrin._a_i/text_1830.shtml/. – Доступ: 12.01.15 г.; **18.** «Сцена и проституция» / Харьков // Театр и искусство. – 1910. – № 16. – С. 340-341. **19.** *Гарянов П. А.* Актёры. Театральные записки / *П. А. Гарянов.* – Челябинск: Челябинское книжное издательство, 1957. – 176 с. **20.** *Островский А.* Без вины виноватые [Электронный ресурс] / *А. Островский.* – Режим доступа: http://az.lib.ru/o/ostrowskij_a_n/text_0220.shtml. – Доступ: 12.10.15 г.; **21.** *ЦДІАК України*, Ф. 442, оп. 845, spr. 149, 9 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** *Tsentralniy derzhavniy arhiv Ukrayini*, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrayini), F. 1439, op. 1, spr. 576, ark. 51-54. **2.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 571, ark. 128. **3.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 576, ark. 72. **4.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 999, ark. 426-428. **5.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 1126, ark. 109-110. **6.** *TsDIAK*

Ukrayini, F. 1439, op. 1, spr. 1126, ark. 100-101. **7.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 1126, ark. 8-9. **8.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 1523, ark. 56. **9.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 1439, op. 1, spr. 1523, ark. 50. **10.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 313, op. 2, spr. 3223, 915 ark. **11.** *Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti* (dali – Derzharhiv Harkivskoyi oblasti) F. 182, op. 1, spr.18, ark. 16-17. **12.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 442, op. 854, spr. 393, 16 ark. **13.** *Paramonov A., Titar V.* Materialy k istorii Harkovskogo teatra 1780-1934. – *A. Paramonov, V. Titar.* – Kharkov: Rayder, 2007. – 280. – Print. **14.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 442, op. 641, spr. 622, 25 ark. **15.** *Ustav o pasportah i beglyh.* – 1857. – 222. **16.** *Derzhavniy arhiv Poltavskoyi oblasti*, F. 758, op. 1, spr. 9, 1011 ark. **17.** *Saltikov-Shchedrin M. E.* *Gospoda Golovlevy* [Elektronnyy resurs] / *М. Е. Saltykov-Shchedrin.* – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/k/schedrin._a_i/text_1830.shtml/. – Dostup: 12.01.15 g.; **18.** «*Stsena i prostitutsiya*». – Kharkiv. – Teatr i iskusstvo. – 1910. – No 16. – 340-341. **19.** *Garyanov P. A.* *Aktery. Teatralnye zapiski.* – *P. A. Garyanov.* – Chelyabinsk: Chelyabinskoe knizhnoe izdatelstvo, 1957. – 176. **20.** *Ostrovskiy A.* *Bez viny vinovatye* [Elektronnyy resurs]. – *A. Ostrovskiy.* – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/o/ostrowskij_a_n/text_0220.shtml. – Dostup: 12.10.15 g.; **21.** *TsDIAK Ukrayini*, F. 442, op. 845, spr. 149, 9 ark.

Надійшла (received) 05.11.2015

Єремєєва Ірина Вікторівна, аспірантка НТУ «ХПІ»; Тел.: +380973861555;
e-mail: yeremeyeva2010girl@yandex.ua

Yeremeeva Irina, PhD of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” Tel.: +380973861555; e-mail: yeremeyeva2010girl@yandex.ua

УДК 94 (477) "19/20"

Соціальна стратифікація в театральних труппах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ», 2015. – № 56 (1165). – С. 21 – 26. – Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті на основі списків театральних акторів, виявлених в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Державному архіві Харківської області, а також опублікованих списків Харківських театрів визначено склад театральних труп Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Виявлено співвідношення в труппах представників основних станів Російської імперії: селянства, міських обивателів, дворянства та духовенства. Детально розглянуто представленість в акторських колах таких суспільних прошарків із середовища міських обивателів як власне міщани, купці, почесні громадяни, цехові. Показано співвідношення у труппах представників інтелігенції, студентства, військових чинів, іноземних підданих.

Ключові слова: актори, соціальна стратифікація, стан, верства.

УДК 94 (477) "19/20"

Социальная стратификация в театральных труппах Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX в. / И.В. Еремеева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ», 2015. – № 56 (1165). – С. 21-26. – Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье на основе списков театральных актеров, выявленных в Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев, Государственном архиве Харьковской области, а также опубликованных списков Харьковских театров определен социальный состав театральных трупп Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX веков. Вывявлено соотношение в труппах представителей основных состояний Российской империи: крестьянства, городских обывателей, дворянства и духовенства. Детально рассмотрены представленность в актерских кругах таких общественных слоев из среды городских обывателей как собственно мещане, купцы, почетные граждане, цеховые. Показано соотношение в труппах представителей интеллигенции, студенчества, военных чинов, иностранных подданных.

Ключевые слова: актеры, социальная стратификация, состояние, слой.

UDC 94 (477) "19/20"

Dnieper Ukraine Theater Troupe Social Stratification in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century / I. V. Yeremeyeva // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of Ukrainian History. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 56 (1165). – P. 21-26. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

In the article on the theater actor list basis detected in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kiev, the State Archives of Kharkiv region, as well as published lists of Kharkiv Theater troupes determined theater company composition in Dnieper Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. On the one hand the ratio of representatives of major Russian Empire classes in the theater collectives: peasants, urban inhabitants, the nobility and clergy are discovered. On the other hand the set of city inhabitant namely burghers, merchants, honorable citizens, manufacturers in theater groups is depicted. Moreover the percentage of intellectuals, students, military ranks, foreign nationals among the actors is exhibited.

Keywords: actors, social stratification, estate.

В. В. КРАМСЬКИЙ

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НАПРИКІНЦІ 1550-х – НА ПОЧАТКУ 1560-х років

У статті досліджується місце та значення Д. Вишневецького у зовнішній політиці Москви, як провідника у контактах держави із запорізькою та донською козацькими спільнотами. Зроблено спробу проаналізувати курс уряду Івана IV стосовно пониззя Дніпра через взаємини із українським низовим козацтвом, а також причини та наслідки цих взаємин на тлі військово-політичного середовища Дикого поля. Запропонована роботи може виявитися корисною для дослідження зовнішньої політики московського уряду щодо регіону пониззя Дніпра та Дону.

Ключові слова: Дмитро Вишневецький, Іван IV Грозний, зовнішня політика, Московська держава, запорізьке козацтво, донське козацтво.

Вступ. Князь Дмитро Вишневецький (1516 (1517) – 1563 (1564) роки) на сьогоднішній день відомий, передусім як активний учасник збройної боротьби проти Кримського ханства, козацький ватажок та засновник Запорозької Січі. Проте, військову активність Д. Вишневецький здійснював не лише згідно з інтересами населення українських володінь Литви або з власної ініціативи. Московський цар Іван IV Грозний (1530 – 1584 роки), так само, як і його попередники, зіткнувся з проблемою спустошливих нападів кримських татар на російські землі. У певний момент спільні інтереси московського володаря та литовсько-українського шляхтича призвели до їх тимчасового партнерства у протистоянні з Кримським ханством.

Метою дослідження є визначення ролі Дмитра Вишневецького, як воєначальника та козацького ватажка у зовнішній політиці Московської держави в роки правління Івана IV Грозного.

Виклад основного матеріалу. Яскрава та дієва особистість Дмитра Вишневецького завжди викликала зацікавлення істориків. На сьогодні сформувались різні погляди на роль цього шляхтича у тристоронній системі зовнішньополітичних відносин, де одну сторону уособлює Москва, другу – Литва та Польща, третю – Кримське ханство та Османська імперія.

Серед різноманітних аспектів біографії, більш ніж інші розглянуто питання щодо причетності цього відомого магната до заснування першої Січі, взагалі формуванню українського січового козацтва, а також його духовно-культурний спадок як козацького

ватажка, провідника боротьби з турками та татарами, що залишився у народному фольклорі [1, с. 8]. Традиційно склалося, що бойові операції під проводом князя у працях як українських, так і російських дослідників займають центральне місце. У той самий час, частина біографії Д. Вишневецького, пов'язана з військовим співробітництвом з Іваном IV, досліджена на сьогодні недостатньо та потребує подальшого розгляду з метою детального окреслення ролі, що відводилась князю у зовнішній політиці Москви.

Такі видатні дослідники української історії, зокрема історії козацтва, як М. С. Грушевський та Д. І. Яворницький широко розглядають роль Д. Вишневецького, як одного з перших організаторів низового дніпровського козацтва [2, с. 114-126; 3, с. 15-21]. Біографічні роботи українських істориків, опубліковані пізніше, в цілому дотримувалися напрямку, заданого М. С. Грушевським та Д. І. Яворницьким: В. І. Сергійчук, Ю. В. Сорока, а також американський історик українського походження Л. Р. Винар, продовжують дослідження ролі князя в контексті історії запорозького козацтва, разом з цим проводячи лінію популяризації цієї помітної особистості у якості однієї з ключових фігур української історії [4; 5; 6]. В. А. Голобуцький у праці «Запорозьке козацтво» (1994 р.) вказує на важливість сприйняття Д. Вишневецького саме як активного організатора збройної боротьби проти кочівників на степових просторах, незалежно від характеру його участі у процесах формування центру запорозького козацтва [7, с. 138]. Д. І. Багалій у контексті відносин між Московією та українським населенням Великого князівства Литовського у XVI-XVII ст. називає Д. Вишневецького серед союзників «черкаської

партії» Івана IV [8, с. 145]. Цей дослідник розглядає козацтво як важливий елемент у системі відносин між українсько-литовським князем і московським царем. Однак, вищезазначені роботи не ставили своєю основною метою аналіз військово-політичних взаємин Д. Вишневецького з Москвою.

На тлі української історіографічної традиції дещо вирізняється ситуація у російській історіографії стосовно періоду Івана Грозного. Так, Р. Г. Скринніков у біографічній роботі «Іван Грозний» серед наближених до царської особи згадує Д. Вишневецького як активного прихильника та учасника військової боротьби Московської держави проти Кримського ханства, але не надає докладного огляду статусу князя при московському цареві [9, с. 76]. Дослідник історії протистояння Московської держави та степових кочівників В. В. Каргалов у своїй науково-популярній роботі «На степовому кордоні» [10, с. 143-148] відводить Д. Вишневецькому вельми значуще місце в московській стратегії оборони від нападів кримських татар.

Окремий напрям історіографії розглядає взаємодію українського козацтва з різними державними та недержавними суб'єктами. Найбільш значущий внесок тут належить В. А. Брехуненко, який дає комплексну оцінку контактам козацтва з московською владою, ґрунтовно вивчає характер контактів дніпровського козацтва з донським [11; 12]. Однак, зосередившись на основних тенденціях, причинах та наслідках таких взаємин як явища степового кордону, автор докладно не зупиняється на ролі особистості самого Д. Вишневецького в даній системі. Інший сучасний історик І. Роздобудько, застосовуючи досить рішучий підхід, у своїй статті «Дмитро Байда-Вишневецький - перший організатор Донського козацтва» стверджує про пряму причетність князя до формування козацтва на Дону, але детально не зауважує характер військового співробітництва між Д. Вишневецьким та Іваном IV [13].

На відміну від позицій українських істориків, російська історіографія надає значно меншу вагу фактору відносин князя з українським козацтвом. Сучасний російський дослідник О. Ю. Кузнецов у своїй монографії «Рыцарь дикого поля. Князь Д. И. Вишневецкий» припускає, що для подій, що відбувалися на Дикому полі за участі Д. Вишневецького, зв'язки останнього з козацтвом не були визначальним фактором. Більше того, автор стверджує про

відсутність цих відносин на тому рівні, на якому про них сформувалася думка серед українських істориків і в національній історичній свідомості [14, с. 9-10]. Схожа точка зору зустрічається і в працях істориків радянського періоду [15, с. 534-535].

Таким чином, в українській і російській історіографії, присвяченій міжнародним соціально-політичним і військовим подіям на Дикому полі, що відбувались за участі Д. Вишневецького, можна виділити кілька основних концепцій.

Дана робота покликана, певною мірою, виправити прогалину в історіографії, що утворилася та зв'язати в одне ціле образ Д. Вишневецького, з одного боку – як козацького ватажка, а з іншого - як воєначальника, що діяв в інтересах Івана IV.

У той же час, відносини Д. Вишневецького з московським урядом (у плані військового співробітництва) також вивчені не повністю. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує дослідження позиції і мотивів царя в цих відносинах, а також комплексна оцінка завдань, покладених на шляхтича московським царем. Ці аспекти мають, на нашу думку, важливі для розуміння основних тенденцій московської політики, як по відношенню до прикордонної литовської шляхти, так і щодо всього дніпровського регіону в цілому.

Військово-політичні відносини Д. Вишневецького з московським урядом та період перебування князя на царській службі достатньо висвітлено в опублікованих джерелах. Значну частину відомостей дозволяють дізнатися літописи, передусім - Никонівський та Лебедівський, що значною мірою дублюють один одного [16; 17]. Цінність цих джерел полягає в тому, що вони відображають офіційну позицію московського уряду щодо Д. Вишневецького і тієї ролі, яка відводилася йому в зовнішній політиці держави. Певну цінність має «Історія про великого князя Московського» А. Курбського, як людини, обізнаної у справі військових дій, в яких брала участь Московська держава в середині XVI століття [18]. Деяку важливу інформацію про військові заходи, надають «Розрядні книги» [19].

У дослідженні дипломатичної ситуації на Дикому полі в середині XVI ст. велике значення мають актові джерела, що містять дипломатичне листування між московським царем Іваном IV, польським королем і литовським великим князем Сигізмундом II Августом і кримським ханом Девлет I Гіреєм. Ці джерела зведені в «Сборник

императорского русского исторического общества» [20; 21]. Внутрішня документалістика Польщі та Литви представлена в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» [22, с. 23]. Неабияке значення мають османські джерела, які стосуються, насамперед, військової активності Д. Вишневецького. Неоціненний внесок у цьому напрямку зробила французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, дуже ретельно опрацювавши матеріали турецьких архівів XVI століття [24]. Доповнюють комплекс османських джерел документи, опубліковані з І. Мустакімовим і Д. Сень [25, 26].

Мотивація Івана IV у військовій співпраці з Дмитром Вишневецьким і українським козацтвом.

Московська держава в XVI столітті була обтяжена такою ж проблемою протистояння кочівникам, що і руські князівства в попередню епоху. Період раннього правління Івана IV супроводжувався значними успіхами – 1552 року було підкорено Казанське ханство, а вже в 1556 році така ж доля спіткала Астраханське ханство. Ногайська орда, послаблена як внутрішніми, так і зовнішніми потрясіннями, швидко втрачала вплив. Тепер основним супротивником на степовому кордоні стало Кримське ханство. Незважаючи на чергу перемог, московське прикордоння, а іноді й центральні райони, так само перебувало під загрозою нападів кримських кочівників. Цього разу Московське царство зіткнулося з підтримкою зовнішнього могутнього союзника в обличчі Османської імперії. Ця обставина, у сукупності з територіальною віддаленістю Криму, не дозволяла вирішити дану проблему тими ж способами, що принесли успіх у Казані і Астрахані, через неминучий конфлікт з турецьким султаном. Широка, малозаселена степова смуга служила ще однією перешкодою для проведення рішучої військової кампанії.

Щоб забезпечити свої кордони від набігів, московський уряд був змушений прийняти певні заходи, при цьому всі можливі варіанти можна умовно звести до двох основних напрямків. Перший, оборонний, полягав у створенні ланцюга укріплених пунктів на шляхах ймовірного вторгнення. Натомість другий, наступальний, мав свою метою проведення поза межами Московського царства бойових операцій, спрямованих на перехоплення поточних або запобігання наступним походам татар. Розорюючи улуси кримських татар, московські сили могли знизити наступальний

потенціал Кримського ханства. Крім того, у разі досить значного успіху було можливим змусити хана і мурз відмовитися від агресії щодо московських земель. Однак, на ці походи, накладалися обмеження – за своїми цілями, методами і масштабами вони повинні, якщо була така можливість, не порушувати інтереси безпосередньо турецької сторони.

Одним з таких рішень було ведення «річкової війни» - військових походів в басейнах річок - Дніпра і Дону, що відігравали роль важливих шляхів комунікацій в степових умовах. Так, в 1556 році у похід Дніпром вирушає загін Дяка Ржевського, якому було доручено «языков добывать, про царя проведати» (тобто довідатися про хана) [16, ч.1, с.269]. Ймовірно, цей похід був превентивним диверсійним заходом, так як після досягнення першочергового успіху (взяття очаківського «острогу» і розграбування околиць Очакова і Іслам-Кермена), московські війська розвертаються назад, без спроб закріпитися в регіоні [16, ч. 1, с. 270]. Незважаючи на заходи, що вживалися татарами для запобігання безкарного відступу московитів, останнім вдалося залишити територію ханства без важких втрат [16, ч. 1, с. 270]. Паралельно, з аналогічною метою в пониззі Дону діяв загін Д.Чулкова та І.Мальцова [16, ч. 1, с. 269]. Таким чином, Івану IV, за умови подальшого успішного здійснення цієї стратегії, в значній мірі вдавалося б відтіснити бойові дії на територію супротивника, убезпечивши власні кордони. При цьому, безпосередньо територія Криму не зачіпалася. Що особливо важливо, турецький султан, через протистояння на заході з європейськими державами, не мав намірів втручатися в Кримсько-Московську локальну конфронтацію і зберігав нейтралітет, поки не виникала загроза його власним володінням.

Саме в цей момент з'являються офіційні відомості про перші контакти князя Д. Вишневецького з московськими воєводами.

Під час кампанії 1556 року, отамани Ескович та Млимський (слід гадати – під орудою Д. Вишневецького), на чолі загону козаків чисельністю близько 300 чол., активно сприяють російським воєводам на Дніпрі [16, ч.1, с.270]. Точно не можна сказати про причини, що спонукали до цього Вишневецького. У обставинах, що склалися, можливо, шляхтич сподівався на підтримку царя в боротьбі з татарами в подальшому. Не виключено, що Д. Вишневецький свідомо мав намір перейти на московську службу і для цього прагнув продемонструвати свою відданість, як

потенційного воєводи. Так чи інакше, ймовірно, князь був зацікавлений у зведенні дружніх відносин з російським царем та його представниками.

Більш цікавою виглядає позиція власне Івана IV щодо цієї і наступних подій. Як відомо, Д. Вишневецький незабаром заявляє царю про бажання вступити до нього на службу, свою військову діяльність тепер проводить від імені московського володаря і через деякий час отримує розпорядження прибути до Москви [16, ч. 1, с. 275-276]. Вищезгаданий М. Ескович на цей раз виступає представником Д. Вишневецького у перемовинах, з чого логічно випливає причетність останнього до наведених подій на Дніпрі 1556 року. Князя в столиці приймають (1557 рік) вельми тепло, крім наділення земельною вотчиною (м. Белев з навколишніми селищами, деякі села під Москвою), він удостоюється і грошового подарунку в 10 000 рублів [16, ч. 1, с. 286; 20, с. 54]. Чим саме керувався Іван IV, так щедро нагороджуючи нового васала?

Деякі з цих причин виглядають цілком зрозумілими - напередодні Лівонської війни московський престол прагнув здобути ще одного ініціативного воєначальника. Однак, як нам відомо з Никонівського літопису та османських документів, Д. Вишневецький під час підпорядкування російському цареві продовжує ідею боротьби з Кримським ханством, що вже стала для нього звичною. Не складно помітити також і розташування м. Белева – це південна околиця держави, так само як і Черкасько-Канівське староство, що було доручено Сигізмундом II князю. О. Кузнецов вважає, що таким чином Іван IV певною мірою вирішував проблему прикриття своїх володінь від набігів татар [11, с. 140]. Іншими словами – залучення Д. Вишневецького до царської служби було стратегічним ходом, спрямованим на підвищення обороноздатності Московської держави на південному напрямку, незалежно від того, якими саме – наступальними чи суто стримуючими заходами це досягалось.

Ми припускаємо, що така роль була відведена Вишневецькому не випадково, і була елементом обміркованої царської зовнішньої політики. До того ж явище переходу цього шляхтича на московську службу дещо виходить за межі звичайної зміни васалом сюзерена, що часто зумовлювалося особистими уподобаннями або політичними розбіжностями (як, наприклад, у випадку з А. Курбським).

Дуже важливим аспектом виглядає зв'язок Д. Вишневецького з місцевим козацтвом, незалежно від позиції литовської правової системи середини XVI століття і щодо цього козацтва і самих зв'язків із ним. Вишневецький, будучи старостою окраїнних земель, подібно О. Дашкевичу або П. Лянцкоронському, цілком міг залучати козацтво, як засіб для виконання своїх службових обов'язків. Після того, як князь опинився на Хортиці, умови нестачі особового складу і різного роду військових припасів, ймовірно, ще більш підштовхували до контакту з козацтвом, вже хоча б як з потенційним союзником у регіоні [22, т. 2, с. 148]. При цьому в Никонівському літописі отаманів, які допомагали московській експедиції на Дніпрі 1556 року називають черкаськими, а їхніх козаків - «канівськими черкасами». Козаками також називають людей князя, які становили гарнізон форпосту на Хортиці (проте, «розбіглися», не втримавши його) в 1557 році [16, ч.1, с.286]. Це, в сукупності з тим фактом, що всі основні дипломатичні місії князя не тільки до царя, а й до короля виконувалися саме козаками або їх отаманами, дозволяє припускати, що у 1556-1557 роках між шляхтичем і козацтвом склалися певні зв'язки, більш складного рівня, ніж просто військовий союз [16, ч. 1, с. 270, 275, 276, 281; 22, т. 2, с. 148]. З іншого боку, у грамоті Сигізмунда II Августа Д. Вишневецькому 1557 року є згадка про стримуюче призначення «замку» на Хортиці стосовно неконтрольованої агресії місцевого козацтва [22, т. 2, с.148]. Саме на цій меті зведення князем дніпровських укріплень ставив свого часу акцент В. А. Голобуцький [7, с. 130-131]. Тим не менш, такий погляд прямо не суперечить можливості якщо не заступницького, то принаймні, лояльного ставлення Вишневецького до козаків. Не бажаючи вступати в конфронтацію і потребуючи людських ресурсів, він, ймовірно, прагнув перетворити незалежну військову силу у власну опору, в чому, слід вважати, досяг певних успіхів.

Ці успіхи навряд чи залишилися непоміченими в Москві, яка була зацікавлена у будь-якій допомозі в боротьбі з Кримським ханством. Вишневецький, звівши укріплення на Хортиці і згрупувавши при собі козаків, затвердив певний особистий вплив на Запоріжжі, а територіальна віддаленість від формального керуючого центру (литовського і польського уряду) тільки сприяла цьому. Вже саме перебування князя на Хортиці, за умови збереження напруженості між ним і Кримським

ханством, мало свій сенс для Івана IV. Таким чином дещо прикривався Дніпровське напрямом для походів татар до Росії. Як вдало помітив В. В. Каргалов - «У Москві відразу оцінили ті стратегічні вигоди, які могло принести затвердження «служилого» князя на Дніпрі» [15, с. 143]. На думку Д. І. Багалія, московські уряди, починаючи з Івана IV, не могли не звернути уваги на потенціал, наданий українським козацтвом в боротьбі з кочівниками [8, с. 144-145]. Ще більшу користь можна було витягти, «переманивши» князя на свою сторону, хоча це загрожувало ризиком загострення московсько-литовських відносин. Але ця проблема незабаром вирішилася - князь сам висловив бажання присягнути московському престолу [16, ч. 1, с. 276]. Ми також вважаємо, що актуальність залучення не тільки донських, але і запорозьких козаків була в Москві очевидна. І саме Вишневецький, керуючись власними мотивами, надав царю такі можливості.

Використовуючи статус князя серед козаків, з'являлася перспектива отримати чергового союзника на південному напрямку в особі українського козацтва. Ми припускаємо, що ця особливість якісно виділяла князя серед інших царських воєначальників і теплий прийом у Івана IV може бути пояснено зацікавленістю останнього, окрім іншого, в підтримці з боку козаків Вишневецького.

Зовнішня політика Івана IV щодо Д. Вишневецького і українського козацтва: мета, перспективи та наслідки.

М. С. Грушевський, а слідом за ним – Ю. В. Сорока наводять думку, згідно з якою між Д. Вишневецьким і московською стороною (самим Іваном IV або ж воеводами від його імені) повинне було здійснюватися дипломатичне листування ще до офіційного контакту, відображеного в джерелах [2, с. 118-119; 5, с. 22]. У цьому листуванні, імовірно, обмовлялися питання військової взаємодії під час походів руських служилих людей по Дніпру. В протилежному випадку складно було б сподіватися на спонтанне дружнє ставлення місцевого шляхтича, на наш погляд, така попередня дипломатична підготовка цілком виправдана в умовах досить напружених російсько-литовських відносин в 1556-1557 рр. Крім того, таким чином, московська сторона готувала фундамент для союзних відносин з прикордонною українсько-литовською шляхтою в майбутньому.

У 1558 році князю доручають проведення бойового походу, подібного тому, що був здійснений Д. Ржевським двома роками раніше,

імовірно з метою запобігання нових походів татар [16, ч. 1, с. 288]. Примітно, що саме дніпровський регіон стає першим місцем призначення Вишневецького на царській службі поза межами Московської держави. Звичайно, такий хід цілком може бути обумовлений, насамперед, поточними стратегічними пріоритетами, до того ж князь мав добре орієнтуватися на знайомій йому місцевості. Однак слід відзначити й інші причини, що могли схилити московське керівництво до вибору саме кандидатури Вишневецького для даного походу. Поміж іншого – перевірка на лояльність. І в даному випадку – служба в безпосередній близькості від колишнього староства є досить переконливим способом виявити схильність нового васала до зворотного переходу. Певну вагу в такому призначенні могли мати і зв'язки князя з місцевим козацтвом. Можна висунути припущення про те, що в поході 1558 року на Д. Вишневецького Москвою покладалися і функції опосередкованого контролю запорізького козацтва. Той факт, що в наступному, 1559 році князя направляють на Азов, на наш погляд, не суперечить запропонованій концепції [16, ч. 2, с. 318]. Можливо, що 1559 року перебування особисто Д. Вишневецького на Дніпровському плацдармі вже не мало необхідності. Як буде зазначено далі – низові дніпровські козаки (принаймні – деякі з них, протягом деякого часу) залишаються лояльні московським воеводам.

Хоча традиції залучення у військових цілях городового («внутрішнього») козацтва в Росії вже сформувалися, слід зауважити, що московський цар мав також і певний досвід залучення «зовнішнього» козацтва в цілях сприяння військовим зусиллям держави проти степового супротивника. Так, наприклад, донське козацтво, приймало активну участь у Казанському (1552 рік) і Астраханському (1554 рік) походах [27, т. 2, с. 225-230]. Припускаємо, що Іванові IV певною мірою вдалося заручитися підтримкою і запорізького козацтва. У 1559 році на Дніпровський плацдарм призначається вже московський воевода Д. Адашев, але «черкаські» козаки восени цього року звітують перед царем про успішне веденні бойових дій проти кримчаків і ногайців [16, ч. 2, с. 323]. Також важливо звернути увагу на ще один момент в Никонівському літописі, пов'язаний з поверненням Д. Вишневецького до Сигізмунда Августа в 1562 році. Тут міститься згадка про ставлення «черкаських» козаків князя, до цієї події: «...А которые Черкаские Каневские атаманы служат царю и великому князю...а были

на Поле со князем Дмитреем же Вишневецким...а с ними Черкасских казаков 400 человек – князь Дмитрий имал их в Литву к королю Полскому с собою силно, и они ... не похотели и приехали ко царю и великому князю...со всеми Черкасскими казаки...» [16, ч. 2, с. 343].

Як бачимо, дніпровські козаки, що розділяли з Д. Вишневецьким бойовий шлях, не просто висловлюють невдоволення рішенням ватажка, але й демонструють явну прихильність до московського царя. Проте, цілком імовірно, що автор даного тексту був зацікавлений у тому, щоб показати московського царя таким володарем, службу якому вважали почесною, в тому числі, і православні запорізькі козаки. Враховуючи таку суб'єктивність літопису, як історичного джерела, складно впевнено стверджувати про той рівень відносин, що міг сформуватися у 1562 році між Москвою і українським козацтвом. Тим не менш, можна вважати, що на певну частину дніпровських козаків московська влада все ж могла розраховувати.

Не слід також нехтувати тими стратегічними наслідками, які тягнуло за собою залучення дніпровського козацтва, поряд з донським, на службу московському престолу. Для Івана IV такий сценарій дозволяв не тільки позбавити Литву потенційного союзника, а й використати отриманий військовий потенціал для вирішення власних завдань. І, хоча, переорієнтування запорізького козацтва проти Польсько-Литовської сторони виглядає малоімовірним, складно переоцінити значення тих переваг, які надавали в боротьбі з Кримським ханством і Османською імперією, консолідація та зміцнення Дніпровсько-Донської козацької осі, на стратегічному значенні якої затверджує В. А. Брехуненко [14, с. 89]. Так як польсько-литовська держава проявляла по відношенню до козацтва на зорі його зародження, скоріше, настороженість і підозру, саме контакт з прикордонною українсько-литовською знаттю міг відкрити Івану IV доступ до поширення свого впливу на даний регіон. Такий механізм, на наш погляд, і був реалізований у випадку Д. Вишневецького або, у всякому разі, зроблені перші кроки по його здійсненню.

Залучення українського козацтва на військові потреби московської держави, зокрема – за посередництва князя Д. Вишневецького, мало серед своїх переваг також можливість досить широких дипломатичних маневрів. В умовах Лівонської війни Іван IV прагнув, якщо

не домогтися рішучої переваги в боротьбі з Кримським ханством, то, принаймні, укласти вигідне перемир'я на цьому напрямку і мати можливість зосередити максимально можливу кількість сил на іншому – західному. Кримське ханство у цей період не мало чіткої позиції в Московсько-Литовській конфронтації та могло підтримати ту чи іншу сторону в залежності від поточної ситуації. В даному випадку підтримка третьої сторони могла зіграти вирішальну роль у протистоянні. Таким чином, якщо з'являвся спосіб звернути агресію Криму на Литву або виникала загроза повномасштабного втручання Османської імперії на стороні кримського хана, московський самодержець міг легко відмовитися від «незручного» князя і оголосити перед Кримом про польсько-литовську ініціативу анти-татарської діяльності Д. Вишневецького. Хоча, на перший погляд, таке припущення виглядає необґрунтованим, на його користь можна навести текст послання 1562 року від короля Сигізмунда II Августа Девлет Гірею, яке було перехоплено Д. Адашевим на Дніпрі у литовських послів. Зі змісту послання випливає висновок про те, що хан звинувачує саме польсько-литовську сторону у розграбування Очакова і захопленні «очаківського судна» Д. Вишневецьким: «...а писал (нам хан)...что будто ся наши казаки шед Очакову убыток учинили и судно очаковское взяли...А взяли то судно те люди, которые с нашим изменником со князем Вишнявским с Дмитрашем (Дмитром Вишневецьким), что к недругу московскому отъехал, и будто ся за то сын твой, калга Магмет-Кирей салтан, исполосив земли наши...» [21, с. 63-64].

Втім, не виключено, що це послання могло бути спеціально сфабрикованим актом. Так як між Москвою і Литвою дипломатична обстановка поступово погіршувалася з плином Лівонської війни, такого роду листування могло бути (і було) використане, як один з аргументів на дипломатичних дебатах. Посилаючись на текст документу, московська сторона звинувачувала литовську в налаштуванні кримського хана проти царя [21, с. 63].

Однак, якщо припустити дійсність цього документа, можна гадати, що джерела, які інформують кримського хана про напад, раніше мали досвід зіткнення з українським козацтвом. Помітивши козаків серед людей Д. Вишневецького, ці інформатори могли помилково покласти відповідальність за ворожі дії на польсько-литовський уряд, так як їм,

ймовірно, не було відомо про зміну шляхтичем свого сюзерена на московського царя.

На думку В. В. Каргалова, дипломатичні причини, разом із нестачею збройних сил (основні частини були задіяні в Лівонії), перешкоджали наданню московським урядом дієвої підтримки Вишневецькому перед загрозою нападу татар на форпост на о. Хортиця в 1557 році, що врешті решт призвело до втрати цього опорного пункту [10, с. 145]. За відомостями, наведеними Ш. Лемерсьє-Келькеже, московські гінці, які прибули в Кафу в 1560 році, попередили турецький місцевий уряд про наступ Д. Вишневецького на Азов, що могло послужити причиною невдачі цього заходу [24, с. 60]. Таким чином, можна висунути припущення про готовність Івана IV задіяти служилого українсько-литовського князя в дипломатичній грі.

Оцінюючи політику Москви по відношенню до козацтва, крім того можна припустити, що його залучення до царської служби було частиною більш масштабного задуму поширення впливу на весь дніпровський регіон, що знаходить певне підтвердження в дипломатичному листуванні [27, с. 137-138]. У розглянутий період, литовською стороною неодноразово висловлювалось невдоволення, викликане присутністю московських сил на нижньому Дніпрі в 1558-1560 роках [20, с. 548, 583, 613; 22, т. 2 с. 151]. Причому, в 1558 році Вишневецький вказувався причетним до такого інциденту [20, с.548]. Зауважимо також, що у вищезгаданій грамоті Сигізмунда II до Д. Вишневецького 1557 року йде мова щодо намірів царя: «...маючи ведомости от тебе и з інших украин о умысле князя великаго Московского к будованью замков при Днепре...» [22, т. 2, с. 148].

Московська сторона, у свою чергу, стверджувала про нейтральний статус даної області та миролюбність місії свого контингенту. Так, царському посланнику до короля Микиті Сущеву в 1560 році наказувалося на вищезгадані обвинувачення відповідати: «...И нечто молвят (поляки и литовцы): Днепр государя нашего королев, а князь великий (Иван IV) посылает на Днепр своих людей, ино (і таким чином) перемирие рушит. И Миките говорит: государь наш перемирья не рушит, и в королевы ся земли не вступает ничем, а бережет хрестьянство.....потому, как в перемирных грамотах государю нашему с королем рубеж описан, а Днепр под Крымом Божей, а не королев...» [20, с. 613].

Втім, можна вважати, що якщо московський цар і мав намір посилити свої позиції на нижньому Дніпрі, в його політиці все ж простежується прагнення зберігати баланс мирних відносин із західним сусідом, як таким, що займає протилежну позицію в Лівонському конфлікті.

Повертаючись до припущення щодо впливу царя на низове дніпровське козацтво, зараз складно сказати, наскільки результативною для Москви була така політика в середині XVI столітті. На думку В. А. Брехуненко, для російських царів до середини XVII століття не було властиво розраховувати безпосередньо на українське козацтво в якості повноцінної військової опори [13, с. 140]. Так чи інакше, але, мабуть, далекосяжних наслідків активність на нижньодніпровських теренах ні для Івана IV, ні для його послідовників на царському престолі в найближчому майбутньому, не мала і обмежувалася локальними успіхами, незважаючи на всю амбіційність. Досить скоро після згадуваних подій, під час Лівонської війни, що супроводжувалася прямим зіткненням Польщі і Литви з Московією, українські козаки вже відкрито виступили проти царських воевод [13, с. 144-145].

У той же час, ми не схильні вважати політику московського престолу в такому напрямку «експансійною», в негативному розумінні слова. Поширення свого впливу на дніпровську низову козацьку громаду, яка ще не сформувала остаточно своїх зовнішньополітичних орієнтирів, на наш погляд, не слід розглядати як прояв невинувато агресивного тону. Така ініціатива виглядає цілком виваженою і розумною, враховуючи гостру потребу Москви у військових ресурсах в той момент, а також, що особливо важливо, інертність польсько-литовського уряду (принаймні - на ранніх етапах формування запорізького козацтва) у цьому питанні.

Роль походів Д.Вишневецького у пониззя Дону в московській зовнішній політиці, їх значення в організації донського козацтва.

Не менший інтерес представляють військові акції, здійснені Д. Вишневецьким під московським керівництвом після 1558 року, у тому числі – у пониззя Дону. Ми схильні вважати, що призначення князя на донський напрямок також не є випадковістю. Авторитет шляхтича серед козаків, а також навички та здібності до налагодження контактів з ними, могли стати суттєвим аргументом. Таким чином, з'являється можливість розглядати в контексті

Донських експедицій князя 1559-1561 років крім основної військової, і додаткову місію цих походів, яку, ймовірно, слід трактувати, як черговий крок до інкорпорації донського козацтва в сферу московського впливу. Непрямим аргументом на користь наведеної версії можуть служити успіхи, яких вдалося досягти Д. Вишневецькому у зближенні черкеських племен з московським престолом 1559 року, що чітко відображено в Никонівському літописі [16, ч. 2, с. 320]. У наступному поході князя 1560 року, зміцнення відносин з черкесами ставилося однією з основних цілей, поряд з бойовими діями проти татар [16, ч. 2, с. 324]. Цей факт підкреслює наміри московського уряду до закріплення у Азовському регіоні, що органічно пов'язано із поширенням впливу на донське козацтво.

Важливо також зауважити, що перший донський похід Д. Вишневецького (1559 рік) мав на меті ведення бойових дій, в тому числі, і в околицях Азова, тобто - Османських володіннях, на відміну від попередників князя на цьому напрямку - Д. Чулкова та І. Мальцова [16, ч. 2, с. 315; 16, ч. 1, с. 269]. Враховуючи вищезгадану плутанину, пов'язану з нерозумінням турками і татарами дійсної державної підпорядкованості князя (литовської або московської), керівництвом ним військового втручання безпосередньо в Османські володіння загрожувало дещо меншим загостренням відносин з цією державою для Івана IV. Судячи з висновків Ш. Лемерсьє-Келькеже, такий план мав певні успіхи, так як, наприклад, пряму відповідальність за похід на Азов 1559 року було покладено турками на князя, як такого, що діяв за власною ініціативою [24, с. 53].

Питання щодо впливу походів Д. Вишневецького на процес формування політичної орієнтації донського козацтва ускладнюється невизначеністю того організаційного рівня, на якому воно знаходилося в середині XVI століття. В. А. Брехуненко вважає, що власне феномен донського козацтва сформувався остаточно в 60-х – 80-х роках XVI століття. Саме в цей період в джерелах з'являються згадки про козаків, що включають не просто їх підпорядкованість, а й географічну зону активності, тобто – Дон [22, с. 54-56]. Тоді ж з'являються і перші царські грамоти, які відсилаються на Дон, що свідчить про існування там стабільного козацького товариства [28, с. 56]. Проте, в нашому випадку, чим більш далеким від повністю сформованого стану виступає в 50-х – 60-х роках XVI століття.

Донське козацтво, тим більш критичним слід розглядати фактор перебування Д. Вишневецького на Дону для процесу генезису структури місцевого козацтва.

Ні в московських ні в османських джерелах не виявлено безпосередніх згадок про контакти Д. Вишневецького власне з донським козацтвом. Під час експедиції на Дон 1559 року на з'єднання з князем прямував зі своїм загоном донський козацький отаман М. Черкашенін [16, ч. 2, с. 318]. Втім, про склад загону М. Черкашеніна відомості відсутні. Царський воєвода І. Вешняков, який керував у 1559 році бойовими діями на Дону проти ногайських мурз, у своєму звіті не повідомляє нічого про взаємодію з місцевим козацтвом [16, ч. 2, с. 320]. На думку Ш. Лемерсьє-Келькеже під час військової активності Д. Вишневецького на Дону і поблизу Азова, деяку частину його сил становили донські козаки [24, с. 61, 64]. Цікавий той факт, що після невдалого наступу на Азов і Керч, князем влітку-восени 1559 року були зведені «малі форти» вище за течією Дону. Ймовірно, князь з тактичних міркувань знаходив розумним закріплення на віддалених опорних пунктах в Дикому полі, подібно до того, як це здійснювалося на Дніпрі.

Про подальшу долю цих укріплень точних відомостей немає, але, на думку турків, вони повинні були зіграти певну роль в наступі, який очікувався найближчої весни – в 1560 році [24, с. 55-56]. Звертаючись до подібного досвіду князя на Дніпрі, можна припустити, що для гарнізонної служби знову могло бути залучено козацтво, цього разу – донське. Таким чином, запорізький стиль збройної відсічі кочівникам міг бути (принаймні – частково) перенесений і в донські умови, власне ще до остаточного утворення стійких спільнот козаків у цих регіонах.

Також спостерігаються і якісні зміни в самому середовищі донських козаків, ймовірно, пов'язані з присутністю сил Д. Вишневецького в Азовському регіоні. Так, І. Мустакімов і Д. Сень вважають, що ці походи сприяли схиленню військової активності донців в Азовському напрямку [26, с. 174]. У 1565 році донські козаки (вже без Д. Вишневецького), вірогідно, здійснили напад на Азов, але невдало [24, с. 62]. Досить скоро, вже 1576 року донські козаки знову організували похід на Азов. Примітно, що, принаймні, певного успіху козаки на цей раз все ж таки досягли (було захоплено, щонайменше, деяку частину укріплень), на відміну від спроб Вишневецького, що проводяться з серйозною методичністю і супроводжуваних допомогою

черкеських союзників [26, с. 174; 24, с. 51-62]. Хоча не всі обставини цього походу відомі, це дозволяє припустити наявність серйозного організаційного розвитку донського козацтва в період 1540-1570-х років – від безсистемного розбійництва в околицях Азова до цілеспрямованого прагнення оволодіти ним [25, с. 314-315]. Надалі, Азов залишається важливим орієнтиром для експансії донських козаків.

Висновки. На сьогодні не всі аспекти військово-політичних відносин князя Д. І. Вишневецького та московського царя Івана VI достатньо досліджені, як в українській, так і в російській історіографії. Перша зосереджена, в основному, на зв'язках шляхтича із запорізьким козацтвом і відносини з московською владою розглядає як короткострокову співпрацю. Друга ж сприймає Д. Вишневецького, як чергового служилого воєводу на тимчасовій московській службі, не надаючи особливого значення специфічності статусу князя як козацького лідера. У будь-якому разі, в зовнішній політиці Москви князю відводиться місце не більше, ніж військового союзника.

Через неповну і нерівномірну освітленість проблеми в джерелах, що відображають, насамперед офіційну позицію московського уряду, робота містить твердження, що ґрунтуються на припущеннях, та були висунуті, спираючись на наявні відомості.

Отже, Московська держава в середині XVI століття продовжувала боротьбу з кочівниками, а пізніше вступила у тривалу Лівонську війну в Прибалтиці. Під вагою складних обставин, а разом з цим не залишаючи достатньо амбіційного задуму щодо об'єднання земель Русі, цар Іван IV, ймовірно, міг розглядати ідею, в основі якої полягало поширення впливу на українське низове православне козацтво та зайняті ним території нижньої течії Дніпра. Однак, на той момент між Москвою і запорізькими козаками ще не сформувався стійкий інститут васально-заступницьких або союзних відносин, як це вже почало відбуватися з донським козацтвом. Актуальним рішенням для царя в таких умовах стає контакт з прикордонною українсько-литовською шляхтою,

Список літератури: 1. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. – Київ, 2004. – 307 с. 2. Грушевський М. С. Історія України-Руси (у 10 т.) / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк, 1956, - Т. 7. – 628 с. 3. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків; (у 3 т.) / Д. І. Яворницький – Львів, 1991, - Т. 2. – 392 с. 4. Сергійчук В. І. Дмитро

що має певний авторитет серед дніпровського козацтва. Зокрема, військова співпраця з князем Д. Вишневецьким відкривала перед царем перспективи залучення на свою сторону запорізької козацької спільноти. Добровільне прагнення князя до царської служби, разом з унікальним серед сучасників досвідом контактів з запорізькими козаками, зумовили винятковість ролі цього шляхтича для московського двору.

Таким чином, для Івана IV залучення Д. Вишневецького до служби могло бути не тільки шляхом до отримання військового союзника у боротьбі з Кримським ханством, а й інструментом більш складної експансійної політики, ніж силове просування вглиб земель кочівників. Отже, участь цього литовсько-українського магната в процесі формування запорізької козацької громади можна розглядати не тільки як самостійний феномен, але і як такий, що має певне відношення до московських зовнішньополітичних тенденцій. Таке припущення може бути поширене не тільки до Дніпровського регіону, але, такою ж мірою, і до Донського.

З іншого боку, реальні результати такої стратегії Москви не можна назвати цілком успішними - вже через деякий час українські козаки приймають участь в Лівонській війні на боці супротивника. Хоча військово-співробітництво Д. Вишневецького та Івана IV призвело до певних локальних успіхів Московської держави в боротьбі з татарами, залучення деякої частини низового козацтва на нетривалий період не стало моментом початку утворення стійкого об'єднання між Москвою та пониззям Дніпра. Така ситуація цілком властива для ранньої історії козацтва, яке ще не сформувало цілісну внутрішню структуру, та не володіло рисами зовнішньополітичної свідомості. Відносини між козаками і царем в 1550-х - 1560-х роках скоріше схожі на нерегулярне найманство, ніж на військовий союз.

Наведені відомості свідчать про те, що тема взаємовідносин українського козацтва з московськими правителями має потенціал для подальших досліджень.

Вишневецький / В. І. Сергійчук. – Київ, 2003. – 192 с. 5. Сорока Ю. В. Дмитро Байда Вишневецький / Ю. В. Сорока – Харків, 2012. – 42 с. 6. Винар Л. Р. Князь Дмитро Вишневецький / Л. Р. Винар. – Мюнхен, 1964. – 94 с. 7. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – Київ, 1994. – 539 с. 8. Багалій Д. І. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства / Д. І. Багалій. – Москва, 1887. – 614 с. 9. Скрынников Р. Г. Иван Грозный / Р.

Г. Скрынников. - Москва: Наука, 1980. - 248 с. **10.** Каргалов В. В. На степной границе / В. В. Каргалов. - Москва, 1974. - 185 с. **11.** Кузнецов О. Ю. Рыцарь дикого поля. Князь Д. И. Вишневецкий / О. Ю. Кузнецов. - Москва, 2013. - 224 с. **12.** История Украинской ССР: в 10 т. / ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. - Київ: Наук. думка, 1982. - Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII - первая половина XVII в.) / ред. кол.: И. С. Слабеев (отв. ред.) и др. - 591 с. **13.** Брехуненко В. А. Московська експансія та Переяславська рада 1654 року / В. А. Брехуненко. - Київ, 2005. - 368 с. **14.** Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - у середині XVII ст / В. А. Брехуненко. - Київ-Запоріжжя, 1998. - 336 с. **15.** Роздобудько І. Дмитро Байда-Вишневецький - перший організатор донського козацтва / І. Роздобудько. Электронный ресурс [http://tyzhden.ua/History/77441] **16.** Полное собрание русских летописей. Том XIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. Часть I-II. - СПб, 1906. - 240 с. **17.** Полное собрание русских летописей. Том XXIX. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. Москва; Ленинград, 1965, 391 с. **18.** Курбский А. М. История о великом князе Московском / А. М. Курбский. - СПб, 1914, - Т. 31. - 372 с. **19.** Разрядная книга 1475-1598 гг. - Москва: Наука, 1966. - 617 с. **20.** Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 59: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским (1533-1560) / под ред. Г. Ф. Карпова. СПб, 1887. - 708 с. **21.** Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 71: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. 1560-1571 / под ред. Г.Ф. Карпова. СПб, 1892. - 949 с. **22.** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: в 13-ти тт. СПб.: Тип. Э. Праца, 1863-1885. **23.** Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: в 5-ти тт. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1848-1852. **24.** Лемерсье-Келькеже III. Литовский кондотьер XVI в. - князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской сечи по данным османских архивов / III. Лемерсье-Келькеже // Франко-русские экономические связи: Сборник / Ред. кол.: Ф. Бродель и др. - Москва; Париж: Наука, 1970. - С. 38-64. **25.** Мустакимов И. Три османских документа XVI в. о ранней истории донских казаков / И. Мустакимов, Д. Сень // Україна в Центральній-Східній Європі / - Київ, 2010. - Вип. 9-10. - С. 307-326. **26.** Сень Д. В. Азов и донские казаки по османским документам 1560-1570-х гг / Д. Сень. // Вестник Танаиса. Вып.3. X. Недвиговка Мясниковского района Ростовской области: АМЗ «Танаис», 2012. С.172-189 (в соавт. с И. А. Мустакимовым). **27.** Савельев Е. П. Древняя история

казачества / Е. П. Савельев. - Москва, 2010. - 480 с. **28.** Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи / В. А. Брехуненко. - Київ, 2011. - 504 с.

Bibliography (transliterated) 1. Gorobec V., Chuhlib T. *Neznajoma Klio. Taemnici, kazusi i kurjozi ukrains'koi istorii. Kozac'ka doba.* - V. Gorobec, T. Chuhlib. - Kyiv, 2004. - 307. Print. **2.** Grushevs'kij M. S. *Istorija Ukraini-Rusi* / M. S. Grushevs'kij - New-York, 1956, - Vol. 7. - 628. Print. **3.** Javornic'kij D. I. *Istorija zaporiz'kih kozakiv.* - D. I. Javornic'kij. - Lviv, 1991, - Vol. 2. - 392. Print. **4.** Sergijchuk V. I. *Dmitro Vishnevec'kij.* - V. I. Sergijchuk. - Kyiv, 2003. - 192. Print. **5.** Soroka J. V. *Dmitro Bajda Vishnevec'kij.* - J. V. Soroka. - Kharkiv, 2012. - 42. Print. **6.** Vinar L. R. *Knjaz' Dmitro Vishnevec'kij.* - L. R. Vinar. - Munhen, 1964. - 94. Print. **7.** Golobuc'kij V. A. *Zaporoz'ke kozactvo.* - Golobuc'kij V. A. - Kyiv, 1994. - 539. Print. **8.** Bagalij D. I. *Ocherki iz istorii kolonizacii stepnoj okrainy moskovskogo gosudarstva.* - D. I. Bagalij. - Moscow, 1887. - 614. Print. **9.** Skrinnikov R. G. *Ivan Groznyj.* - R. G. Skrinnikov. - Moscow: Nauka, 1980. - 248. Print. **10.** Kargalov V. V. *Na stepnoj granice.* - V. V. Kargalov. - Moscow, 1974. - 185. Print. **11.** Kuznecov O. J. *Rycar' dikogo polja. Knjaz' D. I. Vishneveckij.* (monografija). - O. J. Kuznecov. - Moscow, 2013. - 224. Print. **12.** *Istorija Ukrainskoj SSR:* v 10 Vol. / Ed.: J. J. Kondufor (gl. red.) i dr. - Kyiv : Nauk. dumka, 1982. - Ed. 2: Razvitie feodalizma. Narastanie antifeodal'noj i osvoboditel'noj bor'by (vtoraja polovina XIII - pervaja polovina XVII v.) / Ed.: I. S. Slabeev i dr. - 591. Print. **13.** Brehunenکو V. A. *Moskovs'ka ekspansija ta Perejaslavs'ka rada 1654.* - V. A. Brehunenکو. - Kyiv, 2005. - 368. Print. **14.** Brehunenکو V. A. *Stosunki ukrains'kogo kozactva z Donom u XVI - u seredini XVII cent.* - V. A. Brehunenکو. - Kiyv-Zaporizhzhja, 1998. - 336. Print. **15.** Rozdobudko I. *Dmitro Bajda-Vishnevec'kij - pershij organizator dons'kogo kozactva.* - I. Rozdobudko. Jelektronnyj resurs [http://tyzhden.ua/History/77441] **16.** *Polnoe sobranie russkih letopisej.* Vol. XIII. Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarsheju ili Nikonovskoj letopis'ju. I-II. - SPb, 1906. - 240. Print. **17.** *Polnoe sobranie russkih letopisej.* Ed. XXIX. Letopisec nachala carstva carja i velikogo knjazja Ivana Vasil'evicha. Aleksandro-Nevs'kaja letopis'. Lebedev'skaja letopis'. Moscow; Leningrad, 1965, 391. Print. **18.** Kurbskij A. M. *Istorija o velikom knjaze Moskovskom.* - A. M. Kurbskij. - SPb, 1914, - Vol. 31. - 372. Print. **19.** *Razrjadnaja kniga 1475-1598.* - Moscow: Nauka, 1966. - 617. Print. **20.** *Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshhestva.* Vol. 59: Pamjatniki diplomaticheskij snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim (1533-1560). - Ed. G. F. Karpova. - SPb, 1887. - 708. Print. **21.** *Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshhestva.* Vol. 71: Pamjatniki diplomaticheskij snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom. 1560-1571. - Ed. G. F. Karpova. SPb, 1892. - 949. Print. **22.** *Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskij komisijeju:* v 13 Vol. SPb: Tip. J. Praca, 1863-1885. Print. **23.** *Akty, odnosjashiesja k istorii zapadnoj Rossii, sobrannye i*

izdannye Arheograficheskoy komissiej: V Vol. SPb: Tip. II Otdelenija Sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1848-1852. Print. 24. Lemers'e-Kel'kezhe Sh. Litovskij kondot'er XVI v. — knjaz' Dmitrij Vishneveckij i obrazovanie Zaporozhskoj sechi po dannym ottomanskih arhivov. — S. Lemers'e-Kel'kezhe. — Franko-russkie jekonomicheskie svjazi: Sbornik. — Ed.: F. Brodel i dr. — Moscow; Parizh: Nauka, 1970. — 38-64. Print. 25. Mustakimov I, Sen' D. V. Tri osmanskih dokumenta XVI v. o rannej istorii donskih kazakov. — I. Mustakimov, D. Sen. — Ukraïna v Central'no-Shidnij Evropi. — Kyiv, 2010. — Vol. 9-10. — 307-326. Print. 26. Sen D. V. Azov i donskie kazaki po osmanskim dokumentam 1560–1570. — D. V. Sen. — Vestnik Tanaisa. Vol. 3. H. Nedvigovka Mjasnikovskogo rajona Rostovskoj oblasti: AMZ «Tanais», 2012. — 172–189 (v soavt. s I.A. Mustakimovym). Print. 27. Savel'ev Ė. P. Drevnjaja istorija kazachestva. — Savel'ev Ė. P. — Moscow, 2010. — 480. Print. 28. Brehunenکو V. A. Kozaki na stepovomu kordoni Evropi. — V. A. Brehunenکو. — Kyiv, 2011. — 504. Print.

Надійшла (received) 09.11.2015 p.

Крамський Володимир В., магістрант НТУ «ХПІ»; Тел.: +380982214020;
e-mail: shaul.stampfer@mail.huji.ac.il

Kramskiy Volodimir, MA of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute” Tel.: +380982214020; e-mail: shaul.stampfer@mail.huji.ac.il

УДК 94 (477.54) "XVI"

Дмитро Вишневецький та українське козацтво у зовнішній політиці Московської держави наприкінці 1550-х – на початку 1560-х рр. / В. В. Крамський // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 56 (1165). – С. 27–38. Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується функціональна роль та значення Д. Вишневецького у зовнішній політиці Москви, як провідника у контактах держави із запорізькою та донською козацькими спільнотами. Зроблено спробу проаналізувати курс уряду Івана IV стосовно пониззя Дніпра через взаємини із українським низовим козацтвом, а також причини та наслідки цих взаємин на тлі військово-політичного середовища Дикого поля. Текст даної роботи може виявитися корисним для дослідження зовнішньої політики московського уряду щодо регіону пониззя Дніпра та Дону.

Ключові слова: Дмитро Вишневецький, Іван IV Грозний, зовнішня політика, Московська держава, запорізьке козацтво, донське козацтво.

УДК 94 (477.54) "XVI"

Дмитрий Вишневецкий и украинское казачество во внешней политике Московского государства в конце 1550-х – в начале 1560-х гг. // В. В. Крамский // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 56 (1165). – С. 27–38. Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье исследуется функциональная роль и значение Д. Вишневецкого во внешней политике Москвы, как проводника в контактах государства с запорожской и донской казаческими общинами. Предпринята попытка проанализировать курс правительства Ивана IV относительно низовьев Днепра через отношения с украинским низовым казачеством, а также причины и последствия этих отношений на фоне военно-политических условий Дикого поля. Текст данной работы может оказаться полезным для исследования внешней политики московского правительства касательно региона низовьев Днепра и Дона.

Ключевые слова: Дмитрий Вишневецкий, Иван IV Грозный, внешняя политика, Московское государство, запорожское казачество, донское казачество.

UDC 94 (477.54) "XVI"

Dmytro Vyshnevetsky and Ukrainian Cossacks in the foreign policy of the Moscow State at the end of 1550s - the beginning of 1560s / V. V. Kramskiy // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 56 (1165). – P. 27–38. – Bibliogr.: 28. – ISSN 2079-0813.

The article deals with the researching of the role and importance of D. Vyshnevetsky in Moscow's foreign policy as a conductor of contacts of the state and the Don and Zaporozhian Cossacks communities. An attempt was made to analyze the course of Ivan's IV government relatively to the downstream of the Dnieper through relationships with lower Dnieper Cossacks, as well as the causes and consequences of these relations against the background of the military and political environment of the Wild Fields. The text of this article may be useful for the investigation of Moscow government foreign policy on the region of Lower Dnieper and Don.

Keywords: Dmytro Vyshnevetsky, Ivan IV the Terrible, foreign policy, Moscow state, Zaporozhian Cossacks, Don Cossacks.

В. Л. МАСЛІЙЧУК

ДО БІОГРАФІЇ ІВАНА ПЕРЕВЕРЗЄВА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКА ТА МОВОЗНАВЦЯ КІНЦЯ ХVІІІ СТ.

Іван Панасович Переверзєв (бл. 1750 – літо 1796 року) – автор «Кратких правил Российского правописания» (1782 рік) та ймовірний автор «Топографічного опису Харківського намісництва» (1788 рік), керівник відкриття народних училищ у Харківському намісництві 1789 – 1796 років. Наявні біографічні дані про цю постать містили низку помилок. Завдяки архівному пошуку вдалося виявити приблизний рік народження та дату смерті цієї постаті, родинний стан та подробиці його кар'єри. Діяльність Івана Переверзєва – приклад переходу від схоластичної освіти до світських новацій та появи перших творів з історії та мовознавства, пов'язаних із Харковом.

Ключові слова: Іван Переверзєв, Просвітництво, народні училища, Харківський колегіум, освіта, Харківське намісництво.

Вступ. Іван Панасович Переверзєв – напевно, найяскравіша постать Просвітництва в Харкові. Він орієнтовно є автором «Топографічного опису Харківського намісництва», твору, досить важливого для розуміння місцевого минулого та етнографії [13; 9, с.13 – 56; 7; 10; 11]. «Топографічний опис Харківського намісництва» 1788 року має надзвичайне значення для майбутнього українського національного руху, у ньому вперше з просвітницьких позицій окреслено територію проживання українців (у автора «Южной России»), що заклало початки «мапування» (окреслення національної території) [16, с. 400]. Іван Переверзєв перший викладач історії та географії в Харківському колегіумі (1773/1774 роки), це найраніша згадка про викладання цих дисциплін як окремих в українських колегіумах [12, с. 127]. Це один із перших світських мовознавців, який видав 1782 року в Москві книжку «Краткія Правила Российскаго Правописания для употребления Малороссіанъ по свойству Украинскаго діалекта» [17]. В даній праці визнано особливий «украинский диалект», Переверзєв прагнув зберегти українську фонетику, водночас надавав перевагу російській лексиці та граматиці. Однією з його заслуг також є керівництво відкриттям народних училищ у Харківському намісництві та організація там навчання.

Виклад основного матеріалу. Слід визнати, що особу Івана Переверзєва не обійдено увагою, проте його біографічні дані потребують уточнень. Перші біографічні дані щодо постаті І. Переверзєва наводить митрополит Євгеній (Болховітінов) у своєму «Словаре русских

светских писателей», що вийшов друком 1845 року. Болховітінов мав власний резон для такої довідки, бо, вочевидь, Іван Переверзєв викладав у майбутнього митрополита у Воронежській семінарії. Довідка Євгенія стала хрестоматійною: «Колезький асесор, навчався у Харківській духовній колегії, потім був учителем у Воронежській семінарії до 1780-го року; звідти знову повернувся до Харкова і був нарешті директором народного училища; помер у Харкові 1794 р.» [2, с. 116 – 117]. Болховітінов визнає за Переверзєвим два твори: «Топографическое описание...» та «Краткие правила...» (щодо «правил» митрополит припускається помилки, зазначаючи про видання цієї праці 1788 року: насправді книжка мала два видання, 1782 та 1787 роках). Ці дані Євгенія стали безсумнівними і переходять із видання у видання. Перший передрук цих даних був у «Харківському календарі» 1886 року, а потім ці біографічні замітки некритично і без деталей сприйняв Дмитро Багалій [5, с. 141; 1, с.185].

Єдина невелика дискусія спалахнула щодо того, чи був Переверзєв автором «Топографічного опису Харківського намісництва», бо твір вийшов без зазначення автора [9, с. 5 – 6]. Дослідження не пролили світла на це питання.

Чудову характеристику Івана Переверзєва дав дослідник творчості митрополита Євгенія (Болховітінова) Євгеній Шмурло. Чомусь ця характеристика не поширилась, але опосередковано може бути певним доказом авторства Переверзєва щодо історичної передмови до «Топографічного опису Харківського намісництва» і дає нам підстави вважати Івана Переверзєва не лише «першим харківським мовознавцем», але й «першим

світським істориком у Харкові». Є. Шмурло наводить цитату з рукопису Воронежської семінарської бібліотеки, що учитель риторики Переверзев «первым ввел в Воронежскую семинарию обучение истории, географии и российской грамматики без всякого к обучению оных предписания. Он произвольно употреблял на сие свободные от ординарных классов часы и обучал своих учеников истории и географии по большей части без книги, одним рассказыванием. Ибо имел память счастливую и так сказать историческую» [15, с.37]. За цим же рукописом історик наводить чіткішу дату відставки Івана Переверзева з Воронежської семінарії – червень 1778 року.

У ході праці над тематикою з історії освіти вдалося відтворити основні біографічні дані про цю непересічну, принаймні на місцевому рівні, постать. Насамперед, як чиновник Харківського намісництва і директор народних училищ Іван Переверзев мав формулярний список, складений для нагородження вчителів 31 липня 1795 року (ця дата заперечує дані Болховітінова про дату смерті Переверзева 1794 року) [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 2575, арк. 8 зв. і 9]. Зазначено, що на той час губернському секретареві (знову ж не колезькому асесору, а вищому чинові) Іванові Переверзеву 45 років, тобто дата його народження, ймовірно, 1750 року (можливо, 1751 року), за походженням із дворян (мав відзнаки і грамоти). Дійсно, він навчався в Харківському колегіумі (філософії та богослов'я) у 1759–1769 роках, далі був учителем у цьому ж колегіумі, навчав латинської та російської граматики, красномовства й географії 1769–1775 роках, з 1775 до 1778 роки дійсно у Воронежі, у семінарії навчав «наук риторических». Далі щодо початку 80-х років чіткої вказівки немає, можливо, це була чиновницька служба; лише 1786 року призначений інспектором до Харківського казенного училища, що не зовсім підтверджується іншим документом (Прохання Переверзева про призначення його інспектором у вересні 1787 року) [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 1046, арк. 4]. І нарешті, у січні 1789 року підвищений до чину губернського секретаря й призначений директором «народних училищ». Дружина – донька губернського секретаря Івана Белоконова (прізвище у документі нерозбірливо) Мар'я, донька – Анастасія. Ці дані, звичайно, не є вичерпними, але принаймні вимальовують основну канву життя Івана Переверзева.

З іншої документації можна з'ясувати і приблизну дату смерті Івана Переверзева. Збереглася документація Ізюмського народного

училища 90-х років XVIII століття, а з огляду на свої обов'язки Переверзев листувався зі смотрителями училища з найрізноманітніших питань (Дуже цікавий у цьому плані лист Івана Переверзева (автора мовного посібника) до Петра Горленського від 10 липня 1795 року: «Вась прошу подтвердить учителямъ, чтобы они не призирали грамматическихъ правилъ, но больше бы старались оныя знать и на дѣле исправно наблюдать...») [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 37]. Останній лист за його підписом датований 18 червня 1796 року [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 40]. А вже 1 вересня в листі до смотрителя Петра Горленського губернське начальство зазначало, що у зв'язку зі смертю директора училищ Івана Переверзева призначено нове керівництво училищ в особі відставного капітана Гаврила Захарова [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 44]. Тобто Переверзев помер улітку 1796 року.

Користуючись нагодою, слід зазначити про обійдений увагою бік діяльності Івана Переверзева, а саме його «директорство» над училищами Харківського намісництва. По суті Іван Переверзев очолив проведення училищної реформи в усьому намісництві, як зазначалося в імператорському наказі від 3 листопада 1788 року: «На первое время открытъ в губернском городе Главное да еще там же и по самым знатнейшим городам малые народные училища» [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 10]. Незважаючи на певні перепони і незможу контролювати такий великий на ті часи заклад, як Харківське казенне училище (колишні «додаткові класи» [6; 8]), упродовж 1790–1796 років за керівництва Івана Переверзева було відкрито Головне народне училище в Харкові (пізніше і два «малих народних»). На відкриття училищ було внесено дуже невелику суму від місцевого громадянства лише 471 рубль [3, ф. 37, спр. 360, арк. 7]. Тобто, при відкритті та функціонуванні училищ повсякчас була присутня фінансова проблема. Головне народне училище в Харкові було урочисто відкрито 4 березня 1789 року за участі білгородського єпископа Феоктиста (Мочульського) та губернатора Івана Пашкова [3, ф. 37, спр. 360, арк. 7].

Цікаво, що до вчителювання в Головному народному училищі Переверзев залучив нових людей (можливо, це були вказівки з центральних органів керівництва училищами), не пов'язаних із «казенними класами»: «математичних наук» мав навчати Семен Туранський, історичних наук – Іван Єфєбовський; учителем першого класу та малювання став Іван Вакуловський, другого

класу – Гаврило Ординцов, учителем німецької мови – Омелян Ходовський [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 13 і зв.]. Училище, як і зазначено в статуті, мало бути чотирикласним. Вочевидь, завдяки старанням Івана Переверзева (принаймні про це пізніше пише вчитель Іван Вакуловський) в училищі було створено невелику бібліотеку, що містила в основному підручники [4, ф. 267, оп. 1, спр. 5, арк. 1 і зв.].

Документація Головного народного училища збереглася досить добре. За всіма параметрами, попри сприяння, це училище значно поступалося казенному (зазначимо, що в Харкові ці училища та колегіум були географічно розташовані майже поряд). Якщо на початку функціонування не без впливу Івана Переверзева вдалося залучити аж 172 учнів, то влітку 1795 року в училищі викладали вже згадані п'ятеро вчителів і було 67 учнів, найбільше – 30 – у першому класі [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 2534, арк. 3].

Як і належало за імперськими правилами, Головне училище було чотирикласним, з п'ятьма роками навчання (у четвертому класі навчалися два роки). За училищним статутом вивчали російську, латинську та німецьку мови, малювання, арифметику, політичну історію, географію, природознавство («естественную историю»), геометрію, архітектуру, механіку та фізику, було додано ще священну історію та Закон Божий (Ці вимоги наведено в першій звітній документації училища 1790 року [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 1 – 3]). Навчання було доволі регламентованим та церемоніальним, з іспитами-переведеннями з класу в клас [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 2534, арк. 1 – 2]. Наскільки дотримувалися цих настанов, невідомо.

Найцікавішою функцією Головного народного училища в Харкові стало готування вчителів для «малих училищ» намісництва. Власне, практично всі вчителі провінційних училищ навчалися «вчительського методу» в Головному народному училищі, яке дійсно ставало першим педагогічним світським закладом у Харкові.

Головне народне училище у своєму стані не проіснувало й десяти років, але це вагома сторінка історії освіти в Харкові, спроба запровадити навчальний заклад поряд з уже наявними. Вочевидь, це училище було значно ближчим до імперських регламентних норм, поверховішим і менш чисельним, ніж казенне училище («класи»). Однак ця освітня практика все одно свідчила про прогрес у справі освіти в Харкові.

Однак адміністраторський талент Переверзева виявився не лише в Харкові, але і в слобідській провінції. Протягом 1790 року малі народні училища були відкриті в Сумах, Охтирці, Ізюмі, колишніх полкових містах [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 1–14]. Щодо Ізюму відоме листування директора училищ з місцевими смотрителями [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 22 – 44]. В 1793 році, підготувавши вчительські кадри, за керівництва Івана Переверзева відкрито малі училища в Богодухові, Валках, Вовчанську, Лебедині [14, ф. 1709, оп. 2, спр. 2419, арк. 10; 14, ф. 1709, оп. 2, спр. 925, арк. 4 і зв.; 14, ф. 1709, оп. 2, спр. 2075, арк. 2–5; 4, ф. 267, оп. 1, спр. 64, арк. 16 зв. – 17]. На жаль, три останні училища (у Валках (Про відновлення Валківського та Лебединського училищ) та Вовчанську та Лебедині) та одне «мале» (Архангельське) у Харкові не змогли функціонувати і були закриті після смерті Переверзева, відновлені вже в XIX столітті [4, ф. 3, оп. 7, спр. 154, арк. 1–11 і зв.; 14, ф. 1958, оп. 1, спр. 790, арк. 1 – 2; 3, ф. 37, спр. 360, арк. 7].

Власне, зі смертю цього талановитого діяча Просвітництва в Харкові виник кадровий голод. Це можна помітити з листування з Ізюмським малим народним училищем. На місце Переверзева 1 вересня 1796 року призначено капітана Кирила Захарова, однак уже в жовтні 1796 року губернатор Андрій Леванідов на директора училищ призначив, вочевидь, свого родича Олександра Леванідова. Згодом стало відомо, що Олександр Леванідов через хворобу відставлений від посади. 11 лютого 1797 року до смотрителя над Ізюмським училищем Петра Горленського пише лист Федір Рикман, що він тепер директор училищ [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 44, 45, 49, 50]. Наслідки праці Івана Переверзева опинялися в руках тимчасових директорів досить далеких від освітньої сфери. Лише в середині 1798 року директором над училищами призначено Федора Кудрицького викладача і директора «казенного училища» [4, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 74].

Під час керівництва Івана Переверзева в сумі в Харківському намісництві відкрито десять училищ. Це був найвищий показник серед українських земель, намісництв в складі Російської імперії. Іван Переверзев дійсно виявиться досить синтетичним представником Просвітництва: історик і географ, мовознавець, вчитель і директор училищ, до всього, отримавши духовну освіту в Харківському колегіумі, цей діяч став найвиразнішим представником світської освіти у Харкові.

Висновки. Наведені деталі, сподіваюся, не лише прояснять біографію харківського просвітителя, але й сприятимуть зверненню

Список літератури: 1. Багалеї Д. І. Переверзев Иван Афанасьевич / Багалеї Дмитрий // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб, 1898. – Т. 45. – С. 185. 2. [Болховитинов Евгений]. Словарь русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, живших в России, сочинение митрополита Евгения / Болховитинов Евгений. – Москва, 1845. – Т. II. – 290, XVI с. 3. *Відділ рукописних фондів та текстології* Інституту літератури ім. Шевченка НАН України. 4. *Державний архів Харківської області*. 5. *Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1886 г.* – Харьков, 1885. – С. 139 – 146. 6. Кук В. С. Харківські школи – колегія та додаткові класи / Кук Василь // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 97–101. 7. Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. / Литвиненко Марія // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 90–111. 8. Маслійчук В. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. / Маслійчук Володимир // Київська академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137–153. 9. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.:* Описово-статистичні джерела / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – Київ: Наук. думка, 1991. – 224 с. 10. Пірко В. О. Иван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва» / Пірко Василь // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: Майдан, 2001. – Вип. 3. – С. 39–49. 11. Пірко В. О. І. О. Переверзев – історик слобідського козацтва / Пірко Василь // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – 2002. – Т. 8. – С. 80–102. 12. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіями України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Посохова Людмила. – Харків, 2011. – 400 с. 13. *Топографическое описание* Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и Хронологии из Татарской истории Баядур Хана Абулгази, Российской Истории Князя Щербатова, Начертания Европейской истории Готфрида Ахенвалла и политической Истории Самуила Пуффендорфа. – Москва, 1788. – 70 с. 14. *Центральний державний історичний архів України в місті Києві*. 15. Шмурло Е. Митрополит Евгений как ученый: ранние годы жизни 1767–1804./ Шмурло Евгений. – СПб, 1888. – 456 с. 16. Шпорлюк Р. Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень / Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна. Росія. Польща / Шпорлюк Роман. – Київ, 2013. – С. 390 – 404. 17. Archambault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de

більшої уваги як на цю постать, так і на процеси доби Просвітництва на Лівобережній та Слобідській Україні.

la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782) / Archambault Sylvie, Wakoulenko Serhii. – Paris: Institut d'études Slaves, 2010. – 116 p.

Bibliography (transliterated): 1. Bagalej D. Y. Pereverzev Ivan Afanasevych. – Bagalej Dmytrij. – Encyklopedycheskyj slovar. – Ed. F. A. Brokgauz, Y. A. Efron. – SPb, 1898. – Vol. 45. – 185. Print. 2. [Bolxovytynov Evgenyj]. *Clovar russkych svetskyx pysatelej sootchestvennykov y chuzhestrancev, zhyvshyx v Rossyy, sochynenye mytropolyta Evgenyya.* – Bolxovytynov Evgenyj. – Moscow, 1845. – Vol. II. – 290, XVI. Print. 3. *Viddil rukopysnyx fondiv ta tekstologiyi Instytutu literatury imeni Shevchenka NAN Ukrainy.* 4. *Derzhavnyj arxiv Xarkivskoyi oblasti.* 5. *Zamechatelnie urozhenci i deyately Kharkovskoj guberniy.* – Kharkovskij kalendar na 1886. – Kharkov, 1885. – 139 – 146. Print. 6. Kuk V. S. *Kharkivski shkoly – kolegiya ta dodatkovi klasy.* – Kuk Vasyl. – Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal. – 1970. – Vol. 7. – 97–101. Print. 7. Lytvynenko M. A. «*Topografycheskoe opysanye Kharkovskogo namestnychestva*» yak dzhерelo dlya vyvchennya istoriyi Slobidskoyi Ukrainy drugoyi polovyny XVIII cent. – Lytvynenko Mariya. – Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal. – 1966. – Vol. 1. – 90–111. Print. 8. Maslijchuk V. «*Novoprybavochnie klassi*»: sproba svitskogo navchalnogo zakladu u Kharkovi 1765–1775. – Maslijchuk Volodymyr. – Kyivska akademiya. – 2013. – Vol. 11. – 137–153. Print. 9. *Opysy Kharkivskogo namisnyctva kincyа XVIII cent.:* Opysovo-statystychni dzhерela. – Ed. V. O. Pirko, O. I. Gurzhiy. – Kyiv: Nauk. dumka, 1991. – 224. Print. 10. Pirko V. O. *Ivan Opanasovych Pereverzyev i jogo pracya «Topografichnyj opys Kharkivskogo namisnyctva».* – Pirko Vasyl. – Sxid-Zaxid: Istoryko-kulturologichnyj zbirnyk. – Kharkiv: Majdan, 2001. – Vol. 3. – 39–49. Print. 11. Pirko V. O. I. O. *Pereverzyev – istoryk slobidskogo kozactva.* – Pirko Vasyl. – Nauk. praci Kamyanez-Podilskogo derzh. ped. un-tu: Ist. nauky. – 2002. – Vol. 8. – 80–102. Print. 12. Posokhova L. Y. *Na perexresti kultur, tradycij, epox. Pravoslavni kolegiumy Ukrainy naprykinci XVII – na pochatku XIX cent.* – Posokhova Lyudmyla. – Kharkiv, 2011. – 400. Print. 13. *Topografycheskoe opysanye Kharkovskogo namestnychestva s ystorycheskym predvedomlenyem o bivshyx v sej strane s drevnyx vremen peremenax, vzyatim k obyasnennyu deyanij y Xronologyy yz Tatarskoj ystoryy Bayadur Xana Abulgazy, Rossyjskoj Ystoryy Knyazya Shherbatova, Nachertanyya Evropejskoj ystorii Gotfryda Axenvalla y polytycheskoj Ystorii Samuyla Puffendorfa.* – Moscow, 1788. – 70. Print. 14. *Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrainy v misti Kyevi.* 15. Shmurlo E. *Mytropolyt Evgenyj kak uchenij: rannye godi zhyzny 1767–1804.* – Shmurlo Evgenyj. – SPb, 1888. – 456. Print. 16. Shporlyuk R. *Kartografuvannya Ukrainy: vid prostoru identychnosti do prostoru rishen.* – Shporlyuk R. Formuvannya modernyx nacij. Ukrainyа. Rosiya. Polshha. – Shporlyuk Roman. – Kyiv, 2013. – 390 – 404.

Print. 17. Archambault S. *Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782).* –

Archambault Sylvie, Wakoulenko Serhii. – Paris: Institut d'études Slaves, 2010. – 116. Print.

Надійшла (received) 09.10.2015 р.

Маслійчук Володимир Леонтійович, канд. іст. наук, провідний науковий співробітник ОКЗ Центр охорони культурної спадщини, Харків; Тел.: +380997156078; e-mail: masliychuk@gmail.com

Masliychuk Volodimir, PhD, leading researcher of the Center for Protection of Cultural Heritage, Kharkiv; Tel.: +380997156078; e-mail: masliychuk@gmail.com

УДК [930+81] “17”:929

До біографії Івана Переверзева харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. / В. Л. Маслійчук // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 56 (1165). – С. 39–44. Бібліогр.: 17 назв. – ISSN 2079-0813.

Іван Панасович Переверзєв (бл.1750 – літо 1796) – автор «Кратких правил Российского правописания» (1782) та ймовірний автор «Топографічного опису Харківського намісництва» (1788), керівник відкриття народних училищ у Харківському намісництві 1789 – 1796 рр. Наявні біографічні дані про цю постать містили низку помилок. Завдяки архівному пошуку вдалося виявити приблизний рік народження та дату смерті цієї постаті, родинний стан та подробиці його кар'єри. Діяльність Івана Переверзєва – приклад переходу від схоластичної освіти до світських новацій та появи перших творів з історії та мовознавства, пов'язаних із Харковом.

Ключові слова: Іван Переверзєв, Просвітництво, народні училища, Харківський колегіум, освіта, Харківське намісництво.

УДК [930+81] “17”:929

К биографии Ивана Переверзева харьковского историка и языковеда конца XVIII в. / В. Л. Маслийчук // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 39–44. Бібліогр.: 17 назв. – ISSN 2079-0813.

Іван Афанасьєвич Переверзєв (ок.1750 – лето 1796) – автор «Кратких правил Российского правописания» (1782) та вероятный автор «Топографического описания Харьковского наместничества» (1788), директор и руководитель открытия народных училищ в Харьковском наместничестве 1789 – 1796 гг. Биографические замечания об этом деятеле содержали определенные ошибки. Благодаря архивным изысканиям удалось определить приблизительный год рождения и дату смерти Ивана Переверзева, семейное состояние и подробности его карьеры. Деятельность Ивана Переверзева – пример перехода от схоластического образования к светскому и появление первых сочинений с истории и языковедения, связанных с Харьковом.

Ключевые слова: Иван Переверзев, Просвещение, народные училища, Харьковский коллегиум, образование, Харьковское наместничество.

UDC[930+81] “17”:929

By the biography of Ivan Pereverzev Kharkiv historian and linguist end of the XVIII century / V. L. Masliychuk // Bulletin of NTU “KhPI”. Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU “KhPI”, 2015. – № 56 (1165). – P. 39–44. – Bibliogr.: 17. – ISSN 2079-0813.

Ivan Afanasievich Pereverzev (CA. 1750-1796 summer) was the author of “A Summary of the rules of the Russian spelling” (1782) and the purported author of the “Topographic description of the Kharkiv province” (1788), head of the opening of schools in Kharkiv province in 1789-1796. Previous biographers have made few mistakes about Ivan Pereverzev’s biography. Thanks to my archival searches have been able to determine year of birth and date of death of Ivan Pereverzev, details about his career. Activity of Ivan Pereverzev is an example of the transition from the scholastic education to secular initiatives, the emergence of the first compositions with the history and linguistics in Kharkiv.

Keywords: Ivan Pereverzev, enlightenment, schools, Kharkiv Collegium, education, history, Kharkiv province.

Я. В. МОТЕНКО, Є. К. ШИШКІНА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЯНСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Пропонована стаття є результатом комплексного дослідження виробничих відносин у аграрній сфері Харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років. Автори розкривають зв'язок специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху і визначають економічні і соціальні чинники, що вплинули на радикалізацію селянського руху в краї. Зазначено, що головними наслідками ринкової трансформації економіки регіону на початку ХХ століття стало дистанціювання селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості, від проблем землеробства і становлення господарств фермерського типу. Показано, що погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни посилювало прагнення селянства до примусового перерозподілу землі.

Ключові слова: Харківська губернія, земельне питання, аграрна реформа П. А.Столипіна, селянський рух, Українська революція 1917–1921 років.

Вступ. Тривалий час вітчизняна історична наука, характеризуючи українського селянина як суб'єкта історичного процесу, переважно звертала увагу на кількість землі і худоби, що перебувала у розпорядженні хлібороба. Недостатня увага під час досліджень надавалася таким суспільно-важливим чинникам, як географічні умови проживання, вік, стать, освіченість, етнічна приналежність, ідеологічні переконання, володіння певним ремеслом. Проте лише при врахуванні вищезазначених факторів можливе об'єктивне відтворення картини участі сільського населення України, зокрема селянства Харківської губернії, у подіях 1917–1921 років.

Метою пропонованої статті є розкриття зв'язку специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху і визначення економічних та соціальних чинників, що вплинули на радикалізацію селянського руху в краї.

Виклад основного матеріалу. Окремі аспекти даного питання було відображено в роботах Калініченка В. В., Майстренка В. С., Маслова М. П., Решодька П. Ф., Семененка В. І. [1–9].

У 1917 році Харківська губернія в адміністративному відношенні поділялася на 11 повітів: Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Валківський, Харківський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський [7, с. 15]. На той час в регіоні проживало 3452000 мешканців [9, с. 123]. Потрібно відзначити, що Харківська губернія була одним з найбільш густонаселених регіонів України. Щільність сільського

населення досягала тут близько 62 чоловіки на 1 км² [1, с. 19]. Навіть після трьох років Громадянської війни, втративши близько 973192 своїх мешканців, за кількістю населення край поступався лише Київській, Подільській і Донецькій губерніям [12, с.81]. Найбільш заселеними повітами Харківської губернії були Старобільський і Харківський, на їхній території проживало відповідно 14,3% і 14,7% від загальної кількості населення в краї. Найменш заселеними були Валківський і Охтирський повіти. Тут проживало відповідно 5,6% і 6% від загальної кількості населення в краї [2, с. 24].

Аграрне населення становило 84% мешканців Харківської губернії (2908000 чоловік) [9, с.123]. За станом ознакою близько 90% аграрного населення Харківщини складало селянство, 78% селян безпосередньо займалися хліборобством [2, с.24]. Більшість селянства регіону проживало в селах і хуторах з населенням від 20 до 200 чоловік [1, с.19].

Етнічно населення Харківщини складалося з українців (79%), росіян (17,1%), євреїв (2,5%), поляків (0,4%), німців (0,1%) та представників інших етносів (0,7%). Сільське населення Харківської губернії було представлено переважно українцями, які становили понад 80% селянства губернії [12, с.85–86].

Таким чином, основні питання соціально-економічного життя Харківської губернії були пов'язані з розвитком сільського господарства. Селянським суспільним ідеалом була особиста свобода в поєднанні з працею на землі. У своїх спогадах гетьман Української Держави П. П.Скоропадський зазначав: «Українець за своєю природою, за традиціями зовсім не схильний йти

на завод» [11, с.287]. Як наслідок, в умовах, коли дедалі помітнішу роль в економічному житті тогочасного суспільства почали відігравати промисловість і торгівля, для селянина виявилось складним завданням відмовитись від звичних форм господарювання [13, с.25].

Капіталістична трансформація господарства губернії була тісно пов'язана з інтенсивним будівництвом залізничних шляхів сполучення і активним розвитком підприємств, пов'язаних з переробкою технічних культур, насамперед цукрових буряків. В Харківській губернії у 1914 році налічувалося 29 пісочних і 4 рафінадних цукрових заводи [14, с.6]. Ринкові перетворення в економіці Харківської губернії були тісно пов'язані з процесами внутрішньої трудової міграції. Остання була зумовлена значним аграрним перенаселенням в краї і дефіцитом земельних ресурсів. Внаслідок загальноросійської аграрної реформи 1861 року поміщицькі селяни Харківської губернії отримали у своє розпорядження душеві наділи розміром не більше 2,5 десятин. Це був найменший з селянських наділів, що існували в пореформеній Російській імперії [15, с.6]. Таким чином, загальні розміри наділів 467 тисяч колишніх поміщицьких селян скоротилися з 638936 до 475654 десятин, тобто приблизно на 27%. В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тисяч селян-дарствеників або неокладних, які отримали приблизно по 1 десятині орної землі, а також понад 14 тисяч селян, що перебували до реформи на становищі дворових, згідно умов реформи взагалі не одержали польових наділів [6, с.56].

За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селян земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок ХХ століття наділи колишніх поміщицьких селян зменшилися до 1,3 десятини землі на наявну душу. Отже, в сільській місцевості Харківської губернії поступово зростала кількість робітників, що не могли реалізувати себе як повноцінні господарі-хлібороби. За кількістю «зайвої» робочої сили серед сільського населення Харківська губернія посідала четверте місце серед дев'яти губерній України, поступаючись за показниками лише Волинській, Київській і Подільській губерніям [16, с.120].

Намагаючись вийти із скрутного матеріального становища, частина безземельного і малоземельного селянства Харківської губернії

поєднувала працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості. Сферою застосування їхніх вмінь і навичок стала форма малого товарно-виробничого підприємництва, яке за термінологією початку ХХ століття іменувалося «кустарним промислом» або «селянською промисловістю». Це були підприємства, на яких працювало до 30 чоловік, що займалися, головним чином, обробкою рослинної, мінеральної і тваринної сировини. На 1914 рік вони задовольняли близько третини потреб місцевого населення в промислових товарах [5, с.4].

Значна частина селян-«промисловців» працювала на цукрових заводах, що були зосереджені в Сумському, Охтирському, Богодухівському і Лебединському повітах. Більшість з 19 тисяч робітників цукрової промисловості губернії були селянами [14, с.6]. Висока активність «промисловців» спостерігалася також в Харківському повіті, що було зумовлено близькістю губернського індустріального центру.

Таким чином, у 1913 році в Харківській губернії нараховувалося 454 тисячі селян-«промисловців», 29,7% селян поєднували «промисли» з веденням власного сільського господарства, 33,1% селян частково поєднували ці заняття, 34% – фактично не займалися власним господарством [17, с.129]. У 1914 році кустарне виробництво становило 35% загальногубернського промислового виробництва. Особливо широкий ринок збуту товарів був у бондарів і гончарів – їх продукція задовольняла потреби населення регіону на 100% [5, с.13].

Однак більшість малоземельного селянства Харківської губернії, всіляко намагалася зберегти свої ділянки, не бажаючи перетворюватися в заводських робітників і ремісників. У 1917 році з 450644 селянських господарств Харківської губернії 22% зовсім не мали орної землі, у 4,9% селянських господарств було до 1 десятини орної землі, у 18,6% – від 1 до 3 десятин, у 16,9% – від 3 до 5 десятин, у 22,8% – від 5 до 10 десятин, більше 10 десятин мали тільки 14,8% селянських господарств [7, с.13]. Втім, вважаючи селянський двір в Україні з 3 десятинами землі малоземельним, слід пам'ятати, що подібного розміру господарства у Бельгії, Данії, Німеччині, Норвегії, Франції не вважалися ні малоземельними, ні бідняцькими [8, с.160; 18, с.26]. Так, наприклад, у Бельгії 84% фермерів мали господарства з земельними ділянками, розміром близько 3 десятин [9, с.139].

Але їхні господарства вважалися цілком забезпеченими. Скрутне матеріальне становище малоземельного селянства Харківської губернії було зумовлене, насамперед, не розмірами наділів, а низькою культурою землеробства. 53,3% селянських господарств в губернії практикували трипільну систему обробітку ґрунту, 33,4% селянських дворів користувалися двопільною системою, багатопільну систему, більш досконалу, ніж вищезазначені способи обробітку ґрунту, використовували лише 6,7% селянських господарств. Надзвичайно складне становище на Харківщині склалося з угноєнням земель сільськогосподарського призначення. В 63,8% селянських господарств в регіоні не удобрювали землю взагалі [2, с.25].

Важливими чинниками, що впливали на ефективність ведення господарства, були наявність робочої худоби і достатньої кількості реманенту. У 1913 році 40% селянських господарств губернії не мали плугів [7, с.10]. У 1917 році кожне друге з малоземельних господарств було вимушене наймати робочу худобу, не маючи власної [1, с.60–64]. Як правило врожайність цих господарств у середньому була на 40–50% нижча, ніж у господарствах поміщиків та заможного селянства [7, с.10]. Намагаючись поліпшити власне матеріальне становище, малоземельне селянство часто вдавалося до оренди поміщицької землі. У 1913 році 36,7% селянських господарств губернії орендували землю [7, с.9]. Переважною формою оренди в той час була капіталістична – 87,3% всієї орендної землі здавалося за гроші. В середньому по губернії орендна плата становила в 1913 році – 21 карбованець 60 копійок, в 1914 році – 19 карбованців 80 копійок, в 1915 році – 20 карбованців 20 копійок за десятину; в 1917 році орендна плата була на такому ж рівні, як і в 1915 році [7, с.9–10]. Таким чином, селянин витрачав кошти не на інтенсифікацію свого господарства, а на його екстенсивний розвиток. Зрозуміти, що збільшення площі ріллі не є гарантією підвищення ефективності господарства, українському селянству заважав його низький освітній рівень. У 1913 році в середньому в повітах Харківської губернії серед сільського населення налічувалося лише від 18% до 28% грамотних [9, с.140].

Обезземлення люмпенізувало українського селянина, вселивши в нього ілюзорну ідею зрівняльного розподілу землі, як засобу вирішення питання аграрного прогресу. Негативні емоції селянина, спрямовувалися

проти тих, хто мав більше землі ніж він. Насамперед це стосувалося поміщиків. Ситуація погіршувалася тим, що значна частина малоземельного селянства щоб вижити була змушена найматися на роботу до поміщицьких маєтків. Протягом 1913–1917 років в Харківській губернії щорічно у поміщицьких господарствах працювали приблизно 25285 робітників, одночасно майже 14675 робітників наймалися на роботу до заможних селянських господарств, що склали в Харківській губернії окрему групу селянських дворів [19, с.48].

Так історично склалося, що на противагу північно-західним повітам Харківської губернії, де мала місце висока концентрація поміщицького землеволодіння, значні земельні масиви південно-східних повітів регіону належали селянству. Причина полягала в тому, що 90% селянства Старобільського, Куп'янського, Зміївського та Ізюмського повітів склали колишні державні селяни [2, с.166]. Після скасування кріпосного права саме вони отримали по 4,5 десятини землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян [6, с.56]. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Ізюмського повітів.

Однак, наявність значного наділу землі в умовах капіталістичних відносин вже не була гарантією економічного процвітання. По-справжньому реалізувати потенціал своїх наділів господарі могли лише отримавши право на вільну економічну ініціативу. Але це право їм було надано державою лише у 1906 році після запровадження аграрної реформи П. А.Столипіна.

На початку ХХ століття в Харківській губернії налічувалося 93,2% селянських дворів з общинною формою землеволодіння, 94,5% усієї надільної землі в губернії були власністю общини [2, с.76]. На певному етапі община, як неофіційна демократична організація сільської громади, відігравала позитивну роль у житті селянства. Саме община часто була єдиним гарантом соціального захисту селянина від фінансово-податкового і судового свавілля державних органів влади. Слід також відзначити, що українська сільська громада не практикувала регулярного перерозподілу земельних наділів своїх членів. Це вигідно відрізняло її, наприклад, від російської селянської общини, де панував зрівняльний переділ землі. Таким чином, якщо російський общинник періодично працював на новій ділянці, український селянин знав, що в його розпорядженні буде лише певний наділ,

котрий залишиться у спадкове користування його нащадкам. До того ж, на відміну від російської общини українська сільська громада оподатковувала своїх членів пропорційно площі їхнього землекористування, а не кількості робітників в сім'ї. Отже, українська селянська община мала більш помітну, ніж у російському селі, земельну і майнову диференціацію, більш сильний розвиток індивідуалізму і менш розвинуту кооперацію. Проте, спільною особливістю і російської, і української общин була наявність черезсмужжя [20, с.452].

Черезсмужжя, як наслідок поділу землі різної якості, призводило до неефективного використання робочого часу і єдиної для всіх господарів сівозмін, що не дозволяло оперативно реагувати на зміни кон'юктури ринку. Тому програма створення фермерських господарств, що була запропонована прем'єр-міністром П. А. Столипіним, передусім зацікавила підприємницькі налаштовану частину селянства Харківщини. За числом утворених індивідуальних селянських господарств Харківська губернія посіла друге місце серед дев'яти українських губерній: до 1915 року у краї з общини вийшло до 35% колишніх її членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі. 80% селян, що вийшли з общини, перейшли до відрубного або хутірського господарства [2, с.76]. Найбільший успіх реформа мала в Богодухівському, Старобільському, Куп'янському, Валківському, Ізюмському й Зміївському повітах. Тут вийшли з общини відповідно 47,6%, 22,2%, 42,3%, 28,4%, 24%, 39,3% селянських дворів [2, с.65].

Столипінська аграрна реформа мала позитивне значення для економічного розвитку селянських господарств Харківської губернії, що були орієнтовані на виробництво товарної продукції. Вихід з общини дозволив господарям хуторів і відрубів стати власниками своєї землі і інтенсифікувати її обробіток, скоротити дальнотемелля та черезсмужжя, застосовувати раціональні сівозмін. Вже в 1912 році хутірські та відрубні господарства збирали зернових на 30 пудів більше з десятини, ніж господарства общинників [2, с.120]. Тому саме в Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах збирали найбільші врожаї пшениці [6, с.58]. Її вирощування вимагало значних зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої техніки, а тому було під силу тільки економічно сильним господарствам.

Довгий час в вітчизняній історіографії існувала теза про «куркульський»,

експлуаторський характер одноосібних селянських господарств Старобільського, Куп'янського, Ізюмського, Зміївського та Валківського повітів Харківської губернії [21, с.125; 22, с.20]. Однак «куркулем» на селі найчастіше називали сільського лихваря, для якого позика під проценти була головним джерелом прибутків, або перекупника, який торгуючи хлібом, вдавався до шахрайства [23, с.53; 24, с.12].

Селяни-багатії серед тих, що виходили з общини, становили лише 4–5% [2, с.73]. Як правило багаті селяни дуже неохоче погоджувалися на вихід з общини, оскільки остання давала їм можливість безкоштовно випасати на общинних вигонах велику кількість худоби. До того ж багатії були власниками сільських крамниць, шинків, кам'яних будинків, котрі, зважаючи на їх велику вартість, було важко перенести на хутір. Багатому селянинові, який вже досяг успіху при старій системі господарства, не було сенсу ризикувати заради можливості ведення реформованого господарства. Натомість, на такий ризик йшли селяни, що не мали достатку, але були ініціативними, кмітливими та працелюбними. Тому більшість селян, що розпочали працювати на хуторах і відрубках Харківської губернії, належали до категорії бідних і середніх селян, останні склали по Харківській губернії 49,4% загальної кількості всіх «столипінців» [2, с.72]. Як свідчать джерела, у 1917 році у Богодухівському повіті на одне хутірське господарство припадало 5 десятин землі, а на одне відрубне – 4,8 десятин, у Валківському відповідно 4,6 і 3,7 десятин, у Зміївському – 11,6 і 7,4 десятин, у Ізюмському – 13 і 4,1 десятин, у Куп'янському – 7,5 і 7,2 десятин, у Старобільському – 14,4 і 12,2 десятин [2, с.32].

Проте в середньому в одному такому господарстві використовували працю лише одного найманого робітника, рідше – двох робітників [19, с.48]. Отже, основною робочою силою в господарстві був саме власник і члени його сім'ї. Потрібно також відзначити, що створення одноосібного господарства виявилось нелегкою справою у фінансовому відношенні. Значна частина «відрубників» згодом не змогла розрахуватися з селянським банком за надані позики [2, с.104]. Проте процес становлення селянських господарств фермерського типу в Харківській губернії ускладнювався причинами не лише економічного характеру, а й соціального. Общинне селянство, що більше цінувало стабільність і впевненість, ніж

ефективність та прогрес, пов'язаний з ризиком, з недовірою і підозрою ставилося до тих, хто відмовився від традиційного общинного стереотипу світогляду. Негативні настрої селян-общинників посилювалися внаслідок передачі селянам-відрубникам частини найкращих общинних земель [25, с.120]. Так, наприклад, деякі селяни-общинники вважали, що оскільки надільна земля їм належала як колишнім державним селянам, то виділяти на неї відрубників не можна [3, с.157–158]. Вже в 1910–1915 роках суперечки з приводу права власності на найродючіші надільні землі в губернії між общинами і «століпінцями» почали набувати обрисів громадянського конфлікту. У 1911 році в селі Вільшани Лебединського повіту противники виділів з общини підпалили клуню з хлібом уповноваженого від відрубників Г. Яременка і заважали гасити йому пожежу [3, с.160]. В березні 1914 року в селі Уди Харківського повіту мали місце випадки захоплення селянами-общинниками земель, що належали відрубникам [3, с.163]. В квітні 1915 року в селі Нижня Сироватка Сумського повіту відбувся масовий виступ селян-общинників. Вони припинили землемірні роботи, розгромили волосне правління, прогнали поліцію і вбили двох селян-відрубників [25, с.120]. Проте, незважаючи на всі перешкоди, певна частина селянства Харківської губернії продемонструвала стійке прагнення до створення індивідуальних господарств. До 1917 року на надільних і куплених селянських землях в Харківській губернії існувало 17786 хуторів і 88863 відрубів, усього 106649 одноосібних, цілком незалежних від общини селянських господарств [4, с.14].

Важливим чинником, що суттєво впливав на формування структури ринку сільськогосподарських продуктів в Харківській губернії, були поміщицькі господарства. На 1917 рік в Харківській губернії налічувалося 4042 дворянських володіння [8, с.161]. В цілому фонд орної землі поміщицьких володінь становив близько одного мільйона десятин, з них більш ніж 500 тисяч десятин займали посіви цукрових буряків [10, с.119]. Найбільша концентрація поміщицьких землеволодінь спостерігалася в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах [2, с.30–31]. Починаючи з другої половини XIX століття значна кількість поміщицьких господарств в Харківській губернії, орієнтуючись на ринковий попит, поступово збільшувала посіви під технічні культури, насамперед під цукрові буряки. Зокрема, в Сумському, Лебединському, Охтирському і

Богодухівському повітах посіви цукрового буряка займали 35% поміщицьких полів [2, с.28]. На початку XX століття заводи Харківської губернії виробляли щороку 320 тисяч тонн цукру, 90% сировини, що надходила на ці заводи, забезпечували саме поміщицькі економії Харківської губернії [9, с.140]. Найбільш відомими цукрозаводчиками Харківської губернії стали династії Терещенків і Харитоненків [26, с.15; 27, с.3].

Значним попитом за кордоном користувалася також і пшениця, що була вирощена в поміщицьких економіях Харківської губернії [6, с.58]. У 1913 році чистий експорт пшениці в борошні залізницею з Харківської губернії становив більш ніж чотири мільйони пудів [28, с.9]. Того ж року серед дев'яти губерній України Харківщина посіла п'яте місце за експортом ячменю і жита, вивізши 34 мільйони пудів зерна [16, с.121]. Більшість товарного зерна, що постачала губернія на ринок, надходили з поміщицьких економій [9, с.140]. До 1917 року поміщицькі господарства залишалися непереможними конкурентами для селянських господарств фермерського типу. Вміле використання добрив, застосування більш досконалих агротехнічних засобів імпортного виробництва дозволяло підтримувати власникам економій продуктивність праці в 4–5 разів вищою ніж в селянських господарствах [9, с.141; 2, с.28]. В середньому поміщики збирали на 30 пудів зернових більше з кожної десятини, ніж селяни [2, с.28]. Про інтенсивний характер поміщицьких господарств свідчить і той факт, що подібні врожаї їхні власники отримували, маючи у своєму володінні лише 35,8% земельного фонду губернії, в той час як селянські надільні землі становили 59,2% [7, с.8].

З початком Першої світової війни процес розвитку аграрного сектору економіки Харківської губернії зазнав помітних змін. Становище значної частини селянських господарств погіршилося. Найвідчутніше на матеріальному добробуті селянства Харківщини позначилася мобілізація працездатного населення. Протягом 1914–1917 років у Харківській губернії із сільської місцевості було призвано до діючої армії 337285 осіб, або 49,2% всіх працездатних чоловіків. Як наслідок, у 1917 році в регіоні налічувалося 171980 селянських господарств без чоловіків робочого віку [7, с.12]. Це складало 37,2% від загальної кількості селянських господарств в краї. Таким чином, працю чоловіків на селі замінила малопроодуктивна праця літніх людей, дітей та

жінок. Останні становили в середині 1917 року 64,3% всього працездатного населення селянських господарств губернії [7, с.12].

Різке погіршення матеріального становища призвело до загострення соціальних протиріч на селі. Були непоодинокими випадки, коли більш заможні селяни відкуповувалися за хабарі від призову до армії, в той час як у їхніх односельців забирали на війну єдиного робітника, котрий утримував сім'ю. Такий стан справ викликав обурення серед більшості сільського населення в краї, а також і в середовищі мобілізованих до армії [7, с.12]. Вкотре спостерігалось загострення конфліктів з приводу землевпорядних робіт між селянами-общинниками і селянами-одноосібниками. З початку війни на Харківщині почали виникати так звані «жіночі» бунти проти здійснення землевпорядних заходів. У вересні 1914 року в одному із сіл Куп'янського повіту група селянок протестувала проти виділу земель відрубникам [3, с.161]. Навесні 1915 року в селі Уди Харківського повіту селянки – жінки мобілізованих, під впливом листів з фронту почали заорювати землі відрубників [25, с.123].

29 листопада 1916 року був прийнятий закон про надзвичайні продовольчі заходи, щоб задовольнити потреби армії. Опинившись під тягарем реквізицій, селянство Харківської губернії почало скорочувати посівні площі, що в свою чергу призвело до різкого зниження врожайності. Так, у 1916 році посівні площі в регіоні скоротилися проти 1913 року на 9,5%, в 1917 році – на 10,6% , а врожайність зернових культур в 1917 році проти 1916 року впала майже на 40% [7, с.13].

В умовах воєнного часу, ставлення селянства Харківської губернії до панівних класів населення стало ворожим. У 1915 році в Харківській губернії стають частими випадки самовільного захоплення селянами поміщицьких пасовиськ для випасу своєї худоби. В Охтирському і Сумському повітах селяни масово грабували сіно, соломі і дрова в економіях, здійснювали вирубку поміщицьких лісів [25, с.119]. В цей час посилюється страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Головною вимогою було підвищення зарплати. Зокрема, 15 травня 1916 року у селі Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які працювали на прополці буряків. Вони вимагали збільшити денну платню з 55 до 70 копійок в день. У селі Юнаківка цього ж повіту робітники припинили роботу 17 травня 1916 року, коли дізналися, що замість 50 копійок

в день, вони будуть одержувати 45 копійок [25, с.119]. Обидва страйки переросли в заворушення, які супроводжувались розгромом магазинів місцевих купців і сутичками з поліцією.

Стихійне виявлення незадоволення внутрішньоекономічною ситуацією в країні у вигляді погромів селянство Харківської губернії демонструвало протягом всього періоду війни. 18 серпня 1914 року відбувся погром Богодухівського волосного управління, під час якого селяни вимагали видачі допомоги сім'ям мобілізованих. Майже одночасно аналогічні події відбулися в селах Старобільського повіту. В листопаді 1914 року в селі Велика Камишеваха Ізюмського повіту близько тисячі селян, що були незадоволені затримкою видачі допомоги сім'ям мобілізованих загрозували самосудом членам волосного правління [25, с.119]. 30 травня 1916 року в місті Старобільськ Харківської губернії кілька сотень селян здійснили погром магазинів на місцевому ринку, протестуючи проти підвищення цін [25, с.121]. Подібні заворушення відбулися також в Охтирському і Богодухівському повітах Харківської губернії.

Висновки. Таким чином, напередодні Української революції 1917– 1921 років в селянському середовищі Харківської губернії склалася надзвичайно складна ситуація. Вона була зумовлена такими чинниками, як капіталістична трансформація економіки регіону; аграрне перенаселення і зубожіння селян; значна нерівномірність розвитку агротехніки в селянських і поміщицьких господарствах та посилення конкурентоспроможності останніх; становлення селянських господарств фермерського типу і створення гірших умов для общинників; політична та загальноекономічна кризи, що охопили Російську імперію під час Першої світової війни і привели до погіршення становища бідніших селянських дворів.

Потрібно визнати, що більшість селян Харківської губернії виявилася не готовою відмовитись від традиційного способу життя. На початку ХХ століття соціальна структура сільського населення регіону мала такий вигляд: 15% становили селяни, які поєднували працю в сільському господарстві із заробітками у промисловості, 23% селян були власниками одноосібних господарств, 62% склали селяни-общинники. Основна маса селян-«промисловців» була сконцентрована в Сумському, Лебединському, Охтирському, а також в Харківському і Богодухівському повітах. Частина селян-«промисловців» була позбавлена

орної землі, тому дистанціовалася від проблем, безпосередньо пов'язаних з землеробством. Під час Української революції 1917–1921 років це стане одним з чинників, що будуть сприяти ідеологічному і організаційному розколу регіонального селянського руху.

Серед хліборобської більшості селянства Харківської губернії існували серйозні протиріччя, котрі завадили йому у 1917–1921 роках виступити єдиним фронтом на захист власних економічних, політичних і національних інтересів. Аграрна реформа П. А. Столипіна внесла розкол в лави общинного селянства регіону, дозволивши його найбільш ініціативній частині стати на шлях створення фермерських господарств. Проте відчуження общинної землі для хутірських і відрубних господарств стало одним з приводів для з'ясування особистих рахунків між одноосібниками і селянами-«общинниками» у 1918–1921 роках.

Надзвичайно стійким у свідомості більшості селян Харківської губернії виявився міф про зрівняльний розподіл земельного фонду регіону

Список літератури: 1. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / *В. В. Калініченко.* – Харків: Основа, 1991. – 131 с. 2. *Майстренко В. С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / *В. С. Майстренко.* – Харків, 1997. – 195 с. 3. *Майстренко В. С.* Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) / *В. С. Майстренко.* // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – Харків: 1999. – № 441. – Сер. Історія. – Вип. 31. – С. 156–165. 4. *Майстренко В. С.* Здійснення столипінських аграрних реформ в Харківській губернії (1906–1915 рр.) / *В. С. Майстренко* // Матеріали Міжнар. наук.-практичної конф. «Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація». – Харків, 2001. – С. 14–16. 5. *Маслов М. П.* Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії у 1861–1914 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. / *М. П. Маслов;* Харків. держ. пед. ун-т. – Харків, 1998. – 16 с. 6. *Маслов М. П.* Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії / *М. П. Маслов.* // 36. наук. пр. Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: ОВС, 1999 – Вип. 3. – С. 55–61. 7. *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / *П. Ф. Решодько.* – Харків: Вид-во ун-ту, 1972. – 170 с. 8. *Семененко В. І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки) / *В. І. Семененко* – Харків: Основа, 1995. – 400 с. 9. *Семененко В. І.* Над Харківщиною – революції тайфун / *В. І. Семененко.* // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 173–180. 10. *Куличенко М. І.* Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920) / *М. І. Куличенко.* – Харків: Изд-во ун-та, 1966. – 246

як найефективніший засіб аграрного процесу. В майбутньому селянство Харківщини стане заручником цієї ілюзії, дозволивши тим самим маніпулювати собою різними політичними силами.

Каталізатором деструктивних емоцій сільського населення стало погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни. Бойові дії розпочалися саме під час збору нового врожаю, тому масові мобілізації чоловічого населення значно ускладнили становище багатьох селянських сімей. Підвищення цін на товари першої необхідності, військові ревізиції, беззахисність малозабезпеченого селянства перед сваволею державних органів влади, неспроможність урядового чиновництва знайти спільну мову з більшістю сільського населення – все це провокувало сільське населення Харківщини на соціальний протест. Швидке зубожіння значної частини населення створило умови, за яких зменшилась кількість селян, котрі боялися втратити в акціях масового протесту більше, ніж здобути.

с. 11. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / *П. Скоропадський.* – Київ: Філадельфія, 1995. – 493 с. 12. *Хоменко А.* Національний склад населення України по новіших даних / *А. Хоменко.* // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7. – С. 86–93. 13. *Присяжнюк Ю. П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – поч. XX ст.) / *Ю. П. Присяжнюк.* // Україн. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33. 14. *Плугатьєв П. Г.* Крестьянское движение в Харьковской губернии в период Первой мировой войны / *П. Г. Плугатьєв.* // Сб. Харьков. военного ин-та. – 1958. – Т. XXIII. – С. 5–13. 15. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сб. документов. – Харьков: Б.и, 1961. – 322 с. 16. *Остапенко С.* Капіталізм на Україні / *С. Остапенко.* // Червоний шлях. – 1924. – № 1–2. – С. 112–135. 17. *Проскура Н. Л.* Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії / *Н. Л. Проскура.* // Наук. зап. ХДП імені Г. С. Сковороди. – Київ; Харків; 1951. – Т. XII. – Істор. сер. – С. 123–131. 18. *Сусоров С. В.* Партія соціалістів-революціонерів і столипінська аграрна реформа / *С. В. Сусоров.* – Херсон: Херсон. держ. техн. ун-т, 1988. – 37 с. 19. *Проскура Н. Л.* Сільськогосподарські переписи 1916–1917 рр. як джерело дослідження аграрних відносин у Харківській губернії / *Н. Л. Проскура.* // Історичні джерела та їх використання. – Київ: 1972. – Вип. 7. – С. 44–49. 20. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / *Б. Н. Миронов.* – С.Пб, 1999. – Т. 1. – 461 с. 21. *Короливский С. М.* Победа Советской власти на Украине / *С. М. Короливский, М.*

А. Рубач, Н. И. Супруненко. – Москва: Наука, 1967. – 597 с. **22.** Белый П. Ф. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) / П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. – Київ: Вышш. шк., 1988. – 155 с. **23.** Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. / Р. Конквест. – Київ: Либідь, 1993. – 384 с. **24.** Суперанская А. Тайные языки / А. Суперанская. // Наука и жизнь. – 1998. – № 3. – С. 12–13. **25.** Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. П. Дорохова. // Україн. істор. журн. – 1978. – № 8. – С. 117–124. **26.** Вербицький М. Національна гордість: цукрозаводчики Терещенки / М. Вербицький // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовт. – 5 лист. – С. 15. **27.** Кисіль М. Харитоненки / М. Кисіль. // Слобідський край. – 1992. – 5 лют. – С. 3. **28.** Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту / О. Попов. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 253 с.

Bibliography (transliterated): 1. Kalinichenko V. V. *Selyans'ke hospodarstvo Ukrainy v dokolhospnnyu period (1921–1929)*. – V. V. Kalinichenko. – Kharkiv: Osnova, 1991. – 131. Print. 2. Maystrenko V. S. *Stolypins'ka ahrarna reforma v Kharkivs'kiy huberniyi*: Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. – V. S. Maystrenko. – Kharkiv, 1997. – 195. Print. 3. Maystrenko V. S. *Konfliktni sytuatsiyi v khodi provedennya stolypins'koyi ahrarnoyi reformy v Kharkivs'kiy huberniyi (1906–1915)*. – V. S. Maystrenko. – Visn. Khark. derzh. un-tu. – Kharkiv: 1999. – No 441. – Ser. Istoriya. – Vol. 31. – 156–165. Print. 4. Maystrenko V. S. *Zdiysnennya stolypins'kykh ahrarnykh reform v Kharkivs'kiy huberniyi (1906–1915)*. – V. S. Maystrenko. – Materialy Mizhnar. nauk.-praktychnoyi konf. «Ahrarni reformy v Ukraini: teoriya, istoriya, polityka, informatsiya». – Kharkiv, 2001. – 14–16. Print. 5. Maslov M. P. *Rozvytok selyans'koho promyslovoho pidpryemnystva u Kharkivs'kiy huberniyi u 1861–1914*. Avtoref. dys. kand. ist. nauk. 07.00.01. – M. P. Maslov. – Kharkiv. derzh. ped. un-t. – Kharkiv, 1998. – 16. Print. 6. Maslov M. P. *Selyans'ke zemlerobstvo v poreformeniy Kharkivs'kiy huberniyi*. – M. P. Maslov. – Zb. nauk. pr. Ser. Istoriya ta heohrafiya. Kharkiv. derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. – Kharkiv: OVS, 1999 – Vol. 3. – 55–61. Print. 7. Reshod'ko P. F. *Selyans'kyy rukh u Kharkivs'kiy huberniyi (berezen' 1917 – sichen' 1918)*. – P. F. Reshod'ko. – Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1972. – 170. Print. 8. Semenenko V. I. *Istoriya Skhidnoyi Ukrainy. Ponovlennya kaydaniv (1917–1922)*. – V. I. Semenenko – Kharkiv: Osnova, 1995. – 400. Print. 9. Semenenko V. I. *Nad Kharkivshchynoyu – revolyutsiyi tayfun*. – V. I. Semenenko. – Slobozhanshchyna. – 1999. – No 10. – 173–180. Print. 11. Skoropads'kyy P. *Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918*. – P. Skoropads'kyy. – Kyiv: Filadel'fiya, 1995. – 493. Print. 12. Khomenko A.

Natsional'nyy sklad naseleण्या Ukrainy po novishykh danykh. – A. Khomenko. – Chervonyy shlyakh. – 1923. – No 6–7. – 86–93. Print. 13. Prsyazhnyuk Y. P. *Mental'nist' ukrayins'koho selyanstva v umovakh kapitalistychnoyi transformatsiyi suspil'stva (druha polovyna XIX – poch. XX s.)*. – Y. P. Prsyazhnyuk. – Ukrain. istor. zhurn. – 1999. – No 3. – 23–33. Print. 14. Pluhatyrev P. H. *Krest'yanskoe dvyzhenye v Khar'kovskoy hubernyy v peryod Pervoy myrovoy voyny*. – P. H. Pluhatyrev. Sb. Khar'kov. voennoho yn-ta. – 1958. – Vol. XXIII. – 5–13. Print. 15. *Krest'yanskoe dvyzhenye v Poltavskoy y Khar'kovskoy hubernyyakh v 1902*. Sb. dokumentov. – Kharkiv, 1961. – 322. Print. 16. Ostapenko S. *Kapitalizm na Ukraini*. – S. Ostapenko. – Chervonyy shlyakh. – 1924. – No 1–2. – 112–135. Print. 17. Proskura N. L. *Sotsial'no-ekonomichni naslidky stolypins'koyi ahrarnoyi reformy v Kharkivs'kiy huberniyi*. – N. L. Proskura. – Nauk. zap. KhDPI imeni H. S. Skovorody. – Kyiv; Kharkiv; 1951. – Vol. XII. – Istor. ser. – 123–131. Print. 18. Susorov S. V. *Partiya sotsialistiv-revolyutsioneriv i stolypins'ka ahrarna reforma*. – S. V. Susorov. – Kherson: Kherson. derzh. tekhn. un-t, 1988. – 37. Print. 19. Proskura N. L. *Sil's'kohospodars'ki perepysy 1916–1917 yak dzherele doslidzhennya ahrarnykh vidnosyn u Kharkivs'kiy huberniyi*. – N. L. Proskura. – Istorychni dzherele ta yikh vykorystannya. – Kyiv: 1972. – Vol. 7. – 44–49. Print. 20. Myronov B. N. *Sotsyal'naya ystoriya Rossyy peryoda Ymperyy (XVIII – nachalo XX cent.) Henezys lychnosti, demokratycheskoy sem'y, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva: 2 v.* / B. N. Myronov. – SPb, 1999. – Vol.1.– 461. Print. 21. Korolyvskyy S. M. *Pobeda Sovet'skoy vlasty na Ukraine*. – S. M. Korolyvskyy, M. A. Rubach, N. Y. Suprunenko. – Moscow: Nauka, 1967. – 597. Print. 22. Belyy P. F. *Edynstvo deystviy v zashchytu zavoevanny revolyutsyy. Boevoe sodruzhestvo trudyashchykhysya Ukrainy y Rossyy v bor'be protyv kulatskoy vooruzhennoy kontrrevolyutsyy (konets 1920–1922)*. – P. F. Belyy, P. S. Dyshlevyy. – Kyiv: Vyssh. shk., 1988. – 155. Print. 23. Konkvest R. *Zhnyva skorboty. Radyans'ka kolektyvizatsiya i holodomor*: Per. z anh. – R. Konkvest. – Kyiv: Lybid', 1993. – 384. Print. 24. Superanskaya A. *Taynye yazyky*. – A. Superanskaya. – Nauka y zhyzn'. – 1998. – No 3. – 12–13. Print. 25. Dorokhova A. P. *Selyans'kyy rukh na Ukraini v roky pershoyi svitovoyi viyny* / A. P. Dorokhova. – Ukrain. istor. zhurn. – 1978. – No 8. – 117–124. Print. 26. Verbyts'kyy M. *Natsional'na hordist': tsukrozavodchyky Tereshchenky*. – M. Verbyts'kyy. – Ukraina i svit s'ohodni. – 1999. – 29 zhovt. – 5 lyst. – 15. Print. 27. Kysil' M. *Kharytonenky*. – M. Kysil'. Slobids'kyy kray. – 1992. – 5 lyut. – 3. Print. 28. Popov O. *Khlibna torhivlya Ukrainy. Peredvoyenna kryza ukrayins'koho khlibnoho eksportu*. – O. Popov. – Kharkiv: Radyans'kyy selyanyn, 1927. – 253. Print.

Надійшла (received) 29.11.2015

Мотенко Ярослав Володимирович, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ», Тел.: +380973861555; e-mail: motenko78@mail.ru

Motenko Yaroslav, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”, Тел.: +380982214021; e-mail: motenko78@mail.ru

Шишкіна Євгенія Костянтинівна, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ», Тел.: +380973861555; e-mail: motenko78@mail.ru

Shyshkina Yevheniia, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”, Тел.: +380982214021; e-mail: motenko78@mail.ru

УДК 94 (477.54) "1917/1921"

Соціально-економічна характеристика селянства харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України — Харків: НТУ «ХПІ», 2015. — № 56 (1165). — С. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

Пропонована стаття є результатом комплексного дослідження виробничих відносин у аграрній сфері Харківської губернії напередодні Української революції 1917–1921 років. Автори розкривають зв'язок специфіки розвитку сільськогосподарського сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху. Головними наслідками ринкової трансформації економіки регіону на початку ХХ ст. стало дистанціювання селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості, від проблем землеробства і становлення господарств фермерського типу. Показано, що погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни посилювало прагнення селянства до примусового перерозподілу землі.

Ключові слова: аграрна реформа П. А. Столипіна земельне питання, селянський рух, Українська революція 1917–1921 років, Харківська губернія.

УДК 94 (477.54) "1917/1921"

Социально-экономическая характеристика крестьянства Харьковской губернии накануне Украинской революции 1917–1921 годов / Я. В. Мотенко, Е. К. Шишкина // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України — Харків: НТУ «ХПІ», 2015. — № 56 (1165). — С. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

Данная статья является результатом комплексного исследования производственных отношений в аграрной сфере Харьковской губернии накануне Украинской революции 1917–1921 годов. Авторы раскрывают связь специфики развития сельскохозяйственного сектора экономики Харьковщины с возникновением местного крестьянского движения. Главными последствиями рыночной трансформации экономики региона в начале ХХ века стало дистанционирование крестьян, которые сочетали труд в сельском хозяйстве с заработками в промышленности, от проблем земледелия и становления хозяйств фермерского типа. Показано, что ухудшение внутриэкономической ситуации в стране в результате Первой мировой войны усилило стремление крестьянства к принудительному перераспределению земли.

Ключевые слова: аграрная реформа П. А. Столыпина, земельный вопрос, крестьянское движение, Украинская революция 1917–1921 годов, Харьковская губерния.

UDC 94 (477.54) "1917/1921"

Social and Economic Characteristic of Kharkiv Guberniya Peasants on the Eve of Ukrainian Revolution of 1917–1921 / Yaroslav Motenko, Yevheniia Shyshkina // Bulletin of NTU "KhPI". Serie: Actual problems of Ukrainian history. — Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. — № 56 (1165). — P. 45-54. — Бібліографія: 28. ISSN 2079-0813.

The given article presents results of complex analysis of agrarian sphere productive relations in the Kharkiv guberniya on the eve of Ukrainian revolution of 1917–1921. The authors show the connection of Kharkiv agrarian sector development and local peasant movement origin. In the paper is emphasised that the main consequence of market transformations in the region economy of the early 20th century was peasants (working both in agriculture and industry) staying away of agricultural problems and farming economy creation. Stolypin agrarian reform played a progressive role in the development of guberniya agricultural industry; nevertheless it provoked the common land alienation conflict between peasant village communities and individual farmsteads. Peasant population overflow and agrotechnological backwardness problems remained undetermined. Most peasants low educational level didn't allow them to understand extensive production non-prospectivity therefore the myth of leveling guberniya land redistribution as the most effective agrarian progress feature stayed persistent idea in the peasant population consciousness. The worsening of state domestic economic conditions in consequence of the First World War strengthened peasants' aspiration for the forced land redistribution.

Key words: Kharkiv guberniya, land question, Stolypin agrarian reform, peasant movement, Ukrainian revolution of 1917–1921.

В. В. РЕЗНІКОВ

СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА ІЗ ДЕНІКІНСЬКИМ РЕЖИМОМ НА ХАРКІВЩИНІ (ЧЕРВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1919 Р.)

У статті розкрито причини встановлення та існування денікінського окупаційного режиму на території Слобожанщини в червні-грудні 1919 року. Аналізується білогвардійське законодавство, насамперед з аграрного та національного питань і відповідна реакція на нього із боку українського селянства. З'ясовано, що повстанський рух, який охопив всі повіти слобідських земель носив хаотичний, неорганізований «народний» характер. Спроби ж надати повстансько-партизанському руху організованого вигляду під більшовицьким керівництвом, були малоефективними та не мали необхідної масовості. Втім, окупаційний режим А. Денікіна, в свою чергу, не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, а тому селянство не стало міцним тилом для ЗСПР, що разом із контрнаступом Червоної армії призвело до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Ключові слова: А. Денікін, Зафронтбюро, Збройні сили Півдня Росії, селянський повстансько-партизанський рух.

Вступ. Від початку Української революції та падіння царизму, Харківщина перетворилася на арену політичного протистояння (весна – грудень 1917 року) між Тимчасовим Урядом, Українською Центральною Радою та пробільшовицькими силами. Починаючи ж із кінця грудня і по весну 1923 року слобожанські землі стали полем збройної боротьби між німецько-австрійською, червоною, білою арміями, силами Директорії, Революційною повстанською армією Н. Махна та численними повстанськими загонами самостійницької та анархістської політичної орієнтації. Найбільш непримиренним характером відзначалася війна між революційною та контрреволюційною Росією, важливим фронтом якої стали українські землі взагалі та території Харківщини зокрема в червні-грудні 1919 року. Третьою ж силою, яку намагалися залучити на свій бік обидва суперники в даний період, виступив найбільший прошарок українського населення – селянство, що мало в цій боротьбі власні економічні, політичні та національні інтереси та було важливим чинником перемоги того чи іншого супротивника. Актуальність даної роботи полягає в недостатній висвітленості у вітчизняній історіографії протистояння червоної та білої Росії на теренах Харківської губернії та роль місцевого селянства у цій боротьбі.

Проблема протистояння білого та червоного режимів від самого свого зародження набула найгострішої форми та стала обов'язковим розділом для низки історичних досліджень та мемуарів обох протидіючих сторін. Так впродовж

всього існування Радянського Союзу жоден із авторів узагальнюючих праць з проблематики Громадянської війни не обійшов увагою цього питання. Перші подібні розвідки побачили світ на початку 20-х років та продовжувалися впродовж всього існування СРСР [2; 3; 14; 23, 1, 33, 5]. Спільною рисою цих робіт була їхня заідеологізованість та демонізація білого руху із одночасною героїзацією «революційних бійців». Від 1991 року розпочалася та триває й досі зміна парадигми відносно білого руху, передусім в російській історіографії. Поряд із новими дослідженнями Д. Леховича, С. Карпенка та інших виходять друком у повному – не цензурованому об'ємі перевидання мемуарів керівників білого руху – А. Денікіна, М. Головіна, П. Врангеля, що було неприпустимо за існування радянського тоталітарного пресу в історичній науці [22; 19; 16; 9; 27].

Українська історіографія з цього питання поповнилась науковим доробком Я. Мотенка, Ю. Рябухи, О. Бойко, чії дослідження безпосередньо стосувалися протистояння червоних та білих окупантів на слобожанських землях та ролі в ньому українського селянства [24; 30; 6].

Мета дослідження полягає в аналізі причин та рушійних сил подвійної зміни ворожих до існування незалежної української держави режимів на землях Слобожанщини впродовж одного року та ролі в цьому аграрного населення в червні-грудні 1919 року.

Виклад основного матеріалу. Початок 1919 року знаменував собою остаточну консолідацію найбільш послідовних

антибільшовицьких сил, які діяли на півдні колишньої Російської імперії. 8 січня 1919 року генерал-лейтенант А. Денікін створив об'єднану армію, що отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоездів [11, с. 111]. На цей часовий проміжок влада ЗСПР поширювалась на південно-східну частину європейської території Росії від Каспію до Криму – Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм для розгортання наступу на землі України в Криму, в районі Керчі.

Трагедія українського народу в протистоянні білої та червоної Росії полягала в тому, що він програвав в незалежності від перемоги одного суперника над іншим. Якщо більшовики бачили Україну тільки радянською, то А. Денікін не розглядав навіть самої назви «Україна», не кажучи про її незалежність чи, бодай, автономію.

Заручившись допомогою Антанти, яка надавала білому рухові міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу, А. Денікін розпочав форсований наступ по всіх фронтах. Протягом квітня 1919 року ЗСПР вели бої в Донбасі, в результаті яких 3 травня 1919 року оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського прорвала оборону червоних і розгорнула наступ широким фронтом. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну [25, с. 430].

5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов весь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня – Лозова, 24 червня червоні після п'ятиденних боїв залишають Харків, 30 червня після триденних боїв – Катеринослав. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля розвивала наступ у східному напрямі і 3 липня 1919 року захопила Царицин [6, с. 120].

Запорукою успіху ЗСПР на початковому етапі наступу на Донбасі виступила їхня значна перевага в матеріально-технічному оснащенні та військовій вишколеності армії. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тис. гвинтівок, 2 тисячі кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 року країни Антанти здійснювали безперервне постачання денікінської

армії зброєю, боєприпасами та спорядженням [6, с. 120].

Окрім технічної переваги, яку здобули ЗСПР, влітку 1919 року на слобідських землях, як, власне, і на всій території, підконтрольній більшовикам, склалися найсприятливіші умови для реалізації Добровольчою армією своєї військово-політичної кампанії. Політика «воєнного комунізму», особливо стосовно аграрного сектору, яка насаджувалася в селянському середовищі Слобожанщини, стала тим фактором, що підірвав довіру до більшовиків, яку вони здобули завдяки популістським соціально-економічним гаслам. Хліборобське населення України, за визначенням чільного діяча есерів Петренка, «почувало себе обійденим в соціальному, політичному і національному відношенні» [13, с. 116].

Саме тому найчисельніший прошарок населення не став міцним тилом більшовиків в їхній боротьбі проти А. Денікіна, а навпаки, створив всі умови для безперешкодного просування Добровольчої армії українськими теренами.

Згодом, голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький так опише причини відсутності підтримки більшовиків в Україні в цей період: «Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас залишити межі України, а величезне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуна, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв ненавидів український селянин до глибини душі своєї» [29, с. 57]. Тому не дивно, що населення Харківщини, проживши півроку під владою більшовиків, розцінювало денікінців як визволителів та ставилось до них, щонайменше, нейтрально. Хоча, звичайно, повідомлення тогочасної преси про те, що на третій день після опанування Харкова у Добровольчу армію записалося 18 тис. чоловік, видається перебільшенням [8, с. 2]. Втім, думку білогвардійської преси підтверджує дослідник білого руху на Харківщині Ю. Рябуха, дещо зменшуючи цифру. За його повідомленням вже в перший день після приходу білих у Харкові до армії записалося 1500 осіб, згодом їхня кількість зросла до 10 тис., перш за все, це були юнкери, студенти, робітники, представники інтелігенції та буржуазії [30, с. 78]. У будь-якому випадку, зміна влади на Харківщині розглядалася сільським населенням із обережним оптимізмом та сподіваннями на лібералізацію як економічного, передусім, аграрного законодавства, так і інших сфер життя, в той час як значна частина

міщанства вітали «переокупацію» Слобожанщини.

Генерал-лейтенант А. Денікін чудово знав, що успіх бойових дій на території, заселеній приблизно на 90 відсотків мешканцями сіл, безпосередньо залежав від підтримки селянства. Саме тому, перші кроки, зроблені денікінським урядом для вирішення земельного питання, були вельми позитивними. Аграрна політика денікінського уряду була викладена у декларації від 5 квітня 1919 року спрямовувалась на підтримку дрібних та середніх селян-власників і закріплення соціального миру на селі. Зокрема, в ній декларувалося створення та укріплення міцних дрібних та середніх господарств за рахунок казенних і приватновласницьких земель. За власниками зберігалися їхні права на землю. При цьому, в кожній окремій місцевості мав бути визначений розмір земельного наділу, який міг бути збережений в руках колишніх власників і встановлений порядок переходу іншої землі до малоземельних. Акцентувалося, що, незважаючи на спосіб цих переходів (добровільний чи шляхом насильницького відчуження), вони мали відбуватися виключно за платню. За новими господарями земля, що не перевищувала встановлених розмірів, закріплювалася правами власності. Відчуженню не підлягали землі козаків, наділи, ліси, землі високовиробничого сільськогосподарського призначення та ті, що складають необхідну власність гірничозаводських та інших промислових підприємств [10, с. 507].

В цій же декларації містився наказ Особливій нараді приступити до розробки та укладання положень земельного законодавства, які в майбутньому гарантували б землеробам забезпечення їхніх майнових інтересів [10, с. 507-508].

Спеціальна комісія Особливої наради, що працювала над розробкою аграрної реформи, була очолена В. Колокольцевим, який до цього призначення вже обіймав посаду міністра землеробства в гетьманському уряді, а тому був обізнаним зі станом справ в українському селі. Майбутня реформа мала в своїй основі задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу казенних і поміщицьких земель. Однак вона одразу знайшла своїх противників із боку великих землевласників. На їхній погляд, подрібнення земель поміщицьких господарств між дрібними та середніми власниками незворотно позбавив би державу безперебійного джерела постачання хлібом.

До відстоювання прав великих землевласників через пресу активно долучилася

харківська інтелігенція. Декан юридичного факультету Харківського університету В. Левитський в серпні 1919 року написав статтю до «Нової Росії», що була присвячена захисту земель великих власників-цукрозаводчиків та самих цукрових заводів від зрівняльного розподілу між селянами, адже селянство ані технологічно, ані завдяки недостатній кваліфікації не здатно було забезпечити майбутню «Велику Росію» достатньою кількістю цукру. В свою чергу подібний дефіцит, на його думку, неодмінно викликав би залежність від імпорту цукру з Заходу. Інший професор цього ж навчального закладу О. Анциферов відстоював пріоритет збереження земельного максимуму для великих землевласників у розмірі 300-500 десятин [24, с. 118].

Ще 12 червня 1919 року, А. Денікін визнав владу О. Колчака, «як Верховного Правителя Російської держави та Верховного Головнокомандуючого російськими арміями» [10, с. 515]. В результаті, законодавство на окупованих ЗСПР українських теренах було підігнано під «колчаківське», в тому числі й земельне, за яким вирішення аграрного питання відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів, що мали відбутися після закінчення Громадянської війни. До того часу, земля залишалася власністю колишніх господарів, що, звичайно, було кроком назад в порівнянні із денікінським законом і аж ніяк не задовольняло малоземельне селянство [24, с. 119].

Під тиском поміщиків, що підтримували білий рух, було прийнято «Закон про збирання трав» від 22 червня 1919 року та «Закон про збір врожаю 1919 року» від 26 червня, за якими третина хліба, половина трав і шоста частина овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоча такі норми були прийнятними для більшості селянських господарств, певне незадоволення вони все ж викликали. Результатом чого стало саботування аграрного законодавства денікінського уряду, що в свою чергу, восени 1919 року породило недоїмки практично по всій території, захопленій Добровольчою армією [25, с. 436].

Реагуючи на незадоволення селянства продуктовими реквізиціями, 26 липня 1919 року А. Денікін скасував хлібну монополію. Відновлені принципи вільної торгівлі і ринку незабаром стабілізували ціни на продовольчі товари і усунули загрозу голоду. Втім, активізація господарської діяльності була нетривалою. Необхідність забезпечення продовольством армії

за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянина примушували внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цього річного врожаю, починаючи з кожної після 4-ї десятини землі [6, с. 129]. Разом із тим, цей натуральний податок, був в 2 рази нижчим від більшовицьких норм здачі хліба (11 пудів з десятини для середняка і 25 пудів для заможного селянина) [31, с. 156].

Вже навесні, у зв'язку із масовим селянським повстанським рухом по всій території Харківщини, Особлива Нарада повернулася до розгляду аграрного питання і запропонувала свій проект земельного законодавства. Проект закону, опублікований у листопаді 1919 року був орієнтований на створення великих високопродуктивних господарств. У Харківській губернії за власниками зберігалися господарства розміром до 400 десятин [24, с. 119].

Загалом же, за цим проектом, мало- та середньоземельне селянство не могло вгамувати свій аграрний голод в найближчій перспективі, що вело до зневіри у денікінському уряді та відкритості до більшовицької пропаганди та агітації. Між тим, однозначно стверджувати, що аграрні перетворення проводились виключно в інтересах великоземельних власників теж не можна. Скоріше за все, намагання аграрних перетворень А. Денікіна, можна розцінити як спробу своєрідного компромісу між великим і малим землевласником для втихомирення останніх та загального економічного зростання сільського господарства «єдиної та неподільної». Проте, «латифундиське лоббі» перемогло в цьому протистоянні, чим відштовхнуло від дійсної військової влади більшу частину селянства.

Неприємною несподіванкою для селянства Слобожанщини стали самочинні реквізиції Добровольчою армією продовольства, одягу, коней, що негативно відобразилися на довірі місцевого аграрного населення до білогвардійців. Проте, варто визнати, що подібні дії були характерні для всіх окупантів українських територій. Наприклад, влітку 1919 року червоноармійські загони залишаючи регіон, теж здійснювали самочинні реквізиції [31, с. 171]. Більш того, викачка матеріальних цінностей у більшовиків була поставлена на потік. Перед самим вторгненням Добровольчої армії на Слобожанщину замість відправляти такий необхідний на фронті ресурс, як коней, їх масово направляли на Північ. Так, 28 травня із Харкова до Петрограду відправили 80 голів, 31 травня із

Охтирки – 119, 2 червня із Сум – 110, 5 червня – із Охтирки – 101 [12, с. 197].

Однак, вже перші спроби викачки продовольства для потреб Добровольчої армії, зіштовхнулися із селянським опором. Так, 31 серпня Головноначальствующий Харківської області В. Май-Маєвський видав наказ про повернення селянами Куп'янського, Вовчанського та Старобільського повітів присвоєного змолоченого приватновласницького хлібу, який мав направлятися для потреб армії. У випадку необхідності наказувалося не зупинятися перед репресивними заходами. Тоді ж у Зміївському повіті зафіксовано неодноразові випадки саботажу в постачанні фуражу для армії [34, с. 161-162].

Велику роль у справі дискредитації режиму А. Денікіна на Слобожанщині відіграли акції спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння. Як і під час німецько-австрійської окупації, наявність великої кількості озброєних людей, що були прибічниками монархії, використовувалась місцевими землевласниками для відновлення своїх майнових прав та можливості поквитатися за образи часів більшовицького панування. Денікінське законодавство не дозволяло насильницького повернення землі і майна попередніми власниками, але поміщики масово поверталися до своїх маєтків, змушували селянство безкоштовно на себе працювати, обкладали контрибуціями. Так, на селян с. Шипувате Вовчанського повіту 1 вересня було накладено контрибуцію в 200 тисяч карбованців в дводенний термін на користь поміщика Задонського, маєток якого – Кінний хутір було розграбовано селянами під час більшовицької окупації. До того ж, навіть знайшовши винних, контрибуцію наклали на все село – з кожного двору по 310 карбованців. Всю суму було сплачено, але декількох селян, все-одно, випороли шомполами [34, с. 162-165].

А. Денікін намагаючись запобігти розпалюванню конфліктної ситуації із селянством, видав наказ про заборону подібних дій, але реальних наслідків на місцях він не мав [7, с. 182]. Таким чином, захоплення денікінцями території Харківської губернії фактично поставило на порядок денний відновлення поміщицького землеволодіння, що негативно відобразилося на ставленні до Добровольчої армії як до борців проти більшовизму та за соціальну справедливість.

Повідомлення про численні зловживання та відверті грабунки, як Добровольчої армії на слобідських землях, так і місцевих землевласників

за безпосередньої підтримки денікінців, в більшовицьких джерелах можна було б вважати перебільшенням та бажанням принизити ворога в очах нащадків. Прикладом, такого повідомлення є доповідь губернського партійного інструктора Г. Шевкуна, яка неодноразово фігурувала на тільки в радянській історіографії, але й широко тиражується в сучасних дослідженнях [34, с. 153-160; 12, с. 228-234; 30, с. 78; 6, с. 129; 25, с. 432].

Проте, і самі вищі чини Добровольчої армії не приховують свого розчарування від тих дій, які вчиняли їхні підлеглі. Ось як у серпні 1919 року Головноначальствующий Харківської області генерал В. Май-Маєвський описував становище на Лівобережній Україні у доповіді до генерала А. Денікіна: «...озброєні козаки і вояки свавільно заходять у будинки, не лише вночі, але навіть і вдень, забирають останній шмат хліба, останню білизну, курку і навіть коня, без якого селянин залишається жебраком. Але ті, кому доручено ці частини, кому доручено зберігати лад у цій частині, не допускати свавілля – цього не бачать. Російська людина, за рідкісним винятком, хай то буде генерал чи останній рядовий, дивиться лише за тим, щоб їй добре було, а до решти їй і діла нема. Жахливу картину являють собою ті села, де війська зупинялись хоча б на короткий час...» [20, с. 338]. Розуміючи, що подібні дії можуть призвести до соціального вибуху, що виллється у збройне протистояння, В. Май-Маєвський підсумовує: «Відомо, що в деяких губерніях, в запіллі більшовиків, з'явилися повстанські загони, це пояснюється тим, що більшовики чинили над жителями насильство і свавілля. Не можна дивуватися, якщо це станеться і в нашому запіллі, завдяки свавіллю та грабункам, які чиняться над жителями. Жителі з повагою ставляться до армії, якщо вона хоча б трішки має до них гуманності, а тут вони, окрім грабунків та насильства, нічого не бачать» [20 с. 339].

Подібний погляд мав і А. Денікін, описуючи у листі до В. Май-Маєвського ситуацію в армії у вересні 1919 року: «... Грабують окремі військові чини, невеликі ватаги, грабують цілі військові частини, часто при потуранні і навіть з дозволу осіб командного складу» [15, с. 152]. Загалом, говорячи про терор як білогвардійців, так і Червоної армії, треба усвідомлювати, що і ті, і інші були на українських землях окупантами, а тому однаково вороже ставилися до місцевого населення і не бачили в подібних діях чогось відверто огидного. А. Денікін, неначе намагаючись виправдати дії своїх підлеглих розпачливо пише: «Нажаль, всі армії грішили і всім є в чому покаятися» [15, с. 153]. Проте, якщо

армія йде «своїми» землями як це декларував Денікін, на якій живуть «свої» люди, то, вочевидь, «своя» армія не поводить з ними, як із ворогами.

Бажання помститися більшовикам зіграло з білогвардійськими загонами поганий жарт. Застосовуючи репресії проти тих, хто співпрацював з більшовицьким режимом чи просто був запідозрюваний в цьому, каральні загони повністю конфісковували майно родин червоноармійців, нерідко спалюючи їхні житла. Нерідко під репресивний прес потрапляли люди, які взагалі ніяким чином не стосувалися більшовиків. Зокрема, в Куп'янському повіті, розквартирована впродовж 10 днів в самому Куп'янську, Дворічній, Гусинці та Моначинівці кінна чеченська дивізія, «проявила вельми енергійні та позитивні дії стосовно дійсних більшовиків, одночасно нанесла непоправну шкоду і багатьом невинним мешканцям, чим, природньо, підірвали віру населення в справедливість Добровольчої армії» [34, с. 166]. Цілком очевидно, що подібна політика Добровольчої армії на селі врешті викликала спалах селянських повстань, не менший за розмахом, ніж антигетьманський.

Цілковитого фіаско зазнала і національна політика білої окупаційної влади. Являючись переконаним великодержавником, генерал А. Денікін не сприймав незалежності, чи, навіть, автономії «національних окраїн Російської імперії». На його переконання, діячі національних рухів, були зрадниками та сепаратистами, а тому із ними не могло бути спільної мови. Завдяки такому ставленню, від Добровольчої армії відвернулися всі колишні національні «окраїни».

Під час окупації Харківщини Добровольчою армією на перший план виходить старий російський принцип «не було, немає і бути не може» стосовно української мови, літератури та культури. Наслідком чого стає тотальна русифікація усіх сфер життя – політичної, культурної, освітньої. Всі українські школи були переведені на російську мову викладання, тому навчальний процес в сільських початкових школах майже припинився [26, с. 2]. Прояви української окремішності розцінювалися як сепаратизм та шкода загальній «руській справі». Характерним в цьому руслі було звернення А. Денікіна «До населення Малоросії», в якому взагалі не згадуються в якості ворогів прізвища більшовицьких лідерів, натомість весь негативний пафос адресується «ставленнику німців Петлюрі, що робить злу справу створення самостійної Української Держави» [18, с. 1].

На початку серпня Головноначальствующий Харківської області В. Май-Маєвський видав наказ, в якому говорилося, що всі школи, в яких викладання до появи «української» влади велося російською, а потім мовою викладання було зроблено «малоросійську» мову, мали повернутися до викладання російською. Викладання українською мовою дозволялося в приватних навчальних закладах, що утримувалися приватними особами чи товариствами. Державне фінансування на утримання україномовних шкіл заборонялося. Викладання «українознавства» (історія та географія України) скасовувалося. Викладання української мови та літератури дозволялося в якості необов'язкових предметів на загальних підставах [12, с. 283-284].

Отже, не викликає подиву, що менш, ніж за місяць після того, як Харківська губернія практично перейшла під контроль добровольців, А. Денікіну надіслали телеграму наступного змісту: «Серед селян відбулося помітне розчарування у Добровольчої армії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ» [7, с. 183]. Як і в протистоянні із німецько-австрійськими військами навесні 1918 року, радянське керівництво почало створювати диверсійно-підривні групи ще за часів прямого військового протистояння. 26 червня, одразу після відступу із Харкова, військовим командуванням 13 армії було прийнято рішення виділити зі складу 9 та 42-ї бригад партизанських груп, які б діяли в заплілі Добровольчої армії, руйнуючи залізниці та піднімаючи повстання в тилу ворога. Ці перші з'єднання мали працювати в двох напрямках – Білгород – Вовчанськ – Бурлук та Куп'янськ – Валуйки – Бірюч [12, с. 283-284].

В червні в південній частині губернії в районі Кременне – Слов'янськ – Барвінкове з'являються групи повстанців кількістю від 10 до 25 чоловік. Згодом відбулося об'єднання двадцять восьми таких груп у великий повстанський загін, що продовжував діяти у зазначеному районі [24, с. 120].

Пожвавлення повстанського руху у регіоні викликало проведення Добровольчою армією мобілізації чоловічого населення віком з 16 до 48 років [28, с.1]. Оскільки селянство було основним джерелом для поповнення армій усіх урядів та окупаційних влад, денікінський режим теж не оминув українських хліборобів увагою. Однак, селяни не бажали йти до ЗСПР. Мобілізація не давали потрібної кількості вояків, а тому доводилося проводити її по декілька разів – зокрема, на Харківщині двічі [25, с. 438]. Як наслідок на початку липня 1919 року дезертири

почали об'єднуватися у великі загони і активно протидіяти каральним підрозділам денікінців. Радянські джерела повідомляють про сильний опір повстанців в Зміївському повіті, особливо вздовж залізниці Зміїв – Шухтанове (зараз – Червоний Лиман). Хоча, до слів: «Партизани зупиняють поїзди, розброюють козаків і розстрілюють цілі ешелони» вочевидь, варто ставитися з пересторогою, як до явною гіперболізації подій.

Завдяки газеті «Червона армія» великого розголосу набули події пов'язані з повстанням у селі Василівка Вовчанського повіту на початку липня 1919 року. Місцеві мешканці впродовж двох тижнів вели бої проти переважаючих сил білокозачих частин. У повідомленні від 10 липня 1919 року зазначалося: «...Банди козаків другий тиждень безрезультатно штурмують село Василівку, де тримають оборону селяни-фронтвики. Козаки декілька разів ходили в атаку, скидали над селом бомби з аероплана, обстрілювали село з гармат, але васильківці до цього часу не здаються» [34, с. 151]. Втім, в джерелах не вдалося знайти підтвердження або спростування даного факту, хоча, скоріше за все, до нього треба ставитися як до сильно прикрашеного і героїзованого з метою хоч якось пом'якшити суспільний стрес від втрати більшовиками великих територій України – всього Донбасу та більшої частини, на той момент, Слобожанщини.

Як і 1918 року, коли більшовики були витіснені із території України, партійне керівництво спостерігало за ситуацією на окупованій денікінцями території, маючи на меті використати збройний рух українського селянства, задля відновлення радянської влади в Україні. Взагалі, вся робота з організації партизанського руху в тилу ворога зазвичай розпочиналася задовго до захоплення території [1, с. 55-56]. Зусиллями оргбюро ЦК КП(б)У, губкомів партії, реввійськград та політвідділів армій Південного фронту вже з весни 1919 року в Україні створювалася мережа комуністичного підпілля, а в липні того ж року з метою надання цій роботі чіткої організації та партійної дисципліни було організоване Зафронтне бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором [21, с. 151]. Для зміцнення нелегальних губернських і повітових більшовицьких комітетів, що повинні були підпорядкувати місцевий повстанський рух власним інтересам, Зафронтбюро направило 1385 партійних працівників, здатних виконувати функції «воєнно-бойових організаторів». Вже за період 1 – 7 липня 1919 року до Харкова було

надіслано 16 таких працівників. Всього ж в міста Слобожанщини мало бути відправлено:

Таблиця 1. Запланований розподіл працівників Зафронтового бюро ЦК КП(б)У [12, с. 214-216].

Місто призначення	Відповідальні працівники	Технічні працівники	Місто призначення	Відповідальні працівники	Технічні працівники
Харків	10	30	Богодухів	8	15
Ізюм	8	15	Суми	8	15
Куп'янськ	8	15	Валки	8	15
Слов'янськ	8	10			

Проте, заплановану кількість довелось зменшити і на Харківщину потрапило 63 військових спеціалістів та організаторів повстанського руху [36, арк. 30].

На момент створення Зафронтбюро на Харківщині вже існувало більшовицьке підпілля, створене Харківським губкомом партії [21, с. 151]. Підпільники мали у своєму розпорядженні значні кошти, явки, конспіративні квартири, типографію. Одним з пріоритетних завдань, що ставилися перед підпіллям, було налагодження зв'язку з селянськими повстанськими загонами, які діяли в Ізюмському, Сумському, Куп'янському і Валківському повітах [24, с. 121].

Однак очолити селянський рух Харківщини більшовикам, як і у випадку організації антигетьманського повстання, не вдалося. Залишене після відступу Червоної армії комуністичне підпілля не виправдало надій своїх творців. Організаційні якості виконавців виявилися низькими, самі виконавці – безініціативними, а тому контррозвідка ЗСПР швидко знайшла та знешкодила підпільний центр і ліквідувала його зв'язок з повітовими містами Слобожанщини. Відновити структуру підпілля місцевим більшовикам внаслідок своєї недосвідченості не вдалося. Некомпетентною виявилася й надіслана на допомогу група працівників Зафронтового бюро ЦК КП(б)У.

Саме завдяки контррозвідці, що розпочала свою діяльність одразу після окупації Харкова Добровольчою армією, більшовики, як, власне, і інші партії лівого спрямування не змогли створити потужного антиденікінського центру на Слобожанщині. Агенти контррозвідки проникали до підпільних губкомів, саботували їхню діяльність, грали роль «наводчиків», внаслідок чого такі організації знищувались, а самих змовників розстрілювали. Показовим є випадок із агентом контррозвідки Яковенком, який після входження до більшовицької організації, очолив перший, створений 10 серпня 1919 року Харківський підпільний губревком та звів нанівець його підпільну роботу [21, с. 165-166].

Факт незадовільної роботи більшовицького підпілля в Харківській губернії протягом червня-грудня 1919 року, було визнано секретарем Харківського губернського комітету КП(б)У І. Козловим, 11 січня 1920 року під час закритого засідання з'їзду представників повітових ревкомів. Характеризуючи спроби більшовицького підпілля очолити місцевий селянський антиденікінський рух він зазначив: «Зв'язку з повітами у наш підпільний час у нас, звичайно, абсолютно ніякого не було... Тут провалилися три ревкоми... Робота була поставлена страшно неорганізовано» [24, с. 122]. Тільки за період серпень-жовтень 1919 року в Харкові було чотири рази ліквідовано всі підпільні повстанські комітети [35, с. 132].

Загалом, голови повітових ревкомів констатували повний провал організації більшовицького антиденікінського руху. Як наслідок протягом серпня – листопада 1919 року, дії «політичних» повстанських загонів на Харківщині мали низку організаційних вад, як-то: нескоординованість та спонтанність, відсутність прямого контакту із антиденікінськими повстанськими загонами без політичного забарвлення, які могли б бути очолені «партійцями».

Отже можна констатувати, що селянська війна проти денікінського режиму мала справжній народний характер, розвиваючись в руслі стихійного повстанства. Першочерговими об'єктами диверсійної роботи повстанців стали залізничні колії. На початку липня 1919 року, партизани, отримавши інформацію, що між Ізюмом і Балаклією повинні були пройти два ешелони з добровольчими загонами, розібрали колію [33, с. 301]. Наскочивши на пошкоджену ділянку вагони перекинулися. Тих, хто вцілів під час катастрофи, повстанці розстріляли з засідки. Бажаючи відновити безпеку залізничного сполучення денікінці спробували застосувати спецбронепоезд, але повстанці висадили в повітря міст між Змієвом і Шухтановим [4, с. 143]. Спроба відновити міст зазнала невдачі,

оскільки ремонтна бригада була знищена повстанцями. За даними одержаними Зафронтбюро 23 вересня 1919 року, Південно-Східна залізниця від Куп'янська до Харкова була виведена з ладу в результаті дій повстанських загонів [33, с. 123].

Для вирішення питання ліквідації повстанського руху в тилу Добровольчої армії, на кінець літа 1919 року денікінською адміністрацією було вжито низку заходів. Було сформовано спеціальні кавалерійські загоони, що повинні були оперативнo реагувати на випадки селянських заворушень. До боротьби з повстанством Харківської губернії було залучено військові частини, що вже мали досвід каральних акцій: Дроздовський полк і загоони козаків генерала А. Шкуро [24, с. 123].

Проте, восени 1919 року на Харківщині спостерігалася значна активізація селянського руху опору. Цьому, по-перше, посприяв початок війни між армією УНР і Добровольчою армією. Другим важливим фактором послаблення ЗСПР на Харківщині були дії Н. Махна, армія якого зруйнувала фронт денікінців на Правобережжі. На боротьбу із ним було кинуте 9 кінних козачих полків та 2 пластунські бригади. Загальний наступ Добровольчої армії на Москву зазнав поразки і 10 жовтня більшовики перейшли в контрнаступ під Орлом.

На Харківщині, північно-західна частина якої внаслідок контрнаступу більшовиків у серпні-вересні 1919 року продовжувала залишатися ареною бойових дій, діяли незначні, головним чином червоні або ж анархістські повстанські загоони. За інформацією більшовицького Зафронтбюро, на 16 вересня у чугуївському повіті існував партизанський загін Р. Махновця, С. Фурсова й Сахарова. В Ізюмському повіті, за відомостями від 26 вересня, діяв загін Я. Павленка (230 чоловік). У північній частині Сумського повіту на початку жовтня оперували загоони Савченка й Березовського (100 чоловік). Між тим, в повідомленні вже згаданого Зафронтбюро від 20 вересня 1919 року говориться про те, що в районі Ізюма і в Теплинському лісі перебувають партизанські загоони загальною чисельністю в 1500 чоловік. «Вони нападають на обози, розбрюють невеликі загоони і часто відбуваються сутички між ними та козаками. Внаслідок цього Північно-Донецька залізниця не працює» [33, с. 301].

У антиденікінському селянському русі Харківщини брали активну участь також рейдові загоони Революційної повстанської армії України

(махновців). Персона Н. Махна залишалася найбільш популярною серед усіх ватажків повстанських загонів, тому зовсім не дивно, що завдяки неабиякій харизмі Нестор Іванович легко залучав на свій бік велику кількість селян.

Південно-східна частина Харківської губернії (Зміївський, Ізюмський, Куп'янський повіти) входили до сфери впливу махновського руху. Цей район передусім цікавив «батька», як джерело поповнення власної армії, оскільки тут була в наявності велика маса дезертирів з Добровольчої чи Червоної армії. В жовтні 1919 року, махновський штаб спрямував сюди із завданням руйнувати денікінські тили загоони Каменєва, Сироватського, Колісниченка, Чередняка, Сови та Іванюка [32, с. 22-28]. Як наслідок, спостерігачі більшовицького підпілля констатували посилення партизанського руху серед місцевого селянства.

Взагалі ж, на Харківщині організований повстансько-партизанський рух розгортався менш інтенсивно, ніж на Півдні чи Правобережжі, і, як вже згадувалося, здебільшого проявив себе у діях невеличких червоних загонів. Так, поблизу Лебедина діяв партизанський відділ Михна (500 чоловік при 2 кулеметах) та П. В'юнника (80 чоловік). В Охтирському повіті проводив диверсійну діяльність червоний загін М. Фролова (60 чоловік). Невеличкі боротьбистські загоони виникли в районі Чугуєва, Деркачів, Козачої Лопані. В Ізюмському повіті оперували загоони Савонова, Бондаренка і бойовий відділ краматорської більшовицької організації, загальна чисельність яких не перевищувала 750 чоловік [20, с. 347]. В Старобільському повіті оперували два значних більшовицьких загоони – М. Калиновського в Білолуцькій волості та Солодкого в Осинівській волості.

Про бойові дії партизан Харківщини військовий відділ Зафронтбюро станом на 30 жовтня повідомляв, що в районі Валок діяв невеликий кінний загін Коренєва, в північній частині Сумського повіту оперував великий загін Савченка, який неодноразово нападав на обози Добровольчої армії, що йдуть на фронт. Найбільш активним названо Ізюмський повіт. В районі Слов'янська діяли загоони братів Бондаренків в декілька тисяч чоловік і загін Пеко в районі Святих гір. Біля Ізюму оперували загоони Тищенко та Величка, а на північній захід від міста – загін Павленка [33, с. 323]. Останнє повідомлення стосовно загону Бондаренків видається нам перебільшеним, задля створення картини масової підтримки більшовиків.

В грудні 1919 року опір продовольчим реквізиціям Добровольчої армії спостерігався в Богодухівському повіті [34, с. 171]. Взагалі ж, на початок грудня 1919 року на території Слобожанщини було зафіксовано 13 повстанських загонів, загальною чисельністю 2080 чоловік. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Михна (500 чоловік у Лебединському повіті), Штоклова (300 чоловік у Ізюмському повіті), Пеко (200 чоловік у Валківському повіті) [36, арк. 24].

Таким чином, внаслідок збройних виступів місцевого селянства за підтримки махновського повстанського руху, в грудні 1919 року у багатьох повітах Харківської губернії перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською денікінською адміністрацією. Операції повстанців, що істотно порушували роботу тилу Добровольчої армії значною мірою сприяли успіху наступу Червоної Армії. 11 жовтня 1919 року радянські війська повели контрнаступ в напрямку Курськ – Харків – Донбас – Ростов-на-Дону. Розпочавши 24 листопада 1919 року Харківську операцію, сили Південного фронту під командуванням О. Єгорова протягом грудня звільнили територію Харківщини (Харків було зайнято 12 грудня 1919 року) від білогвардійських військ. Білого окупанта знову змінив червоний.

Висновки. Із червня по грудень 1919 року абсолютна більшість Харківщини перебувала під окупацією Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Являючись, за своєю суттю, державником та адептом «Єдиної і недеміної», Денікін не враховував тих докорінних змін, які відбулися після Революції із представниками національних «окраїн» колишньої Російської імперії. Тому, виступаючи із позицій відновлення дореволюційних меж колишньої держави, Денікін відштовхував від себе потенційних союзників та вносив розкол у відносини із донцями та кубанцями.

Захоплення Харківщини дозволило А. Денікіну вирішити одразу дві вузлові проблеми: збільшити чисельність своїх збройних сил за рахунок добровольців, переважно, юнкерів, міщан та інтелігенції, а також опанувати територію, здатну забезпечувати свою армію всім необхідним продовольством.

Список літератури: 1. *Агуреев К. В.* Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / *К. В. Агуреев.* – Москва: Воениздат, 1961. – 224 с. 2. *Анищев А.* Очерки истории гражданской войны 1917-1920 гг. / *А. Анищев.* – Ленинград: Государственное издательство, 1925. – 288 с. 3.

Втім, невирішеність земельного питання та перенесення його до скликання Установчих Зборів, централізовані побори із селян (хоч і менші за більшовицькі) та відвертий грабунок на низовому рівні, примусова мобілізація до армії, утиски національних прав, підірвали довіру населення Харківщини до А. Денікіна та викликали спротив, що проявив себе у низці мирних, насамперед, у саботажі та дезертирстві та збройних заходів. Загалом, відсутність надійного тилу на окупованих неросійських землях, унеможлиблювала довготривале швидке просування білої армії під гаслом відновлення «Єдиної та Неподільної», як це було навесні-влітку 1919 року, коли українське селянство вело боротьбу проти політики «воєнного комунізму» та дивилося на ЗСПР як на визволителів.

Тому внаслідок окупації регіону денікінський фронт сильно розширився та вимагав великої кількості нових військ, якими ЗСПР не володіли. Те поповнення, яке було влите до армії внаслідок мобілізації слобожанських селян тільки ослабило білі армії, а добровольці з міщан та багатших прошарків селянства не могли задовольнити потреби у кадрах, що виникла. Силкові методи повернення володінь колишніми власниками за сприяння білогвардійців та реставрації елементів старого режиму також призводили до загострення та посилення напруги у стосунках між окупаційною адміністрацією та селянством.

Активізації селянського партизанського руху посприяли і зовнішні для Харківщини чинники. Рейди загонів Н. Махна, війна ЗСПР із армією УНР змусили А. Денікіна для боротьби із партизанством організувати внутрішній фронт під командуванням генерала Ревішина, розташованого зі своїм штабом, у Юзівці.

Загалом, окупаційний режим Денікіна не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, тому слобожанське селянство відповіло масовим рухом спротиву під гаслами як соціальними, так і національними, що разом із контрнаступом Червоної армії призвели до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Антонов-Овсеенко В. Д. Записки о гражданской войне / *В. А. Антонов-Овсеенко.* – Москва – Ленинград: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – 343 с. 4. *Балковский П. М.* Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 році / *П. М. Балковский.* – Київ: Наукова думка, 1966. –

302 с. **5.** Берхин И. Б. История СССР (1917-1978) / И. Б. Берхин. – Москва: Высшая школа, 1979. – 664 с. **6.** Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української Революції 1917-1921 років. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 115-144. **7.** Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921 / В. Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1991. – 368 с. **8.** Воззвание Добровольческой Армии // Новая Россия. – 1919. – 26 июня – № 34). **9.** Головин Н. Н. Контрреволюция в 1917-1918 гг. / Н. Н. Головин. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 560 с. **10.** Гражданская война в России (1918-1921 гг.). Хрестоматия / составит. С. А. Пионтковский. – Москва: Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с. **11.** Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / гл. ред. С. С. Хромов. – Москва: 1987. – 704 с.

12. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сб. документов: в 3 т., 4 кн. Т. 2. / ред.

С. М. Короливский. – Киев: Наукова думка, 1967. – 918 с. **13.** Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. / под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского: (стенографический отчет). – Харьков: Типография ВУЧК, 1921. – 429 с. **14.** Деникин – Юденич – Врангель. Мемуары / Сост. С. А. Алексеев. – Москва – Ленинград, Государственное издательство, 1927. – 504 с. **15.** Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 г. / А. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. **16.** Деникин А. И. Большевицкий переворот // Октябрьская революция: Мемуары. (Репринтное издание книги: Октябрьская революция. сост. С. А. Алексеев. – Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1926. – С. 271–296. – Москва: Орбита, 1991. – 464 с. **17.** Державний архів Харківської області Ф. Р. – 90. Повітові революційні комітети Харківської губернії, 1919-1920 рр. Оп. 2. Спр. 15. Стенограммы закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т. 1. 11 января 1920 г., 186 арк. **18.** К населению Малороссии / Новая Россия. – 14 августа (№ 73) 1919 г. **19.** Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на Юге России (1917-1920) / С. В. Карпенко. – Москва: Изд. Ипполитова, 2003. – 352 с. **20.** Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень-грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – Київ: 2009. – Вип. 13/14. – С. 337-351. **21.** Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918-1920) / М. И. Куличенко. – Харьков: Издательство университета, 1966. – 246 с. **22.** Лехович Д. Генерал Деникин. Белые против красных / Д. Лехович. – Москва: Воскресенье, 1992. – 368 с. **23.**

Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922) / А. В. Лихолат. – Київ: 1954. – 655 с. **24.** Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Харьков: 2005. – 195 с. **25.** Нариси історії Української Революції 1917-1921 років. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 2012. – 464 с. **26.** Об украинской школе // Новая Россия. – 1919. – 8 августа. – № 68. **27.** П. Н. Врангель Воспоминания. Южный фронт. (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.) / П. Н. Врангель. В 2-х частях. – Москва: 1992. **28.** Разъяснение к мобилизации // Начало. – 1919. – 29 июня – № 58. **29.** Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 64 с. **30.** Рябуха Ю. В. Вооруженные силы Юга России на территории Украины в 1919 г.: дис. канд. ист. наук / Ю. В. Рябуха – Харьков: 2008. – 218 с. **31.** Семенов В. I. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. I. Семенов. – Харьков: 1995. – 400 с. **32.** Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Харьков: Око. – 1995. – С. 18-28. **33.** Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – Москва: Наука, 1966. – 445 с. **34.** Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Харьков: Прапор, 1973. – 324 с. **35.** Цветков В. Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 годах / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2001. – № 10 – С. 121-136. **36.** Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1917-1991 рр. Ф. Р. 1. Оп. 18. Спр. 40. Зафронтове бюро ЦКП(б)У. Доклади о деятельности военного отдела и отдела связи ЦК КП(б)У. 1919г., 238 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** Agureev K. V. *Razgrom belogvardejskix vojsk Denikina (oktyabr 1919 – mart 1920)*. – K. V. Agureev. – Moscow: voenizdat, 1961. – 224. Print. **2.** Anishhev A. *Ocherki istorii grazhdanskoj vojny 1917-1920*. – A. Anishhev. – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1925. – 288. Print. **3.** Antonov-Ovseenko V. D. *Zapiski o grazhdanskoj vojne*. – V. A. Antonov-Ovseenko. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1933. – Vol. 4. – 343. Print. **4.** Balkovij P. M. *Vijna bez flangiv. Partizansko-povstanska borotba ukraïnskogo narodu proti bilogvardijciv ta interventiv u 1918 roci*. – P. M. Balkovij. – Kyiv: naukova dumka, 1966. – 302. Print. **5.** Berxin I. B. *Istoriya SSSR (1917-1978)*. – I. B. Berxin. – Moscow: Vysshaya shkola, 1979. – 664. Print. **6.** Bojko O. *Denikinskij rezhim na ukraïnskix zemlyax: derzhavnij ustrij, socialno-ekonomichna i nacionalna politika*. – O. Bojko. – Problemi vivchennya istorii Ukraïnskoï revolyucii 1917-1921. – Kyiv: Institut istorii Ukraïni

- NANU, 2010. – Vol. 5. – 115-144. Print. **7.** Verstyuk V. F. *Maxnovshhina. Selyanskij povstanskij rux na Ukraïni 1918-1921.* – V. F. Verstyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 1991. – 368. Print. **8.** *Vozzvanie Dobrovolcheskoj armii.* – Novaya Rossiya. – 1919. – 26 July – Vol. 34. Print. **9.** Golovin N. N. *Kontrrevolyuciya v 1917-1918.* – N. N. Golovin. – Moscow: Ajris-press, 2011. – Vol. 1. – 560. Print. **10.** *Grazhdanskaya vojna v Rossii (1918-1921).* Khrestomatiya. – Ed. S. A. Piontkovskij. – Moscow: Izdatelstvo kommunisticheskogo universiteta imeni Y. M. Sverdlova, 1925. – 708. Print. **11.** *Grazhdanskaya vojna i voennaya intervenciya v SSSR.* Enciklopediya. – Ed. S. S. Khromov. – Moscow: 1987. – 704. Print. **12.** *Grazhdanskaya vojna na ukraine (1918-1920).* Sb. dokumentov, Vol. 2. – Ed. S. M. Korolivskij. – Kyiv: Naukova dumka, 1967. – 918. Print. **13.** *Delo chlenov Centralnogo Komiteta Ukraïnskoj partii social.-revolyucionerov Golubovicha, Petrenko, Lyzanivskogo, Chasnyka, Yaroslava i dr.* – Ed. D. Z. Manuil'skogo i S. S. Dukelskogo: (steno-graficheskij otchyt). – Kharkiv: Tipografiya Vuchk, 1921. – 429. Print. **14.** *Denikin – Yudenich – Vrangel.* Memuary. – Ed. S. A. Alekseev. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1927. – 504. Print. **15.** Denikin A. I. *Ocherki russkoj smuty: vooruzhennye sily Yuga Rossii. Zaklyuchitelnyj period borby. Yanvar 1919 – mart 1920.* – A. Denikin. – Minsk: Kharvest, 2002. – 464. Print. **16.** Denikin A. I. *Bolshevistskij perevorot.* – Oktyabrskaya revolyuciya: memuary (reprintnoe izdanie knigi: Oktyabrskaya Revolyuciya. Ed. S. A. Alekseev. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1926. – 271– 296). – Moscow: Orbita, 1991. – 464. Print. **17.** *Derzhavnij arxiv Xarkivskoï oblasti.* F. r. – 90. Povitovi revolyucijni komiteti Xarkivskoï gubernii, 1919-1920. Op. 2. Spr. 15. Stenogrammy zakrytyx zasedanij sezda predstavitelej uezdnyx revkomov. Vol.1. 11 yanvary 1920, 186. **18.** *K naseleniyu Malorossii.* – Novaya Rossiya. – 14 avgusta – No 73. 1919. **19.** Karpenko S. V. *Ocherki istorii Belogo dvizheniya na Yuge Rossii (1917-1920).* – S. V. Karpenko. – Moscow: Izd. Ippolitova, 2003. – 352. Print. **20.** Kovalchuk M. A. *Povstansko-partizanskij rux proti bilogvardijciv na Livoberezhnij Ukraïni (lipen-gruden 1919).* – M. A. Kovalchuk. – Ukraïnskij arxeografichnij shhorichnik. – Kyiv: 2009. – Vol. 13–14. – 337-351. Print. **21.** Kulichenko M. I. *Bolshchiki Kharkovshhiny v borbe za vlast Sovetov (1918-1920).* – M. I. Kulichenko. – Kharkiv: Izdatelstvo Universiteta, 1966. – 246. Print. **22.** Lexovich D. *General Denikin. Belye protiv krasnyx.* – D. Lexovich. – Moscow: Voskresene, 1992. – 368. Print. **23.** Lixolat A. V. *Razgrom nacionalisticheskoy kontrrevolyucii na Ukraine (1917-1922).* – A. V. Lixolat. – Kyiv: 1954. – 655. Print. **24.** Motenko, Y. V. *Selyanskij rux v Kharkivskij gubernii (1917–1921): dis. kand. ist. Nauk.* – Y. V. Motenko. – Kharkiv: 2005. – 195. Print. **25.** *Narisi istorii Ukraïnskoï revolyucii 1917-1921 rokiv.* – gol. red. V. F. Verstyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 2012. – Vol. 2 – 464. Print. **26.** *Ob ukrainskoj shkole.* – Novaya Rossiya. – 1919. – 8 avgusta. – No 68. **27.** Vrangel P. N. *Vospominaniya. Yuzhnyj front. (noyabr 1916 – noyabr 1920).* – P. N. Vrangel. V 2-x chastyax. – Moscow: 1992. Print. **28.** *Razyasnenie k mobilizacii.* – Nachalo. – 1919. – 29 iyunya – No 58. **29.** Romanchuk O. *Ultimatum. Khronika odnogo konfliktu mizh Radnarkomom RRFSR i Centralnoyu Radoyu.* – O. Romanchuk. – Kyiv: Tovaristvo «Znannya» Ursr, 1990. – 64. Print. **30.** Ryabuxa Y. V. *Vooruzhennye sily Yuga Rossii na territorii Ukrainy v 1919:* dis. kand. ist. Nauk. – Y. V. Ryabuxa – Kharkiv: 2008. – 218. Print. **31.** *Semenenko V. I. Istoriya Skhidnoï Ukraïni. Ponovlennya kajdaniv (1917-1922).* – V. I. Semenenko. – Kharkiv: 1995. – 400. **32.** Sivachenko E. *Spalahi gnivu narodnogo: z istorii selyanskogo povstanskogo rukhu na Kharkivshhini (1920).* – E. Sivachenko. – Zbirnik Xarkivskogo istoriko-filologichnogo tovaristva. – Vol. 5. – Kharkiv: Oko. – 1995. – 18-28. Print. **33.** Suprunenko N. I. *Ocherki istorii grazhdanskoj vojny i inostrannoï voennoj intervencii na Ukraine.* – N. I. Suprunenko. – Moscow: Nauka, 1966. – 445. Print. **34.** *Kharkovshhina v period Grazhdanskoj vojny i inostrannoï voennoj intervencii.* Sbornik dokumentov. –Ed. I. K. Rybalka. – Kharkiv: Prapor, 1973. – 324. Print. **35.** Cvetkov V. Z. *Specsluzhby (razvedka i kontrrazvedka) Belogo dvizheniya v 1917-1922.* – V. Z. Cvetkov. – Voprosy istorii. – 2001. – No 10 – 121-136. Print. **36.** *Centralnij Derzhavnij arxiv gromadskix ob'ednan Ukraïni,* Kiïv. Centralnij Komitet komunistichnoï partiï (bilshovikiv) Ukraïni. 1917-1991 rr. F. r. 1. Op. 18. Spr. 40. Zafrontove byuro CKP(b)U. Doklady o deyatelnosti voennogo otdela i otdela svyazi CK KP(b)U. 1919, 238.

Надійшла (received) 06.11.2015

Резніков Володислав Вікторович, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків; Тел.: +3809316668; e-mail: lavoviygolem@yandex.ru

Reznikov Volodislav, PhD of the V. N. Karazin Kharkiv National University Tel.: +3809316668 ; e-mail: lavoviygolem@yandex.ru

УДК (477) «1919»

Селянська боротьба із денікінським режимом на Харківщині (червень-грудень 1919 р.) / В. В. Резніков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 55-66. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкрито причини встановлення та існування денікінського окупаційного режиму на території Слобожанщини в червні-грудні 1919 року. Аналізується білогвардійське законодавство, насамперед з аграрного та національного питань і відповідна реакція на нього із боку українського селянства. З'ясовано, що повстанський рух, який охопив всі повіти слобідських земель носив хаотичний, неорганізований «народний» характер. Спроби ж надати повстансько-партизанському руху організованого вигляду під більшовицьким керівництвом, були малоефективними та не мали необхідної масовості. Втім, окупаційний режим А. Денікіна, в свою чергу, не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, а тому селянство не стало міцним тилом для ЗСПР, що разом із контрастним Червоною армією призвело до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Ключові слова: А. Денікін Зафронтбюро, Збройні сили Півдня Росії, селянський повстансько-партизанський рух.

УДК (477) «1919»

Крестьянская борьба с деникинским режимом на Харьковщине (июнь-декабрь 1919 г.) / В. В. Резников // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 55-66. Библиогр. 36 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются причины установления и существования деникинского оккупационного режима на территории Харьковщины в июне-декабре 1919 года. Анализируется белогвардейское законодательство, прежде всего по аграрному и национальному вопросам и ответная реакция на него со стороны украинского крестьянства. Выяснено, что повстанческое движение, которое охватило все уезды Харьковщины носил хаотичный, неорганизованный «народный» характер. Попытки же придать повстанческо-партизанскому движению организованный вид под руководством большевиков, были малоэффективными и не имели необходимых массовости. Впрочем, оккупационный режим А. Деникина, в свою очередь, не смог предложить сельскому населению Харьковщины комплексной программы экономических и социальных реформ, не говоря уже об элементарном обеспечении национальных прав, а потому крестьянство ни стало крепким тылом для ВСЮР, что вместе с контрастованием Красной армии привело к падению в декабре 1919 года белого режима.

Ключевые слова: А. Деникин Вооруженные силы Юга России, Зафронтбюро, крестьянское повстанческо-партизанское движение.

The peasant struggle against Denikin regime in Kharkiv region (June-December 1919) / Vladislav Reznikov // Bulletin NTU «KhPI». Series: Actual problems of the history of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI». – 2015. – № 56 (1165). – P. 55-66. Bibliography. 36 references. – ISSN 2079-0813.

The article reveals the reasons for the establishment and existence of Denikin's occupation regime on the territory of Kharkiv region in June and December 1919, analyzed whiteguard legislation, primarily in agronomu and the national question and the response to them by the Ukrainian peasantry. It was found that the rebel movement that swept all counties Slobozhanshchina wore a chaotic, unorganized actually «popular» character. Attempts to organize a rebel peasant movement, from above under the leadership of the CP(b)U was ineffective and lacked necessary mass and organization. However, the occupation regime A. Denikin, in turn, could not offer the peasant population Kharkiv region a comprehensive program of economic and social reforms, not to mention the provision of elementary national rights, but because the peasantry was no strong rear for VSYUR that together with the counter-offensive of the Red Army led to a drop in December 1919 white regime.

Keywords: Armed Forces of Southern Russia, a peasant rebel movement, A. Denikin, Zafrontbyuro.

С. С. ТЕЛУХА

ВЗАЄМОДІЯ МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО ТА ГАЛИЦЬКОГО АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) З ГЕТЬМАНОМ П. П. СКОРОПАДСЬКИМ

Стаття присвячена висвітленню взаємовідносин між видатним церковним ієрархом Митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким) та відомим державним діячем революційних 1917-1921 років часів, гетьманом Павлом Петровичем Скоропадським. Розкрито характер їхніх відносин, зміни в риторичі спілкування та атмосфері ставлення один до одного. Висвітлено державно-церковні ініціативи двох керівників.

Ключові слова: атмосфера недовіри, Гетьманат, державно-церковні відносини, митрополит Антоній, Православна церква, церковна діяльність.

Вступ. Відносини між церквою та державою були актуальні в минулому, та продовжують ними бути сьогодні. Діалог між владою та церквою продовжує віддзеркалювати основні їх точки дотику через призму загальних тенденцій в сучасному українському суспільстві.

В результаті державного перевороту виникла Українська Держава, яку очолив офіцер армії Російської імперії, дворянин, представник давнього українського козацького роду Павло Петрович Скоропадський. Він був обраний на цю посаду 29 квітня 1918 року. Хліборобським конгресом. Того ж дня в Софіївському соборі єпископ Никодим благословив гетьмана, а на майдані перед Собором був влаштований урочистий молебень [24, с. 297]. Саме ця людина була керманічем України до кінця 1918 року, а Гетьманат став новою моделлю української державності, яка впроваджувалась шляхом зміни демократичної парламентської форми правління авторитарною. Доля розпорядилася так, що Антоній (Храповицький) саме в цей період очолив Київську митрополічну кафедру в травні 1918 року та був вимушений співпрацювати з урядом Української Держави у нових політичних реаліях.

Метою дослідження є розкрити взаємодію Гетьманату та церковної влади в складні та суперечливі революційні роки.

Під час написання статті були використані наукові розробки українських та російських дослідників, які висвітлювали державно-церковні відносини в контексті подій революції 1917-1920 років в роки першої половини ХХ століття та в наш час. Слід згадати роботу Д. Дорошенко «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу», Б. Кандідова «Церковь и гражданская война на Юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны) По

неопублікованим архивним матеріалам», В. Сілантьєва «Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.)», І. Нагаєвського «Історія Української держави двадцятого століття» [14; 17; 18; 27]. Робота послідовника і учня митрополита Антонія Нікона (Рклицького) є цінною у висвітленні вказаної проблеми, акцентуючи увагу на ініціативах Владики у сфері церковного будівництва та його суспільно-політичних поглядах [22]. Загальне підґрунтя відносин між Антонієм (Храповицьким) та гетьманом П. Скоропадським розкрито в ґрунтовній праці В. І. Ульяновського «Церква в Українській державі, 1917- 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) [26].

Харківська та київська періодична преса тих часів характеризує атмосферу та загальну тональність у відносинах, що мали місце між архієреєм та гетьманом [1-13; 15; 19]. Використані документи з фондів Центрального державного архіву Вищих органів влади вперше введені до наукового обігу для характеристики атмосфери недовіри та неприйняття Митрополита як очільника Київської кафедри.

Виклад основного матеріалу. Після приходу до влади в Україні нового уряду, керівники держави та представники церкви продовжували перебувати в тісних відносинах. Саме державно-церковні питання стали першими ініціативами нового правління, про що свідчив опублікований «Закон про тимчасовий державний устрій Української Держави», підписаний П. Скоропадським і Головою Ради Міністрів М. Устимовичем. У ньому відзначалось, що найпершою в Українській Державі є віра християнська, православна, а громадяни інших віросповідань мають право на вільне задоволення своїх релігійних потреб [1].

В проєкті закону про правове становище

© С. С. Телуха, 2015

Православної церкви в Україні відзначалося, що Церква «має первостайне поміж інших ісповідань публічно-правне становище, котре належить їй яко найвищій святощі більшості народу і творчій силі в його історії» [26, арк. 3]. Гетьманський уряд попереджав, що «блюзнірські та святотатственні учинки супроти Православної церкви караються державою, як найтяжчі злочини», що за церковними установами зберігаються права юридичної особи [26, арк. 4].

В тому, що гетьман П. Скоропадський не був байдужий до православ'я зазначено і в його спогадах: «Лично я — глибоко веруючий православний християнин. Бесконечно привязан к нашему православию, но не могу без искреннего сожаления смотреть на то, во что обратилась наша Церковь, благодаря возмутительной политике, которую вела старая правительственная Россия по отношению к ней. Вера задушена, убито все живое, святое в нашей религии, загублено, а осталась какая-то мертвящая, холодная обрядовая сторона. Во главе Церкви стояли и стоят до сих пор чиновники... Церкви нужна децентрализация и децентрализация широкая. Нужно, чтобы положительно все церковные дела решались у нас, связь с Московской церковью должна быть духовная в лице патриарха. Нужно, чтобы высшее духовенство назначалось из местных людей» [25, с. 198]. З подібних звернень та документів слідує, що нова влада на Україні схвально ставилася до Православної церкви та визнавала її державною, що не могло не імпонувати адепту православ'я та ортодоксальному в поглядах Митрополиту Антонію.

Зміна державної влади в Україні співпала зі змінами в керівництві Православної церкви на українських землях. Після вбивства Митрополита Володимира (Богоявленського) перед громадськістю та церковною паствою постало питання: хто стане його наступником? Такою особою, з великим досвідом та авторитетом, 160 голосами «за» і 130 «проти» під час засідання Київських єпархіальних зборів, що відбулися 19 травня 1918 року, став митрополит Антоній (Храповицький) [12]. Перебуваючи в рідній на той час Харківській єпархії митрополит Антоній, надіслав у Київ телеграму про те, що погоджується з обранням на нову посаду [12].

Харківська паства виявила небайдужість до призначення свого архієрея на Київську кафедру та привітала Владика Антонія, подарувавши йому образ Слещької Чернігівської Божої Матері «з відповідним написом на зворотному боці». Крім того, були призначені стипендії його імені в Духовній семінарії, Єпархіальному училищі і

сирітському притулку [2]. Проте, харків'яни неохоче відпускали свого святителя, навіть зверталися до патріарха РПЦ Тихона з проханням залишити Антонія на Харківській кафедрі [4; 5] Та все ж, прохання залишилося незадоволеним, через те, що Синод РПЦ схвалив його кандидатуру ще до офіційного його обрання на посаду митрополита Київського і Галицького [6].

Враховуючи тяжіння до монархії в своїх політичних поглядах та церковних принципах, які передбачали збереження існуючого статусу та устрою РПЦ, постать Антонія не зовсім влаштувала гетьманську владу в Україні, яка стояла на позиції автокефалії Української Православної Церкви. Свідченням цього є визнання недійсним рішення Київських єпархіальних зборів про обрання Антонія (Храповицького) митрополитом, патріарху Тихону було надіслано протест, а для остаточного вирішення питання запропонували скликати черговий Всеукраїнський Собор [14, с. 52].

Чекаючи офіційного благословення патріарха Тихона на зайняття Київської кафедри, митрополит Антоній залишався в Харкові. Він не поїхав до столиці навіть тоді, коли міністр сповідань В. Зіньківський запросив його «для обговорення деяких питань церковного життя». Замість себе він направив до Києва єпископа Митрофана Сумського і секретаря духовної консисторії П. Лебедева, а сам продовжував займатися єпархіальними справами [4].

Після затвердження патріархом Тихоном та Святішим Синодом РПЦ обрання на нову посаду, владика Антоній почав готувати від'їзд до Києва. 16 червня в Кафедральному Успенському соборі Харкова він разом з харківським духовенством здійснив Божественну літургію, а потім – хресний хід на Соборну площу і молебень. 17 червня відбулась Божественна літургія у Благовіщенському соборі, а в архієрейських покоях – прощання з прихожанами. До Києва митрополита Антонія супроводжувала спеціально обрана «депутація» духовенства, а незабаром до столиці виїхало 60 делегатів Всеукраїнського Православного Собору від Харківської єпархії [10; 7]. До обрання нового архієрея патріарх Тихон призначив тимчасово правлячим єпархією єпископа Неофіта Старобільського [2; 3].

18 червня 1918 року відбулась зустріч нового митрополита Київського з П. Скоропадським. Проте, небажаючи бачити Антонія на цій посаді, гетьман приймав його досить стримано і як митрополита Харківського, а не Київського, апелюючи до остаточного

вирішення цього питання на Другій сесії Всеукраїнського Собору [21].

Як свідчать документи, на одному із засідань Ради Міністрів Української Держави також йшлося про те, «щоб владику Антонія до Києва не допустити, бо це фанатик і не має симпатії в людей, а на його місце треба обрати Київського патріарха і так позбутись впливу москалів на нашу Церкву». Сам митрополит Антоній під час зустрічі з австрійським послом графом Форгачом стверджував, що «гетьманський уряд має сильний нахил до унії з Римом» [18, с. 375].

Про складність відносин з гетьманом та іншими урядовцями свідчать резолюції Владика наступного змісту: «21 липня / 3 серпня 1918 року до нього звернувся полковник Львов з проханням попросити у Гетьмана виплатити недоплачену платню. Митрополит Антоній відповів, що майже незнайомий з Гетьманом, адже бачився з ним всього чотири рази та може лише порадити звернутися з доповідною запискою про вашу працю до військового міністра» [21]. Інша резолюція митрополита на подання бувшого директора Комратського реального училища Івана Голубовського про влаштування його на службу мала такий вигляд: «Якщо я цього листа передам міністру, то тоді Ви нічого не отримуєте. Треба писати не про Царя та про Росію, а про Україну. Подайте йому петицію на українській мові, пояснивши, що Ви уродженець Холмської єпархії, а згадування мого імені може Вам лише нашкодити». Отже, Антоній відчуває пануючу атмосферу недовіри до нього та майже вимушеними відносинами, що склалися між державою та церквою в його особі.

Друга сесія Всеукраїнського церковного Собору, що відкрилася в Києві 20 червня 1918 року підтвердила легітимність обрання Антонія на Київську кафедру, сам Митрополит Антоній, який головував на Соборі, оголосив рішення гетьмана П. Скоропадського про визнання законним свого обрання [4]. В листі гетьмана з цього приводу зазначалося: «Ваше високопреосвященство, владико Антоній. Ознайомившись з бажанням Всеукраїнського церковного Собору і взявши до уваги Вашу відданість існуючому державному ладу на Україні, засвідчену в листі до мене, повідомляю Вам, що з 25-го сего червня (1918 року), як глава Держави Української, визнаю Вас Митрополитом Київським і Галицьким. Сподіваючись на молитви Ваші, залишаюсь з глибокою повагою і прихильністю Павло Скоропадський» [17, с. 30]. Таким чином, гетьманський уряд вимушений був

погодитися з думкою більшості учасників Собору, які підтримали кандидатуру митрополита Антонія.

Враховуючи атмосферу небажаності та недовіри до своєї персони, Митрополит Антоній продовжував молитися за існуючу владу та карав тих священнослужителів, які цей обов'язок порушували. Отримавши повідомлення, що в деяких храмах міста Біла Церква та на станції Ворзель біля Києва поминали тільки Російську державну владу, Високопреосвящений Антоній написав: «Консисторії. Наказати в обидва місця, щоб поминали за встановленою Всеукраїнським Собором формою: «Про богохраниму державу нашу Україну та про благовірного Гетьмана Павла...», а всі інші щоб дали пояснення, чому поминали неправильно» [16].

Аналізуючи спогади гетьмана П. Скоропадського, можна припустити, що риторика спілкування між Владикою та главою Української Держави з часом змінюється. Зміст резолюцій стає дещо іншим та вказує на налагодження діалогу між діячами. Так, 13/26 вересня на прохання уповноваженого Союзу церков м. Воронежа Г. Новорінського про клопотання перед Гетьманом про дозвіл на купівлю борошна і зерна в Україні, Антоній відповів: «Прохання Ваше повідомлено мною Пану Гетьманові і Ясновельможний обіцяв в цьому сприяти» [16].

Свідченням потепління відносин була активна роль Антонія в організації дня народження П. Скоропадського. Так, 12 липня 1918 року в Києві в домашній церкві гетьманського палацу відбулося урочисте богослужіння, в якому взяла участь родина Скоропадських, а також члени Генштабу і уряду Української Держави. В усіх столичних церквах, монастирях і соборах після закінчення літургії відбулися молебні «о здоров'ї Гетьмана». Особливо пишним був молебен у Софіївському Кафедральному соборі, який влаштував митрополит Київський і Галицький Антоній Храповицький [11].

Виконуючи свої пастирські обов'язки митрополиту Антонію доводилося здійснювати не лише урочисті молебні. В умовах війни постійними реаліями були смерті людей, тому церковні заупокійні церемонії та панахиди відбувалися постійно. Так, представники київського духовенства за участю митрополита Антонія Храповицького 13 серпня 1918 року відслужили панахиду по вбитому в столиці есером Б. Донським командуючому німецькими військами в Україні фельдмаршалу Ейхгорну [25, с. 80]. 15 травня 1918 року у київському Соборі

Святого Володимира була відслужена панахида за загиблими «білими» генералами Корнілову і Духоніну, отаману донських козаків генералу Каледіну [2].

Доленосні події в житті людей не завжди розпочинаються з позитивних моментів. Посада очільника Київської єпархії дісталася Владиці Антонію після резонансної події – вбивства його попередника Митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського), причини якого і досі є достовірно нез'ясовані. Митрополит Антоній, приступивши до своїх керівних обов'язків також намагався розібратися в обставинах смерті свого колеги. Так, заслуговують уваги резолюція Владики від 5-18 липня 1918 року щодо дозволу священикам, підозрюваним у вбивстві митрополита Володимира брати участь в роботі Всеукраїнського церковного собору [27, арк. 1]. Цікавою сторінкою, що свідчить про атмосферу негативного ставлення до новообраного митрополита Київського Антонія (Храповицького) є справа, що міститься в фонді Центрального державного архіву Вищих органів влади, а саме копія доповіді священика Іоанна Нікольського з приводу «зловредної агітації проти Високопреосвященого митрополита Антонія» [27, арк. 5]. Доповідач сповістив наступне: «1 травня 1918 року я разом зі священиками М. Чаловським та Г. Войновським прибули в міністерство ісповідань, де мала працювати ліквідаційна комісія Военно-морського духовенства. Піднявшись на другий поверх ми помітили невелику групу людей, де ораторствував невідомий батюшка, якого лише по наявності чоток можна було впізнати як монаха. Весь його костюм не відповідав монашеському званню. Коли ми почули із його вуст імена вбитого Володимира та тільки що обраного митрополита Антонія, ми зупинилися і прислухалися. Коротко охарактеризувавши діяльність вбитого Володимира, як людини, яка знаходилася дуже далеко від своєї пастви, при цьому доволі коректно поставившись до його пам'яті, оратор не стримувався на адресу Владики Антонія...» [27, арк. 5]. Далі доповідач продовжував цитувати почуті висловлювання на адресу митрополита Антонія: «Антоній належить до числа ієрархів, яким лестять зірочки власних ювілеїв і лише на них вони засновують право керувати Церквою. .. Невже Антоній не передбачує те, що в Києві він пробуде недовго та на нього чекає така ж участь як і Володимира» [27, арк. 6]. Остання фраза носила, безумовно, погрожуючі ноти та шокувала автора цього

документу, який був вражений тоном висловлювань у бік Владики Антонія і був змушений покинути міністерство. Дані свідчення є черговим доказом того, що працювати на чолі Київської кафедри Митрополиту Антонію було важко, а оточення не характеризувалося повною довірою та прихильністю до свого пастора.

Слід вказати на той факт, що не лише поточні події були в колі зору митрополичої кафедри та київського духовенства. Разом з представниками патріотичних сил церковники влаштовували дні пам'яті історичним постатям. Так, Київський комітет товариства «Батьківщина» вирішив влаштувати 10 липня 1918 року в Софіївському соборі заупокійну літургію, а на площі перед собором – панахиду “по великому гетьману Івану Мазепі і ... вірним синам української державності”, які загинули в Полтавській битві 27 червня 1709 року. Цей заклик, враховуючи неоднозначність ставлення до особи І.Мазепи, його анафема за часів Петра I, можна вважати доволі сміливим. Крім того, саме цю дату учасники панахиди бажали вивести на державний рівень та оголосити днем національної жалоби. Реакція з боку держави була категоричною – уряд П. Скоропадського заборонив проводити в Києві будь-які заходи з цього приводу [8; 9].

Митрополит Антоній на це питання мав власний погляд. Відомий своєю принциповістю та ортодоксальністю в церковних питаннях, в даній ситуації він відреагував зовсім нетипово, як для «русофіла» чи «українофоба», згідно характеристики деяких українських істориків, сприяючи відновленню історичної справедливості щодо Івана Мазепи в очах церкви. Антоній стояв на тій позиції, що анафему накладено по причинам, які зовсім не мають нічого спільного зі злочинами проти церкви та віри, а стосуються питань державного характеру та особистих відносин Петра I та І. Мазепи. Саме Антоній (Храповицький) особисто звертався до Патріарха Тихона з проханням зняти це принизливе для кожного християнина прокляття з І. Мазепи. Як свідчать матеріали відомого учня та послідовника Антонія Никона (Рклицького), відповідь Патріарха на звернення Антонія була позитивною: «Наближався день Полтавської перемоги 27 червня. Самостійники звернулися до Владики з петицією, в якій, заявляючи, що вони вважають день Полтавської битви днем національного трауру, просили Владика в цей день відслужити на Софійській площі панахиду за гетьмана Івана Степановича Мазепу. Владика

Антоній, який цінував Мазепу за його церковноправославну народну діяльність і не співчував Петру I за антиканонічні і антицерковні реформи в Росії, відповів, що він попередньо відправить телеграму патріарху Тихону з проханням зняти з Мазепи анафему як незаконно накладену не за ересь, а за політику. Телеграма була послана, і патріарх зняв заборону» [22, с. 632]. Проте джерел, що це підтверджують, поки що не знайдено. Анафема не була знята з І. Мазепи в 1918 року, проте в призначений день коло Софіївського собору відбулась панахида, а на площі перед собором – маніфестація, учасники якої вимагали перенести останки І. Мазепи, П. Дорошенка та П. Орлика до Києва та поховати поряд з Ярославом Мудрим [11]. Ця ідея залишилась нездійсненою, але П. Скоропадський схвалив пропозицію про встановлення у Києві пам'ятника борцям за незалежність України, які загинули в боях з радянськими військами під Києвом, Бахмачем та Крутами [13]. Планувалося також спорудити пам'ятник Т. Г. Шевченку перед будинком Київської міської Думи та навести порядок на його могилі [19]. Профінансувати заплановані роботи передбачалось за рахунок добровільних пожертвувань громадян та державних коштів. Усі ці плани залишилися нереалізованими не лише в добу Гетьманату [20; 23].

Крім вказаних ініціатив митрополит Антоній продовжував систематично здійснювати богослужіння в церквах та монастирях м. Києва під час яких виголошував повчання перед

Список літератури: 1. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 39. – 3 мая. 2. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 54. – 25 мая. 3. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 55. – 26 мая. 4. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 56. – 28 мая. 5. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 57. – 29 мая. 6. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 59. – 31 мая. 7. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 66. – 8 июня. 8. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 90. – 12 июля. 9. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 70. – 13 июня. 10. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 89. – 11 июля. 11. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 92. – 16 июля. 12. *Без назви* // Южный край. – 1918. – № 32. – 30 мая. 13. *Без назви* // Голос свободной церкви: Ежедневная церковно-общественная газета: Орган православного клира и мирян (Житомир). – 1917. – № 90. – 4 сентября. 14. *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / *Д. Дорошенко*. – Берлін: Вид-во «Нація в поході», 1940. – 69 с. 15. *Из жизни епархии* // Киевский православный вестник. – 1918 – 15 августа. 16. *Из статьи российского историка Владислава Мальцева «Галицийские симпатии митрополита*

багаточисельним натовпом, який бажав слухати свого Святителя [15]. За часів правління Гетьманату, митрополит Антоній співробітничав з благодійницькими організаціями, сприяв заснуванню училища для навчання священнослужителів, проте швидкоплинність перебування на чолі Української Держави П. Скоропадського обмежила і перебування митрополита на чолі Київської кафедри. Після захоплення Києва військами С. Петлюри Антоній (Храповицький) був арештований та засланий до греко-католицького монастиря в Галичині. Можна стверджувати, що після цих подій активна суспільно-політична діяльність Владики на українських землях закінчується, а через деякий час розпочинається новий виток в його житті та історії церкви за кордоном.

Висновки. Таким чином, взаємини митрополита Антонія та гетьмана Скоропадського не можна оцінити однозначно. Вони змінювалися від майже ворожих до стриманих, деякою мірою піднесених. Проте, у цих діячів було і—спільне. Як виходець з дворянського оточення, будучи офіцером армії Російської імперії, гетьман, як і Владика, сповідував монархістські погляди та романтизував імперські часи. Однак, відмінності між ними були глибшими: заперечення будь-яких спроб відокремлення української православної Церкви від російської, що підтримував гетьман, відсутність бажання пошуку компромісу, для вирішення нагальних питань державно-церковного життя.

Антония(Храповицкого): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=2052>. 17. *Кандидов Б. П.* Церковь и гражданская война на Юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). По неопубликованным архивным материалам / *Б. П. Кандидов*. – Москва: Безбожник, 1931. – 295 с. 18. *Ногаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / *І. Ногаєвський*. – Київ: Український письменник, 1993. – 413 с. 19. *Пам'ятник Шевченко* // Южный край. – 1918. – № 53. – 18 июня. 20. *Патріарх Філарет відслужив акафіст св. вмі. Варварі та заупокійну літію за гетьманом Іваном Мазепою*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/ru/news/patriarkh/2251-akafist.html>. 21. *Резолюції митрополита Антонія (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=2052>; 22. *Рклицкий Н.* Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время (1863-1936). В 2-х кн. / *Н.*

Рклицкий. – Нижний-Новгород: Изд. Братства во имя св. кн. Александра Невского, 2004. Кн. 2. – 752 с. **23**. *С гетмана Мазепы могут снять анафему*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.com/religy/30apr2009/mazepa.html>; **24**. *Силантьєв В. І.* Влада і Православна церква в Україні (1917-1930 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України / *В. І. Силантьєв*. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2005. – 456 с. **25**. *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Голов. ред. Я. Пеленський. – Київ- Філадельфія, 1995. – 492 с. **26**. *Ульяновський В. І.* Церква в Українській державі, 1917- 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. для вузів / *В. І. Ульяновський*. – Київ: Либідь, 1997. – 320 с. **27**. *ЦДАВО*. Ф. 1071, оп. 3, спр. 118.- арк.3. **28**. *ЦДАВО*.- Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 120. – 19 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No. 39. – 3 may. **2.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 54. – 25 may. **3.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 55. – 26 may. **4.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 56. – 28 may. **5.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 57. – 29 may. **6.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 59. – 31 may. **7.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 66. – 8 June. **8.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 90. – 12 July. **9.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 70. – 13 June. **10.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 89. – 11 July. **11.** *Bez nazvy.* – *Vozrozhdenye.* – 1918. – No 92. – 16 July. **12.** *Bez nazvy.* – *Yuzhniy kray.* – 1918. – No 32. – 30 may. **13.** *Bez nazvy.* – *Holos svobodnoy tserkvy: Ezhednevnyaya tserkovno-obshchestvennaya hazeta: Orhan pravoslavnoho klyra y myryan (Zhytomyr).* – 1917. – No 90. – 4 sentyabrya. **14.** *Doroshenko D. Pravoslavna tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrayins'koho narodu.* – *D. Doroshenko.* – Berlin: Vyd-vo Natsiya v pokhodi, 1940. – 69. Print. **15.** *Yz hyzny eparkhyu // Kyevskyy pravoslavniy vestnyk.* – 1918 – 15 August. **16.** *Iz staty rossyyskoho ystoriyka Vladyslava Mal'tseva «Halytsyysskye sympaty*

mytropolyyta Antonyya (Khrapovytskoho)»: [Elektronnyy resurs]. – *Rezhym dostupu:* <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=2052>; **17.** *Kandydov B. P. Tserkov' y hrazhdanskaya vojna na Yuhe (Materyal k ystoriy relyhoznoy kontrrevolyutsyy v hodi hrazhdanskoj vojny).* Po neopublykovannym arkhyvnym materyalam. – *B. P. Kandydov.* – Moscow: Bezbozhnyk, 1931. – 295. Print. **18.** *Nohayevskyy I. Istoriya Ukrayins'koyi derzhavy dvadtsyatoho stolittya.* – *I. Nohayevskyy.* – Kyiv: Ukrayins'kyy pys'mennyk, 1993. – 413. Print. **19.** *Pamyatnyk Shevchenko.* – *Yuzhniy kray.* – 1918. – No 53. – 18 June. **20.** *Patriarkh Filaret vidsluzhiv akafist sv. vmts. Varvari ta zaupokiyinu litiyu za het'manom Ivanom Mazepoyu:* [Elektronnyy resurs]. – *Rezhym dostupu:* <http://www.cerkva.info/ru/news/patriarkh.2251-akafist.html>. **21.** *Rezolyutsyy mytropolyyta Antonyya (Khrapovytskoho) za 1918 hod kak ystochnyk po ystoriy Russkoy Pravoslavnoy Tserkvy:* [Elektronnyy resurs]. – *Rezhym dostupu:* <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=2052>; **22.** *Rklytskyy N. Mytropolyyt Antonyy (Khrapovytskyy) y eho vremena (1863-1936).* V 2-kh kn. – *N.Rklytskyy.* – Nizniy-Novhorod: Brat-stva vo ymya sv. kn. Aleksandra Nevskoho, 2004. Vol. 2. – 752. Print. **23.** *S hetmana Mazepu mohut snyat' anafemu:* [Elektronnyy resurs]. – *Rezhym dostupu:* <http://newsru.com.religy.30apr2009.mazepa.html>. **24.** *Sylant'yev V. I. Vlada i Pravoslavna tserkva v Ukrayini (1917-1930).* Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora istorychnykh nauk za spetsial'nistyuu 07.00.01 –Istoriya Ukrayiny. – *V. I. Sylant'yev.* – Kharkiv'skyy natsional'nyy universytet imeni V. N. Karazina, Kharkiv, 2005. – 456. Print. **25.** *Skoropadskyy P. Spohady: Kinets' 1917 – hruden' 1918.* – Ed. *Y. Pelensky.* – Kyiv-Filadel'fiya, 1995. – 492. Print. **26.** *Ul'yanovskyy, V. I. Tserkva v Ukrayins'kiy derzhavi, 1917 - 1920 (doba Het'manatu Pavla Skoropads'koho): Navch. posibnyk. dlya vuziv.* – *V. I.Ul'yanovskyy.* – Kyiv: Lybid, 1997. – 320. Print. **27.** *TsDAVO*, F. 1071, op. 3, spr. 118.- 3. **28.** *TsDAVO*.- F. 1071. – Op. 1. – Spr. 120. – 19.Надійшла (received) 11.11.2015

Телуха Світлана Степанівна, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»; Тел.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

Teluha Svitlana, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” Tel.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

УДК: 271.2-726.(477.54)

Взаємодія митрополита Київського та Галицького Антонія (Храповицького) з Гетьманом П. П. Скоропадським / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 56 (1165). – С. 67-73. – Бібліогр. : 28 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті на основі джерел та наукової літератури досліджуються особливості взаємовідносин, що склалися в результаті революційних подій 1917-1920-х років між двома відомими особистостями – Гетьманом Павлом Скоропадським і митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким). Розглянуто ставлення П. Скоропадського до призначення Владики на Київську митрополичу кафедру, проаналізовано зміни у відносинах між двома керівниками. Охарактеризовано їх головні ініціативи в державно-церковних справах.

Ключові слова: Митрополит Антоній, Православна церква, Гетьман П. Скоропадський, державно-церковні відносини, атмосфера недовіри, церковна діяльність.

УДК: 271.2-726.(477.54)

Взаимодействие митрополита Киевского и Галицкого Антония (Храповицкого) с Гетманом П. П. Скоропадским / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 56 (1165). – С. 67-73. – Бібліогр. : 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье на основе источников и научной литературы исследуются особенности взаимоотношений, что сложились в результате революционных событий 1917-1920-х годов между двумя известными личностями – Гетманом Павлом Скоропадским и митрополитом Киевским и Галицким Антонием (Храповицким). Рассмотрено отношение П.Скоропадского к назначению Владыки на Киевскую кафедру, проанализировано изменения в отношениях между двумя руководителями государства и церкви во время их деятельности на украинских землях. Охарактеризовано их главные инициативы в государственно-церковных делах.

Ключевые слова: Митрополит Антоний, Православная церковь, Гетман П.Скоропадский, государственно-церковные отношения, атмосфера недоверия, церковная деятельность.

Interaction Metropolitan of Kyiv and Galician Anthony (Khrapovitsky) Hetman P. P. Skoropadsky / S. S. Teluha // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of the history of Ukraine. - Kharkiv: NTU «KhPI». - 2015. - № 56 (1165). – P. 67-73. – Bibliogr.: 28. – ISSN 2079-0813.

The relationship between the prominent Church Hierarch, the Metropolitan of Kiev and Galicia Anthony (Khrapovitsky) and renowned statesman a revolutionary 1917-1921 times, the crown Hetman Pavel Skoropadsky is devoted. Indicate the nature of their relationship, the changes in the rhetoric of the communication and the atmosphere respect to each other. The evaluation looks of some clergymen to the fact of electing of Ruler on the Kyiv department are indicated. Disclosed state-Church initiative of the two leaders.

Keywords: Metropolitan Anthony, the Orthodox Church, Hetmanate, state-Church relations, an atmosphere of distrust, the Church's mission.

М. І. ХАРЛАМОВ, А. В. ТИТАРЕНКО, В. А. ТРЕТЬЯКОВ, Д. В. ОЛІЙНИК

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОЇ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ПОЖЕЖНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1923 РОКУ

У статті розкриваються маловідомі події становлення пожежної справи в Україні на початку 1920-х років. На основі архівних джерел досліджуються питання підготовки та проведення Першої Харківської Губернської Пожежної конференції, що відбулася у лютому 1923 року. В роботі конференції брали участь представники губернського пожежного підвідділу та делегати повітових пожежних підвідділів з повітів Харківської губернії. В результаті роботи даного заходу були прийняті рішення, що в подальшому позитивно вплинули на розвиток протипожежних заходів в країні та сприяли загальній стабілізації боротьби з вогнем на загальнореспубліканському рівні.

Ключові слова: конференція, пожежна безпека, пожежогасіння, пожежний реманент, протипожежні заходи, резолюція.

Вступ. В роботі розглядаються маловідомі факти та питання діяльності Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року. Слід зауважити, що наукова тематика питань боротьби з вогняною стихією на території УСРР взагалі та у Харківській губернії зокрема, у міжвоєнний період (1921-1939 роки), є малодослідженою та має відому наукову актуальність. На нашу думку, наукові питання організації перших науково-практичних конференцій з пожежогасіння на наших землях в період становлення нової економічної політики є фактично «terra incognita» для української історичної науки.

З огляду на сучасний стан організації протипожежної діяльності органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) регіонального рівня, можна зробити певне припущення, що дослідження історичного досвіду державної боротьби з надзвичайними ситуаціями, досвіду організації спеціалізованих конференцій пожежних працівників могло б покращити стан сучасної пожежної безпеки в Україні. Таким чином, аналіз головних аспектів діяльності Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року має актуальний характер.

Необхідно наголосити на тому, що дослідження проведення та результатів діяльності Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року не є предметом наукових інтересів сучасних істориків. Сучасні дослідники розглядають питання діяльності пожежних формувань у Центральній Україні, протипожежної діяльності земств Лівобережної України, протипожежної діяльності органів місцевого самоуправління в Південній Україні. Дані дослідження є, безсумнівно, ґрунтовними та

мають велику наукову цінність. Однак у працях вчених, таких як Томіленко А. Г., Тараненко С. П. не охоплено важливий період 1921-1924 років [1, с. 3; 2, с. 4].

Роботи ж таких авторів, як Нехаєв В. С., Серцов М. А., Полтанов О. І., торкаються лише оглядово деяких регіональних питань діяльності протипожежних служб в УСРР 1920-х років [4; с. 127; 5, с. 61].

Мета дослідження: розкрити особливості підготовки та проведення Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року, а також проаналізувати вплив рішень конференції на розвиток вогнеборчої справи в Харківському регіоні у роки нової економічної політики.

Виклад основного матеріалу. На Першій Харківській Губернській Пожежній конференції, що відбулася у лютому 1923 року підводилися підсумки роботи з пожежної безпеки у Харківській губернії за 1921-1922 роки. Це були перші повоєнні роки, тому в регіоні залишалася висока пожежна небезпека. У 1921 році кількість пожеж була достатньо великою, а причини часто були не з'ясовані. Так, наприклад, за грудень 1921 року, за не з'ясованих причин трапилося «у Вовчанському, Харківському, Сумському повіті – 4 пожежі, Лебединському повіті – 5 пожеж, Валківському повіті – 2 пожежі, Богодухівському повіті – 3 пожежі, Охтирському повіті – 2 пожежі, у селищі Котельва – 8 пожеж, у місті Харкові – 2 пожежі (горіли Малий театр, та будинок по вулиці Гоголя, 51)» [5, арк. 17]. Лише у Ізюмському повіті після пожежі була з'ясована причина загорання (необережність при розпалюванні печі) та у м. Лебедин – необережність при «осмалюванні борова» [5, арк. 18]. Це свідчить

© М. І. Харламов, 2015

про низький рівень кваліфікації пожежних інспекторів або про їх незацікавленість у розкритті причин стихійного лиха чи підпалу.

У роботі конференції взяли участь п'ять представників харківського пожежного губернського підвідділу, а також представники повітів: Ізюмського – три особи, Сумського – одна особа, Білопільського – одна особа, Охтирського – одна особа, Вовчанського – одна особа, Чугуївського – одна особа, Зміївського – одна особа, Валківського – одна особа, Богодухівського – одна особа, Куп'янського – дві особи та м. Харків – дві особи [6, арк. 177]. На початку конференції виступив завідувач Харківським губернським пожежним підвідділом товариш Рижов. В своєму виступі він проаналізував діяльність свого структурного підрозділу за 1921-1922 рік. Так присутнім була доведена інформація, що за 1922 рік кількість пожеж в губернії суттєво зменшилася (до 80 відсотків порівняно з 1921 роком). Було відмічено зростання кількості добровольчих та трудових пожежних дружин, яких зовсім не було у 1921 році. В резолюції конференції по доповіді Рижова зазначалося «...конференція вважає роботу Губернського пожежного підвідділу, як Губернського керівного пожежного центру відповідального за стан та розвиток справи пожежної охорони в губернії, задовільною» [6, арк. 175].

Слідом за начальником пожежного підвідділу учасники конференції заслухали доповіді представників повітових пожежних підвідділів Харківської губернії. Було відмічено загальне поступове покращення вогнеборчої справи у повітах регіону, однак через низку причин стан протипожежної безпеки був на достатньо низькому рівні. Резолюція за доповідями представників місцевих протипожежних установ про результати боротьби з вогняною стихією у 1922 році містила цікаві висновки та мала наступний вигляд.

«...1. Заслухавши доповідь з місць про діяльність повітових пожежних підвідділів 1922 року Конференція констатує велику організаторську роботу пожежних підвідділів, що виразилася у створенні, укріпленні та розвитку пожежної охорони як у місті так і на селі. 2. Констатували факт, що некомплект штату пожежних підвідділів та пожежних команд є величезним гальмом для всієї подальшої роботи пожежної охорони. 3. Вважати абсолютно необхідним надання більш широких засобів та кредитів на справу пожежної охорони в повітах Харківської губернії. 4. Констатується велика

зношеність, як міського, так і особливо сільського пожежного реманенту, та найповнішу необхідність організації придбання та ремонту пожежного реманенту за рахунок самого місцевого населення. 5. Вважати не достатнім зв'язок пожежних підвідділів з повітом та необхідність його укріплення, шляхом надання працівникам у відрядженні і добового утримання, і перев'язочних засобів. 6. Конференція протестує проти втручання та насилля представників місцевої влади над пожежною командою на місці пожежі, що спостерігається у деяких повітах, як це було у м. Богодухів, де пожежний працівник був побитий міліцією під час пожежі школи; з метою недопущення подібних явищ в майбутньому Конференція доручає губернському пожежному підвідділу подати прохання до губернського виконавчого комітету для видання відповідних постанов, що б надавали недоторканість пожежним працівникам під час їхньої роботи. 7. Конференція вважає необхідним видання та розповсюдження по повітам пожежної літератури у вигляді підручників та інструкцій, що майже цілком були втрачені за роки громадянської війни, поклавши це завдання на губернський пожежний підвідділ. 8. Губернська конференція пожежних робітників, в ім'я розвитку та укріплення пожежної справи в губернії, покликаною рятувати від вогню майно найбіднішого сільського та міського населення вимагає від губернського пожежного підвідділу через губернський комітет господарства (губкомгосп) розповсюдження точки зору на справу пожежної охорони, як на справу першорядної державної значущості.» [6, арк. 175].

Отже, бачимо, що згідно повітових звітів ситуація з пожежною безпекою в губернії залишалася складною, існувала велика необхідність у фінансах та засобах боротьби з вогнем. Держава не могла в повній мірі забезпечувати пожежні структурні підрозділи, тому ця справа частково перекидалася на місцеві бюджети. Велика увага приділялася пропагуванню протипожежних заходів серед населення, виданню інструкцій, постанов, рекламних плакатів. Слід сказати, що дана практика виявилася ефективною, оскільки з середини 1920-х років кількість пожеж стрімко скорочується. Не можна сказати, що пропаганда важливості справи пожежної безпеки була єдиним фактором стабілізації вогнебезпечної ситуації в регіоні, але вона відіграла досить значну роль. Слід зауважити, що праця пожежного в той період не була ані престижною, ані добре оплачуваною, тому й спостерігалися ситуації з некомплектом

штату пожежних команд й конфлікти між пожежними та представниками міліції і місцевої влади. Представники конференції намагалися поставити перед владою та суспільством питання про престижність праці пожежного зокрема та важливість всієї вогнеборчої справи взагалі.

В ході роботи конференції було прийнято рішення про надання додаткових протипожежних засобів повітовим селищам та містечкам. «...З огляду знаходження великих джерел водопостачання у містах Ізюм, Куп'янську, Валках, Охтирці, Вовчанську мати пожежний обоз не менше наступного: трубно-бочковий ресорний хід з трьома конями, один реквізитний хід з бензиново-моторним трубковим насосом, виробничою потужністю до 2 тисяч відер на годину, 2 бочкових чотириколісних ресорних парах одних ходи; у м. Чугуєві, Зміїві, Білопільі кількість обозів має бути таж сама, до того ж потрібно мати спеціальний бензиново-моторний однокінний хід з трубними насосами з потужністю 1500 відер на годину. У м. Богодухові та Лебедині за відсутністю великих джерел водопостачання необхідно мати такий пожежний обоз – трубний хід, трубно-бочковий хід та 5 бочкових ходів. У Золочеві – 1 трубно-реквізитний хід та 3 однокінних чотириколісних бочкових ходи. Краснокутську мати реквізитно-трубний хід, трубно-бочковий хід та 5 однокінних бочкових ходи» [6, арк. 175].

Для міста Суми, що входили на той час до складу Харківської губернії і за масштабом були більшим за інші повітові міста нашого регіону надавалося дві пожежні станції. Це була центральна установа з двома спеціальними пожежними автомобілями, що мали насоси високого тиску з виробничою потужністю шість тисяч відер на годину і двотонним вантажним автомобілем та периферійна пожежна станція з обозом, ідентичним до обозів інших повітових міст губернії. Однак слід сказати, що хоч певні спроби покращити протипожежну охорону у селищах та повітових містечках стан справ у протипожежній боротьбі залишав бажати кращого.

На загальних зборах конференції при підведенні підсумків роботи було прийнято ряд важливих рішень, що мали на меті покращення пожежобезпечної ситуації в Харківській губернії. Так нормальною кількістю співробітників у пожежних підвідділах визнавалося: завідувач, два пожежних інструктори та діловод документації. У всіх волостях округ призначалися волосні пожежні старости (виключно з представників комітету сільської бідноти), що отримував

заробітну платню згідно сьомого розряду сімнадцятирозрядної тарифної сітки спілки комунальних робітників. У колишніх повітових містах, що залишилися поза штатом, де малися продвідкомгоспи (Білопілья) повинні були бути створені міські пожежні відділення з безпосереднім підпорядкуванням пожежним відділам Окрвідкомгоспів. Робота цих відділень розповсюджувалася лише на конкретне місто, де завідувачем пожежного відділення був брандмейстер міської пожежної команди, а пожежними інструкторами – помічники брандмейстера. Діловодство відділення мало вестися спільною канцелярією Міськвідкомгоспу з відкриттям окремих справ пожежного відділення. Отож, бачимо певну дискримінацію за соціальним станом у справі призначення волосного пожежного старости, але це обумовлено політикою держави на той період.

Згідно рішення конференції протипожежні заходи повинні були відбуватися згідно правил Всеукраїнського надзвичайного пожежного комітету (Всеукрпожаркому) та постанов Народного комісаріату праці (НКП) відповідно до характеру робіт – виробництв та місцевих умов.

Інші рішення конференції даємо у вигляді витягу з постанови конференції «...5. Особливу увагу звернути на підприємства (млини, лісопилки, пробкові та механічні заводи, фабрики, зсип та сінопункти), у яких може збиратися виробничий пил (вугільний, пробковий, деревний, борошняний, залізний тощо) не допускаючи його скупчення, як надзвичайно небезпечної у пожежному плані. 6. Для евакуації робочих з приміщень виробництв на випадок пожежі звернути увагу на облаштування запасних виходів з вогнетривкими залізними драбинами... 8. Для боротьби з індіферентністю населення до протипожежних заходів визнати необхідним проведення у містах та волостях губернії лекцій та бесід з населенням на пожежні теми. 9. Видання належної кількості пожежних плакатів, листівок, та пожежних пам'яток для розповсюдження серед населення. 10. Облаштування пересувної губерньської пожежної виставки. 11. Видання та широке розповсюдження серед населення протипожежних правил... 13. Зобов'язати пожежним підвідділам та округам висвітлювати у пресі найбільш гучні приклади необережного поводження з вогнем, що стали найбільш згубними для населення. 14. На організацію пересувної пожежної виставки, на виготовлення деяких експонатів, на видання літератури та плакатів: поставити питання перед Губвиконкомом про надання необхідних кредитів

на ці цілі.» [6, арк. 176]. Можна зробити припущення з великою долею вірогідності, що брак коштів для вогнеборчої справи замінювали пропагандистською кампанією та залученням коштів та інших цінностей місцевого населення, що було зовсім в дусі більшовицької політики тих часів.

Висновки. Результати роботи конференції виявили досягнення та недоліки боротьби з пожежами в губернії у перші роки 1920-х років. Відштовхуючись від них було складено план роботи усіх пожежних структурних підрозділів Харківської губернії на 1923 рік. В першу чергу наголошувалося на покращенні організації пожежної справи на селі, в тому числі масове залучення робочої сили та утворення пожежних обозів. Пропонувалося відмовлятися від організації трудових дружин на користь добровільних, залучаючи до останніх місцеве населення від 17 до 45 років. Повинна була відбуватися переорганізація міських професійних пожежних команд та організація пожежної охорони на фабриках та заводах. По повітах розповсюджувалися 4 тисячі агітаційних

протипожежних плакатів. Відбувався новий облік всього пожежного реманенту, усі будівлі в містах проходили протипожежний огляд, будувалася мережа незамерзаючого водопостачання, що була скопійована з системи північного регіону Росії.

Велика роль надавалася протипожежній профілактичній роботі з молоддю. Серед школярів розповсюджували агітаційні листівки, інструкції про обережне поводження з вогнем. Також зазначалося, що 50 відсотків пожеж на селі відбувалося через недогляд за дітьми в період літніх польових робіт. Через це в сільській місцевості за поданням губернського пожежного відділу створювалися дитячі ясла.

Слід зазначити, що результати роботи конференції призвели до покращення ситуації боротьби з вогняною стихією. З середини 1920-х років кількість пожеж стрімко знижується не тільки в Харківській губернії, але й в усій республіці. Тому можна сказати, що Перша Харківська Губернська Пожежна Конференція 1923 року сприяла покращенню протипожежної ситуації в нашій державі, а подібні конференції отримали постійний характер у майбутньому.

Список літератури: 1. *Томіленко А. Г.* Пожежна справа на правобережній Україні у II половині 19 – на початку 20 століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / *А. Г. Томіленко.* – Донецьк, 2000. – 20 с. 2. *Тараненко С. П.* Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні у II половині 19 – на початку 20 століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / *С. П. Тараненко.* – Черкаси, 2007. – 20 с. 3. *Нехаєв В. С.* Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области / *В. С. Нехаев, М. А. Серцов.* – Запорожье, 1997. – 314 с. 4. *Історія пожежної охорони Кіровоградщини 1841-1997* [Полтанов О. І., Доманський В. А., Очкала В. М., Костишева Л. Б.]. – Кіровоград, 1998. – 255 с. 5. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р – 451: Исполком Белоколодецкого волостного совета. – оп.1. - spr. 218. Сведения о пожарах по городу Харьков и области за декабрь 1921 года. 1921 год, 289 арк. 6. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р – 1639: Харьковский губернский отдел. – оп.1. - spr. 7. Деятельность Харьковского губернского пожарного подотдела. Протоколы заседаний Изюмского окружного парткома, окружной налоговой комиссии. 1922-1923 год, 212 арк.

Bibliography (transliterated): 1. *Tomilenko A. G.* *Pozhezhna sprava na pravoberezhnyi Ukraini u II polovyni 19 – na pochatku 20 cent.:* avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupeny kand. ist. nauk: spez. 07.00.01 "Istoria Ukrainy". – A. G. Tomilenko. – Donetsk, 2000. Print. 2. *Taranenko S. P.* *Protypozhezhna diyal'nist' organiv mistseвого upravlinnia v Pivdenniy Ukraini u II polovyni 19 – na pochatku 20 cent.:* avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupeny kand. ist. nauk: spez. 07.00.01 «Istoria Ukrainy». – S. P. Taranenko. – Cherkasy, 2007. Print. 3. *Nekhaev V. S.* *Ognebortsy Zaporozhia: Otcherki istorii i deyatelnosti pozharnoi okhrony Zaporozhskoy oblasti.* – V. S. Nekhaev, M. A. Sertsov. – Zaporozhe, 1997. Print. 4. *Istoriya pozhezhnoi okhrony Kirovogradshyny 1841-1997.* – Kirovograd, 1998. Print. 5. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO), F.R. 451.* Ispolkom Belokolodetskogo volostnogo soveta. - Op. 1, spr. 218 "Svedenia o pozharakh po gorodu Khar'kovu I oblasti za dekabr' 1921". 1921. Print. 6. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO), F.R. 1639.* Khar'kovskiy gubernskiy otel. - Op. 1, spr. 7 "Deyatelnost' Khar'kovskogo gubernskogo pozharного podotdela. Protokoly zasedaniy Iziumskogo okruzhnogo partkoma, okruzhnoy nalogovoy komissii". 1922-1923. Print.

Надійшла (received) 05.11.2015

Харламов Михайло Іванович, канд. іст. наук, доцент, Національний університет цивільного захисту України, Харків; Тел.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

Kharlamov Michailo, Associate Professor of the National university of civil protection of Ukraine; Tel.: +380667411734; e-mail: mike_kharlamov@mail.ru

Титаренко А. В., заступник начальника факультету, НУЦЗУ; Тел.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

Titarenko A., Deputy Head of Faculty of the National university of civil protection of Ukraine Tel.: +38; e-mail:

Третьяков В. А., старший викладач – методист, НУЦЗУ, Тел.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

Tretiakov V., Senior Lecturer-Methodist of the National university of civil protection of Ukraine Tel.: +38; e-mail:

Олійник Д. В., викладач-методист НУЦЗУ Тел.: +380969982015; e-mail: babich_ss@mail.ru

Oleunik D., Lecturer-Methodist of the National university of civil protection of Ukraine Tel.: +38; e-mail:

УДК 614.84 «1922-1923»

Діяльність Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року / М. І. Харламов, А. В. Титаренко, В. А. Третяков, Д. В. Олійник // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 74–79. Бібліогр.: 6 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкриваються маловідомі події становлення пожежної справи в Україні на початку 1920-х років. На основі архівних джерел досліджуються питання підготовки та проведення Першої Харківської Губернської Пожежної конференції, що відбулася у лютому 1923 року. В роботі конференції брали участь представники губернського пожежного підвідділу та делегати повітових пожежних підвідділів з повітів Харківської губернії. В результаті роботи даного заходу були прийняті рішення, що в подальшому позитивно вплинули на розвиток протипожежних заходів в країні та сприяли загальній стабілізації боротьби з вогнем на загальнореспубліканському рівні.

Ключові слова: конференція, пожежна безпека, пожежогасіння, пожежний реманент, протипожежні заходи, резолюція.

УДК 614.84 «1922-1923»

Деятельность Первой Харьковской Губернской Пожарной конференции / М. И. Харламов, А. В. Титаренко, В. А. Третяков, Д. В. Олейник // Вестник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальные проблемы истории Украины. – Харьков: НТУ «ХПИ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 74–79. Библиогр.: 6 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются малоизвестные события становления пожарного дела в Украине в начале 1920-х годов. На основании архивных источников исследуются вопросы подготовки и проведения Первой Харьковской Губернской Пожарной конференции, которая состоялась в феврале 1923 года. В работе конференции принимали участие представители губернского пожарного подотдела и делегаты уездных пожарных подотделов из уездов Харьковской губернии. В результате работы данного мероприятия были приняты решения, которые в дальнейшем позитивно повлияли на развитие противопожарных мероприятий в стране и способствовали общей стабилизации борьбы с огнем на общереспубликанском уровне.

Ключевые слова: конференция, пожарная безопасность, пожаротушение, пожарный инвентарь, противопожарные мероприятия, резолюция.

The activities of the First Kharkov Provincial Fire Conference 1923 / M. I. Kharlamov, A. V. Titarenko, V. A. Tretiakov, D. V. Oleynik // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 56 (1165). – P. 74–79. – Bibliogr.: 6. – ISSN 2079-0813.

The article reveals the little-known events of becoming fire business in Ukraine in the early 1920s. On the basis of archival sources, studies the issues of preparation and holding of the First Kharkov Provincial Fire Conference, which took place in february 1923. The conference was attended by representatives of the provincial fire subdivision of county fire and delegates from the subdivisions of counties Kharkov province. As a result of this event it was decided that further positive impact on the development of fire prevention measures in the country and contribute to the overall stabilization of the fire fighting on the republican level.

Key words: conference, fire safety, resolution, fire fighting, fire equipment, fire-prevention measures.

А. В. ХАРЧЕНКО

«НАСЕЛЕННЯ РУХЛИВЕ...І КІЛЬКІСТЬ ЙОГО З КОЖНИМ РОКОМ ЗРОСТАЄ»: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ МІГРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА

У статті автор досліджує роль фактору міграції у формуванні єврейської громади Харкова другої половини XIX – першої чверті XX століття. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

Ключові слова: єврейське населення, імперське місто, міграція, модернізація, Харків.

Вступ. На початку XX ст. єврейська громада складала більше 5% населення Харкова, а завдяки джерелам, ми знаємо, що в місті знаходилось чимало нелегалів і це дає підстави стверджувати, що чисельність єврейського населення була більшою за офіційні цифри.

Вперше в історіографії, ми досліджуємо проблему формування єврейської громади Харкова у період пізньої Російської імперії (Late Imperial Russia). Не буде великим відкриттям констатація того, що це була спільнота переселенців. За досліджуваний період, завдяки природньому рухові, збільшення населення в регіоні не перевищувало 2% на рік [1, с. 80]. Тобто, основним чинником збільшення чисельності громади була постійна і зростаюча міграція, що пояснює нашу увагу до цього процесу.

Міграції – складні за формами і наслідками соціальні процеси. Впливаючи на суспільство вони так само піддаються політичним, соціальним, економічним, демографічним впливам. Предмет дослідження статистиків, демографів та соціологів ще у XIX ст., з 1980-х рр. міграції стали об'єктом надзвичайної уваги всіх соціальних та політичних наук [2, р. 3].

Процеси міграції східноєвропейського єврейства наприкінці XIX ст., які зачепили мільйони людей, є важливою складовою ширших міграційних рухів, що охопили європейський континент, і мають великий дослідницький потенціал. Однак у історіографії представлена переважно тема міжнародної міграції, в першу чергу до Північної Америки та Палестини [3, р. 101]. На ситуацію мало вплинули навіть заклики поважних академічних авторитетів, як, наприклад, Ш. Штампфер, котрий два десятиліття тому наполягав на необхідності дослідження і розуміння внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії [4, р. 28].

Мета. Відповідно визначеній проблеми нами було поставлено основне дослідницьке завдання – визначити вектори єврейської міграції до Харкова (де під вектором міграції ми розуміємо структуру яка має величину та напрям). Вперше, ми простежимо звідки прибували переселенці та з'ясуємо, як впливав попередній життєвий досвід на соціальні позиції в новому середовищі. Такий підхід здається важливим, якщо врахувати тезу про те, що до XX ст. окремі спільноти переселенців могли зберігати суттєві регіональні відмінності у мові, звичаях тощо [4, р. 28]. Яким був соціальний статус мігрантів, їх професійні вміння та мотивація прибуття до великого міста? У випадку єврейського населення з'ясування напрямків руху дозволяє певною мірою говорити і про релігійну течію (в середині юдаїзму) яку представляли мігранти.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо Харків, як простір великого імперського міста. Територію – де єврейське населення зустрічалось з владними інститутами імперії Романових, та іншими етноконфесійними групами. Мультикультурність цього простору передбачала взаємовпливи різних груп і створювала нове середовище. Велике місто ставало своєрідною «соціальною лабораторією», в якій ми спостерігаємо комунікацію цих спільнот. Дослідження міграцій дає нам змогу уважніше придивитись, що в цьому обміні давала і що отримувала єврейська громада. Чи дійсно, євреї «брали штетл з собою», щоб змішуючи власні традиції з підвалинами неєврейського оточення створювати нову єврейську ідентичність [5, р. 113].

Населення міста ми сприймаємо як

© А. В. Харченко, 2015

соціальну структуру – систему ієрархічних (невід’ємна складова традиційного суспільства) взаємопов’язаних соціальних позицій, які фіксували становище людей з різними ролевими приписами. Локальне дослідження, з урахуванням ширшого контексту, дає можливість сфокусуватись у визначених часово-просторових рамках, враховуючи регіональні варіації. Ми намагались не обмежуватись дослідженням структурних змін, але й зосередились на долях конкретних людей, знаходячи взаємозв’язок між ними. Важливе вихідне положення – розглядати єврейське населення, як інтегровану частину міського суспільства Харкова. Соціальна історія міського населення Російської імперії, процеси урбанізації, відносини влади та населення – є необхідними для вирішення цієї проблеми.

Ми розглядаємо місто в період зрушень, що у історіографії отримали доволі беззмисловне, та водночас таке, що претендує на глобальні пояснення, найменування модернізації. Бурхливі процеси урбанізації, індустріалізації тощо визначаються як складові цих глобальних змін. Погодження щодо їх значущості по відношенню до єврейського населення тривалий час простежувалось в історіографії. Так, М. Мінц писав, що урбанізація та індустріалізація позитивно вплинули на єврейське населення, яке стало заможнішим за християнське оточення [6, с. 13]. С. Ціпперштейн вважав їх важливішими за Гаскалу, наголошуючи на зростаючій ролі євреїв у становленні нової міської економіки [7, р. 27]. Однак важливішим для нашого дослідження є те, що вищеназвані зміни робили суспільство мобільнішим, у рази збільшували потоки мігрантів.

Харків не був винятком в процесах єврейської міграції. В останній третині ХІХ ст. сотні тисяч євреїв оселились за Смугою, сформувавши чисельні громади навіть у столичних містах – С.-Пб та Москві. Перепис 1897 р. зафіксував 314 тис. євреїв які жили поза Смугою і мали для цього законні підстави [8]. Останнє зауваження є важливим моментом, бо велика кількість євреїв перебувала у «внутрішніх губерніях» фактично порушуючи чинне законодавство. Недосконалість офіційної статистики в цьому питанні не є таємницею для дослідників [9, р. 51]. Ми спробували визначити місце Харкова на загальній мапі єврейської міграції в Російській імперії, застосувавши концепцію Р. Раулєнда, яка дозволяє диференціювати та охарактеризувати напрямки міграцій в Російській імперії. Харків ми віднесли

до так званого південно-східного варіанту («єврейські острови у морі неєвреїв») [10, р. 207-234]. Єврейське населення міста на 1897 р. налічувало 9848 осіб, з майже 174 тис. харків’ян (в Києві на цей період більше 12%, Одесі – 30%).

Крім того, аби визначити, що Харків міг запропонувати єврейському мігранту – мобільному у географічному та соціальному плані, та відповідно, що переселенець, у свою чергу, міг запропонувати місту, ми скористалися запропонованою А. Гофмайстером та Р. Лінднером трьохскладовою типологією міст південних (так званих «українських») губерній імперії [11, р. 202-210; 12, с. 39-85]. Дослідники наголошують на важливості такого структурування для розуміння розмаїття імперського досвіду, а також наводять основні характеристики стосовно кожного типу та зразок міста, що на їх думку, їм відповідало. Так, Київ визначається як адміністративний центр, де індустріалізація виступала вторинним процесом. Євреї тут були однією з груп яка домінувала у економічному житті, середній клас міста виступав гетерогенною групою, що фактично виключало етнічні конфлікти в його середовищі, однак серед нижчих верств етнічні та соціальні конфлікти у кризових ситуаціях призводили до вибухів насильства. Другий тип – Одеса – новозасноване місто, чие економічне значення (з доіндустріальної епохи) переважало адміністративні функції. У своєму просторі місто поєднувало динаміку, взаємодію та відторгнення різних груп населення. Перспективи соціального зростання, які для багатьох мігрантів дедалі ставали все примарнішими, постійно притягували велику кількість переселенців, що врешті-решт призводило до соціальної напруги. Нарешті, Катеринослав – як промислове місто, де значення торгівлі швидко відійшло на другий план. Місто виступало полем експериментів у час індустріального розвитку. Соціальний та економічний статус окремих етнічних груп був тут менш стабільним, а культурна ідентичність менш певною. Місто мало вузький громадський простір. В часи криз швидко розвивалась динаміка насильства.

Сприймавши запропоноване, як своєрідну концепцію, ми акцентували увагу на її соціальній складовій. Зосередивши погляд на стрімко зростаючому місті, ми пропонуємо розуміння мотивацій переселенців. Таким чином ми отримуємо можливість поглянути на ширший контекст взаємовідносин євреїв та неєврейського населення – «російсько (імперсько)-єврейської зустрічі». Ми дійсно можемо прослідкувати

збільшення представництва євреїв Харкова в різних категоріях населення, завдяки джерелам різного походження – гільдійським спискам, спискам ремісничої управи, студентським спискам тощо, які відтворюють нам загальну картину [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Для Харкова доволі складно, визначити місце за вищенаведеною схемою. Місто за часів імперії зробило успішну кар'єру, пройшовши шлях від степової фортеці на кордоні, до метрополії великого регіону, важливого, з точки зору економіки, транзитного вузла. Специфіка модернізаційних та національних процесів сприяла формуванню різних образів Харкова, що відбиваються і в сьогодишньому публічному житті міста – місто науки та місто торговців, колыска українського відродження або головний осередок зросійщення [21, с. 47].

Подібно до С-Пб (2% єврейського населення на 1897 р.), Одеси та Києва – Харків ставав кінцевою зупинкою для багатьох переселенців. В останній третині XIX ст. три останні міста стали центрами економічної модернізації на півдні імперії і притягали тисячі мігрантів, що дозволило проводити паралелі, називаючи їх «Українською Америкою» [22, р. 15]. Досвід єврейського населення у цих великих центрах мав свої особливості. З часів розподілів Речі Посполитої та надбання імперією чисельного єврейського населення, Одеса мала тривалу історію єврейської присутності. «Золотий вік» її громади припав на другу третину XIX ст., коли до міста переселялись навіть євреї з Австрійської Галиції. В той час, як у Харкові, до 1859 р. жоден єврей не мав легальних підстав зупинитись у місті на термін довший, ніж того вимагали обставини. Але Харків не знав і масового антиєврейського насильства, навіть у кризові 1881-1882 рр. та 1905 р. Формування єврейської громади міста відбувалось синхронно з Києвом. Харків так само знаходився на перетині багатьох шляхів, концентруючи населення прилеглих територій, а також дистанційованих білоруських та великоросійських губерній, переселенців з маленьких та великих міст. Однак навколо Харкова не існувало чисельних єврейських містечок-штетлів, як то було у випадку Києва і це, безумовно, збіднювало джерела міграції. В цьому плані Харків не був «прикордонним

Список літератури: 1. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с. 2. *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration.*

містом», треба було зробити свідомий вибір і відірватись від звичного середовища. Але, у другій половині XIX ст. Харків так само, як і Київ став привабливішим за містечка, у яких тривалий час зосереджувалось єврейське життя [5, р. 56].

Дослідження єврейської громади у фокусі певного міста не є новиною в літературі. Увага фахівців з історії євреїв Російської імперії та раннього радянського періоду, часто прикута до великих міст зі значними єврейськими громадами – Санкт-Петербургу, Варшави, Одеси, Києва, Мінську [23; 24; 25]. З одного боку, проблема формування єврейських громад є однією з центральних у цих дослідженнях. З іншого боку, роль міграції у цих процесах, вочевидь відходить на другий план.

Висновки. Таким чином, окресливши наш методологічний підхід, представивши історіографію та комплекс джерел з проблеми, маємо можливості відповісти на поставлені на початку дослідження питання. По-перше, стосовно проблеми міграційних векторів, які формували харківську громаду, та концепції Р. Рауленда. Харків, як «острів» який наприкінці досліджуваного періоду не перевищив 6%, був оточений «несврейським морем», що не дає начебто можливості проводити паралелі з Одесою та Києвом, з їх набагато чисельнішими спільнотами. Втім, на нашу думку, характер за яким складались єврейські спільноти, особливо з 1870-х рр., був схожим. Харків мав пізніший за Одесу старт і важчу за Київ дистанцію, однак його громада зростала не менш впевнено і успішно інтегрувалась в міське середовище.

По-друге, повертаючись до концепції А. Гофмайстера, ми спробуємо окреслити той досвід, що його отримало єврейське населення інтегруючись у велике імперське місто – Харків. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

– Oxford, 2012. – 672 p. 3. *Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881-1914 / The Jewish Quarterly Review, 2015. Vol. 105.* 4. *Shaul Stampfer Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire / Jews and Jewish Life in Russia*

and the Soviet Union. – 1995. **5.** *Petrovsky-Shtern Y.* The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – 448 p. **6.** Цит. за: *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – Москва, 2002. – 446 с. **7.** *Zipperstein S.* The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881. Stanford University Press – 1986. – 228 p. **8.** *Общий свод по империи* результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – С-Пб, 1905. **9.** *Nathans B.* Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. – London, 2002. – 426 p. **10.** *Richard H. Rowland* Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia / Jewish Social Studies. Vol. 48, 1986. – P. 207-234. **11.** *Гофмайстер А.* Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення / Україна. Процеси націотворення. – Київ, 2011. – С. 202-210. **12.** *Lindner R.* Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 - 1914. Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich. Konstanz, 2006. – S. 39-85. **13.** *ЦДІАК України.* – Ф. 1760: Харківський губернський магістрат, оп. 1, спр. 262. Дело о наведении справок о сословной принадлежности лиц причисленных к купечеству и мещанству, арк. 1-49. **14.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания, 332 арк. **15.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 2, т. 2, спр. 3. О выдаче разным лицам свидетельств для предоставления в разные учреждения арк. **16.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 22. О засвидетельствовании приговоров мещан и цеховых на перечисление в другие сословия, 26 арк. **17.** *ДАХО,* Ф. 45, оп. 19, спр. 734. Гильдейский список на 1870 г., 353 арк. **18.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 13, т. 1, спр. 29. Гильдейские списки купцов и их семей по городу Харькову, 200 арк. **19.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания. **20.** *ДАХО.* – Ф. 4, оп. 187, спр. 478. О разрешении евреям проживающим в городе Харькове заниматься разным ремеслом. **21.** *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія / В. Кравченко. – Київ, 2011. – 533 с. **22.** *Rudnytsky I.* The role of Ukraine in modern history. – Edmonton, 1987. – P. 11-37. **23.** *Scott Ur.* Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry. – Stanford, 2012. – 448 p. **24.** *Meir N.* Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914. – Indiana, 2010. – 424 p. **25.** *Bemporad E.* Becoming Soviet Jews. – Indianapolis, 2013. – 276 p.

Bibliography (transliterated): **1.** Chornyj D. M. *Po livyji bik Dnipra: problemy modernizaciji mist Ukrayiny (kinecz XIX – pochatok XX)* / D. M. Chornyj. – Kharkiv, 2007. – 304. **2.** *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration.* – Oxford, 2012. – 672. **3.** *Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881-1914* / The Jewish Quarterly Review, 2015. Vol. 105. **4.** *Shaul Stampfer Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire* / Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union. – 1995. **5.** *Petrovsky-Shtern Y.* The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – 448. **6.** Цит. за: *Polyshhuk M.* *Evreyi Odessi y Novorossyyi* / M. Polyshhuk. – Moskva, 2002. – 446. **7.** *Zipperstein S.* *The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881.* Stanford University Press – 1986. – 228. **8.** *Obshhyj svod po ymperyyi rezultatov razrabotky dannykh pervoy vseobshhej perepisy naselenyya, proyzvedennoj 28 yanvarya 1897.* – S-Pb, 1905. **9.** *Nathans B.* *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia.* – London, 2002. – 426. **10.** *Richard H. Rowland Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia* / Jewish Social Studies. Vol. 48, 1986. – 207-234. **11.** *Gofmajster A.* *Vorozhe braterstvo: rosijs`ke yevrejstvo ta ukrayins`ke naciotvorenyya* / Ukrayina. Procesy naciotvorenyya. – Kyiv, 2011. – 202-210. **12.** *Lindner R.* *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 - 1914.* Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich. Konstanz, 2006. – 39-85. **13.** *CzDIAK Ukrayiny.* – F. 1760: Kharkivskyy gubernskyy magistrat, op. 1, spr. 262. Delo o navedenyy spravok o soslovnnoj prynadlezhnosty lycz pryhyslennyyh k kupechestvu y meshhanstvu. 1-49. **14.** *DAKhO.* – F. 45, op. 6, t. 1, spr. 342. O vidache torgovix dokumentov lyczam yudejskogo veroyspovedaniya, 332. **15.** *DAKhO.* – F. 45, op. 2, t. 2, spr. 3. O vidache raznim lyczam svydetelstv dlya predostavlenyya v raznie uchrezhdenyya. **16.** *DAKhO.* – F. 45, op. 1, t. 1, spr. 22. O zasvydetelstvovany prygovorov meshhan i cexovix na perechyslenye v drugye soslovyia, 26 ark. **17.** *DAKhO,* F. 45, op. 19, spr. 734. Gyldejskyy spysok na 1870, 353. **18.** *DAKhO.* – F. 45, op. 13, t. 1, spr. 29. Gyldejskyye spysky kupczov y yx semej po gorodu Kharkovu, 200. **19.** *DAKhO.* – F. 45, op. 6, t. 1, spr. 342. O vidache torgovix dokumentov lyczam yudejskogo veroyspovedaniya. **20.** *DAKhO.* – F. 4, op. 187, spr. 478. O razresheny evreyam prozhyvayushym v gorode Kharkove zanyratsya raznim remeslom. **21.** *Kravchenko V.* *Ukrayina, imperiya, Rosiya.* – V. Kravchenko. – Kyiv, 2011. – 533. **22.** *Rudnytsky I.* The role of Ukraine in modern history. – Edmonton, 1987. – 11-37. **23.** *Scott Ur.* *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry.* – Stanford, 2012. – 448. **24.** *Meir N.* *Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914.* – Indiana, 2010. – 424. **25.** *Bemporad E.* *Becoming Soviet Jews.* – Indianapolis, 2013. – 276.

Надійшла (received) 11.10.2015 р.

Харченко Артем Вікторович, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»; тел. +380975435364; e-mail: kharart@yandex.ru.

Kharchenko Artem, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute” Tel.: +380975435364; e-mail: kharart@yandex.ru

УДК 94:314.148(477.54)«XIX/XX»

«Населення рухливе... і кількість його з кожним роком зростає»: до постановки проблеми впливу міграції на формування єврейської громади Харкова / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 80–85. Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує роль фактору міграції у формуванні єврейської громади Харкова другої половини XIX – першої чверті XX століття. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

Ключові слова: єврейське населення, імперське місто, міграція, модернізація, Харків.

УДК 94:314.148(477.54)«XIX/XX»

«Население подвижное...и количество его с каждым годом растет»: к постановке проблемы влияния миграции на формирование еврейской общины Харькова / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 80–85. Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю отношений в среде еврейской общины Харькова конца XIX – начала XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральная и местная власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия власти на разных уровнях позволяет говорить о совмещении имперской и либеральной моделей в подходе к еврейской общине. Отношения в еврейской среде могли быть наполнены конфликтностью, которая становилась причиной для взаимных обвинений и поиска поддержки властей.

Ключевые слова: еврейское население, имперский город, миграция, модернизация, Харьков.

UDC 94:314.148(477.54) «XIX/XX»

«Population movable...and its number is growing every year»: the impact of migration on the formation of the Jewish community of Kharkiv / A. V. Kharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 56 (1165). – P. 80–85. – Bibliogr.: 25. – ISSN 2079-0813.

The article examines the role of migration factor in the formation of the Jewish community of Kharkov second half XIX - the first quarter of the XX century. The process of migration of East European Jews in the late XIXth century affected millions of people. It is an important component of broader migration movements that swept the European continent, and have great research potential. The formation of the community has been accompanied by modernization of traditional institutions. Traditional society Empire during the appointed period experienced a major transformation in various spheres of their lives, but none of these processes, even the end of the period has not been completed. However, during the period in Kharkiv has developed quite a numerous Jewish community, whose presence as such should not be denied.

Key words: the Jewish population, Imperial City, Migration, Modernization, Kharkiv.